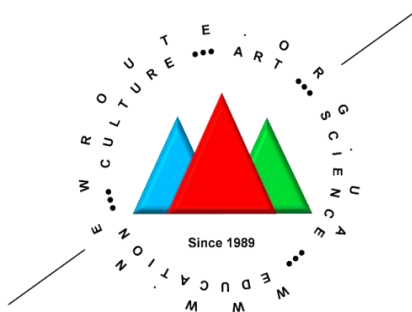
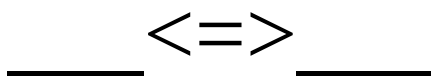

УДОСКОНАЛЕННЯ РЕАЛІЗАЦІЇ ПОТЕНЦІАЛУ ЛЮДИНИ

Колективна монографія

Харків
СГ НТМ «Новий курс»
2023

УДК 001:1
У31

Удосконалення реалізації потенціалу Людини: кол. моногр. – Харків: СГ НТМ «Новий курс», 2023. – 166 с.

ISBN 978-617-7886-48-7

DOI: 10.61718/mon-2023-6

Рецензенти

Штулер Ірина Юріївна, доктор економічних наук, професор,
перший проректор ВНЗ «Національна академія управління»

Погоріла Світлана Григорівна, кандидат педагогічних наук,
доцент кафедри славістичної філології, педагогіки і методики викладання
Білоцерківського національного аграрного університету

Гетьман Ірина Анатоліївна, кандидат технічних наук, доцент,
доцент кафедри комп'ютерних інформаційних технологій
Донбаської державної машинобудівної академії

Харченко Артем Вікторович, кандидат історичних наук, доцент,
доцент кафедри мистецької освіти та гуманітарних дисциплін
Харківського національного університету мистецтв імені І. П. Котляревського

Рекомендовано до друку редакційною колегією
Соціально-гуманітарної науково-творчої майстерні «Новий курс»
(протокол № 14-мн від 28.12.2023)

Видавець СГ НТМ «Новий курс» – діяльність у науковій, видавничій,
освітній, творчій, інформаційній сфері з 1989 року.
Свідectво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру
видавців, виготовлювачів і розповсюджувачів видавничої продукції:
ДК № 8013 від 22.11.2023. Зареєстровано у Global Register of Publishers.
www.newroute.org.ua/cnt

Колективна монографія присвячена актуальним питанням удосконалення реалізації потенціалу Людини в умовах сучасних світових реалій. Досліджуються сучасні проблеми в таких сферах як: освіта, фізична культура, спорт, культура і мистецтво, релігієзнавство, історія, філософія, культурологія, журналістика, філологія, богослов'я, економіка, політологія, психологія, соціологія, міжнародні відносини, суспільні комунікації, соціальна робота, соціальне забезпечення, регіональні студії, облік, оподаткування, фінанси, банківська справа, страхування, менеджмент, маркетинг, підприємництво, торгівля, біржова діяльність, легка промисловість, видавництво, поліграфія, готельно-ресторанна справа, туризм, біологія, екологія, програмне забезпечення, комп'ютерні та інформаційні технології, автоматизація та приладобудування, електроніка телекомунікацій. Монографія буде корисною науковцям, викладачам, здобувачам освіти, а також широкому колу осіб, які цікавляться питаннями розвитку сучасної науки та практики.

ISBN 978-617-7886-48-7

DOI: 10/61718/mon-2023-6

Опубліковано на основі ліцензії Creative Commons Attribution License.

© СГ НТМ «Новий курс», 2023

© Автори, 2023

Зміст

	Стор.
Передмова	4
Розділ перший.	
Освіта, фізична культура, спорт, культура і мистецтво.	5
1.1. Феномен неявного знання: проблема походження, типологія та особливості функціонування	5
1.2. Формування креативної особистості учня НУШ через уроки словесності	19
1.3. Формування системи досягнення особистої результативності під час навчання у вищій школі	22
1.4. Формування філософської культури майбутніх лікарів у вищих медичних закладах освіти	38
Розділ другий.	
Релігієзнавство, історія, філософія, культурологія, журналістика, філологія, богослов'я.	41
2.1. Дух гідності: патріотизм у культурологічному вимірі	41
2.2. Методичні засади формування умінь ділової комунікації майбутніх учителів іноземних мов	46
2.3. Адміністративно-політичне становище волинського воєводства другої Речі Посполитої на початку 20-х років XX століття	58
2.4. Трансформаційні зміни інноваційного розвитку конкурентоздатних фахівців креативних індустрій в Україні: мультивекторний підхід	61
Розділ третій.	
Економіка, політологія, психологія, соціологія, міжнародні відносини, суспільні комунікації, соціальна робота, соціальне забезпечення, регіональні студії.	84
3.1. Ігрові закономірності габітусу людини	84
3.2. Сприяння розвитку соціального підприємництва як інструменту реінтеграції військовослужбовців, ветеранів та членів їх сімей через взаємодію з бізнесом	99
3.3. The teoretical foundations of the study experience of loneliness in adolescence	103
3.4. Біополітичні аспекти дослідного фокусу сучасної політичної епістемології	117
Розділ четвертий.	
Облік, оподаткування, фінанси, банківська справа, страхування, менеджмент, маркетинг, підприємництво, торгівля, біржова діяльність, легка промисловість, видавництво, поліграфія, готельно-ресторанна справа, туризм.	130
4.1. Fundamentals of the management decisions theory	130
4.2. Theoretical aspects of the motivational system of managers in organizations	140
Розділ п'ятий.	
Біологія, екологія.	151
5.1. Підходи до біогеографічного районування землі	151
Розділ шостий.	
Програмне забезпечення, комп'ютерні та інформаційні технології, автоматизація та приладобудування, електроніка телекомунікацій	157
6.1. Дослідження негатрону на базі аналога лямбда-діоду в якості енергоекономічного датчика	157
Післямова	165

Передмова

Колективна монографія присвячена актуальним питанням удосконалення реалізації потенціалу Людини в умовах сучасних світових реалій. У колективній монографії буде досліджено сучасні проблеми в таких сферах як: освіта, фізична культура, спорт, культура і мистецтво, релігієзнавство, історія, філософія, культурологія, журналістика, філологія, богослов'я, економіка, політологія, психологія, соціологія, міжнародні відносини, суспільні комунікації, соціальна робота, соціальне забезпечення, регіональні студії, облік, оподаткування, фінанси, банківська справа, страхування, менеджмент, маркетинг, підприємництво, торгівля, біржова діяльність, легка промисловість, видавництво, поліграфія, готельно-ресторанна справа, туризм, біологія, екологія, програмне забезпечення, комп'ютерні та інформаційні технології, автоматизація та приладобудування, електроніка телекомунікацій. Монографія буде корисною науковцям, викладачам, здобувачам освіти, а також широкому колу осіб, які цікавляться питаннями розвитку сучасної науки та практики.

Авторський колектив монографії представляють наступні науковці (інформацію подано мовою оригіналу рукопису автора): Iuliia Ushkarenko, Malimon Vitalii Ivanovych, Soloviov Andrii, Вербицька Анна Вікторівна, Когут Василь Іванович, Козар Юрій Юрійович, Мінакова Вікторія Олександрівна, Попова Ірина Олексіївна, Плецан Христина Василівна, Старікова Галина Геніївна, Танана Світлана Михайлівна, Тарасюк Лариса Сергіївна, Третяк Олексій Анатолійович, Хайрулін Олег Михайлович, Чаусов Сергій Володимирович, Шавлова Людмила Валеріївна, Юрчук Людмила Василівна.

Інформаційну базу дослідження становили: нормативно-правові документи, звіти профільних установ, методичні та статистичні матеріали суб'єктів господарювання, матеріали експертних досліджень, аналітичні огляди, опитування, анкетування, наукові та методичні публікації тощо.

Розділ перший **Освіта, фізична культура, спорт, культура і мистецтво**

Старікова Галина Геніївна / Starikova Halyna Genyivna

Кандидат філософських наук, доцент

ORCID: 0000-0002-3229-1442

Харківський національний університет радіоелектроніки

1.1. Феномен неявного знання: проблема походження, типологія та особливості функціонування

1.1. The phenomenon of implicit knowledge: problem of origin, typology and characteristics functioning

1. Термінологічні особливості визначення поняття «неявне знання».

Неусвідомлена складова людського пізнання здавна цікавила дослідників. Так чи інакше цієї теми торкалися Платон, Декарт, Кант. Слід відмітити, що всі роздуми про сферу неявного пізнання стосувалися окремих його фрагментів – феномену інтуїції, інсайту тощо. Як найбільш плідні можна відмітити, по-перше, концепцію «вроджених ідей», розроблену Р. Декартом, і, по-друге, ще більш значущою для розвитку цього напрямку думки, – теорію апіорних форм відчуття і апіорних форм розуму, запропоновану І. Кантом. Але відразу можемо сказати, що цілісної концепції цього фрагменту людської когнітивності не створено навіть у сучасній науці.

Перші ідеї щодо такої цілісної концепції виникли наприкінці ХХ століття. Ми вважаємо, що важливим чинником її створення, як це не дивно, стала теорія несвідомого, запропонована З. Фрейдом. З одного боку, створювалася ця теорія як протилежність, опозиція раціональному світогляду, традиційному для західної цивілізації. В основі лежало жорстке протиставлення раціонального як усвідомленого – і несвідомого, неусвідомленого фрагменту людської психіки. У цій парадигмі будь-яке знання апіорі вважалось елементом раціонального.

Але важливим є те, що Фрейд привернув увагу дослідників до самого факту існування несвідомого і його важливої ролі у функціонуванні, бутті людського індивіду. І поступово дослідники почали замислюватися над можливістю існування в несвідомому фрагментів, які приймають участь у пізнанні. Особливу, можна сказати, вирішальну роль в активації подібних роздумів відіграла робота М. Полані «Personal Knowledge: Towards a Post-Critical Philosophy» [1], яка довела на конкретних прикладах не лише існування неусвідомленого знання, але й його значну роль у пізнавальному процесі. Таким чином, феномен неявного знання поступово став об'єктом серйозних теоретико-наукових та філософських досліджень, та все ж ця тематика знаходилася на периферії гносеології та епістемології, оскільки безпосередні послідовники М. Полані (М. Малкей, Дж. Гілберт, Т. Кун) сконцентрували свою увагу на соціокультурній і соціопрактичній природі неявного знання. Наприкінці ХХ і на початку ХХІ століття з'являється все більше робіт, які, так чи інакше, присвячено дослідженням неявної когнітивності, перш за все, феномену неявних знань. Слід підкреслити, що незважаючи на достатню кількість робіт з цієї проблематики, у них відсутнє чітке визначення самого поняття неявного знання, його інтерпретація дещо відрізняється у різних авторів, а тому відрізняються й підходи до вивчення феномену неявного знання. Складається враження, що дослідники неявного знання надають його визначення так саме неявно. В результаті й досі не сформувалося єдине для наукової та філософської спільноти бачення цілісного феномену неусвідомленої когнітивності, однією з базових складових якої є неявні знання.

Відомо, що на феномен «неусвідомлених знань» звернули увагу ще античні мислителі, зокрема, Платон. З розвитком філософії пізнання Р. Декарт знову звернувся до цього феномену, визначивши його як «вроджені ідеї». Згодом у концепції І. Канта ми зустрічаємо поняття «апіорні форми чуття» та «апіорні форми розуму», які теж за своєю сутністю можна вважати «неусвідомленим знанням». Звертає на себе увагу той факт, що жоден філософ, який досліджував або згадував подібний феномен впродовж історії філософії, не називав його знанням. Складається враження, що мислителі інтуїтивно, неявно відчували невідповідність цього різновиду інформації терміну «знання», оскільки в цій інформації вочевидь відсутня базова, фундаментальна характеристика знання – його усвідомленість, обов'язкова втіленість у понятті/слові, якими людина оперує в мові або мисленні. Лише у середині ХХ сторіччя М. Полані визначив цей феномен як «неявне знання», точніше, tacit knowledge – «знання без слів» [1].

Що ж надало Полані та його послідовникам можливість, на відміну від попередників, називати подібний феномен саме знанням? У зв'язку з цим потрібно, на наш погляд, розглянути питання, за якими саме критеріями проводиться демаркація між явним та неявним знанням. Відповідь здається очевидною,

однак ми знаємо, що картезіанський критерій очевидності вже не вважається досить переконливим і суто науковим. Справа у тому, що висхідний термін *tacit*, запропонований М. Полані, означає, в першу чергу, «мовчазний», а також «не втілений у слова», «такий, що мається на увазі», причому виразу «не втілений у слова» відповідає лише слово *tacit*. Отже, першим і основним критерієм для даного поняття була відсутність понятійно-вербального оформлення цього типу знання. Звідси можна зробити більш загальний висновок про визначення поняття явного знання, яке існує у сучасній філософії: «Знання – це образ реальності у формі понять та уявлень». Тобто лише усвідомлена, зафіксована у свідомості хоча у вигляді уявлення інформація, згідно з цим визначенням, може вважатися знанням. Але ж неявні знання, як правило, зовсім не представлені у свідомості!

Існує також більш загальний варіант визначення знання – це те знання, яке можливо перевірити і довести емпірично або логічно, те знання, яке приймає участь у практичній діяльності людини. Але, з одного боку, для такої участі необхідним є усвідомлення людиною змісту знання, яким людина користується або, тим більш, яке доводить або перевіряє. На перший погляд, неявне знання не надає такої можливості усвідомлення взагалі. Але, з іншого боку, сучасними дослідженнями доведено, що у здійсненні практичної діяльності, навіть у наукових дослідженнях, можуть приймати участь і такі знання, які не усвідомлюються. Таким чином, сучасна філософія робить припущення, що знання не обов'язково повинно бути усвідомленим. Саме така, більш широка трактовка знання і робить можливим включення «неявного знання» до сукупності людських знань і використовувати для їх позначення термін «implicit» – сховані, приховані, неусвідомлені знання. Але тоді виникає питання, що саме із безкінечного неусвідомленого вважати знанням, а що – ні? На наш погляд, це одна з проблем для майбутніх досліджень у цьому напрямку.

2. Явне та неявне знання. Проблема походження неявного знання.

Сутнісні особливості та специфіку неявних знань можна також визначити шляхом їх порівняння зі знаннями явними. Саме до такого аналізу досить часто звертаються сучасні дослідники неявної когнітивності. Ми пропонуємо розглянути це співвідношення з дещо незвичної для гносеології ракурсу, а саме, спираючись на тій передумові, що обробка інформації та майже всі інтелектуальні дії здійснюються спочатку на неявному рівні. Лише невелика частина результатів такої роботи стає надбанням свідомості, тобто отримує явну форму. Для того щоб обґрунтувати це припущення, ми звернемося до двох базових систем роботи з інформацією, які існують у людини, – до першої та другої сигнальної системи, які, на наш погляд, представляють два протилежних напрямки у формуванні когнітивної сфери.

Живе відрізняється від неживого, зокрема, тим, що здатне регулювати свою поведінку у залежності від зміни умов навколишнього середовища. Задля цього в живому організмі виникає і розвивається спеціалізована система – когнітивна система. Вона здійснює відразу дві найважливіші функції: по-перше, це правильна інтерпретація отриманої інформації (небезпека, їжа тощо); по-друге, це вибір адекватної реакції, правильного поведінкового паттерну для даної конкретної ситуації. Розглянемо, як саме здійснюється перша функція: є набір «зразків», у яких закріплено інформацію про базові, для даного організму, характеристики середовища (ця інформація фіксується спочатку у вигляді інстинктів, пізніше, з ускладненням нервової системи, у вигляді безумовних і умовних рефлексів); нова інформація порівнюється із взірцем і обирається найбільш придатний варіант, який і є інтерпретацією нових даних. З кожним з таких варіантів однозначно пов'язаний строго визначений спосіб реакції, набір дій у кожному конкретному випадку збігу із взірцем. Це вже друга функція. В процесі природного відбору з великої кількості випадкових індивідуальних варіантів реакції відбираються найбільш ефективні, вони й закріплюються поступово на генетичному рівні. В результаті кожний індивід отримує вроджений набір реакцій на вплив навколишнього середовища. Інакше кажучи, функція управління та регуляції інформації щодо правильної інтерпретації й адекватної реакції передається від виду до індивіду.

Друга сигнальна система робить можливим протилежний напрямок. Коли індивід знаходить новий, більш оптимальний тип поведінки та усвідомлює цей новий набір дій, вербалізує його, розуміє – і, в результаті, запам'ятовує і може відтворити його за власним бажанням, незалежно від вродженого, санкціонованого предками поведінкового паттерну. Більш того, він може передавати цю інформацію іншим індивідам, таким чином, відбуваються зміни і у їх поведінці, у їх звичних реакціях. Одним з результатів може стати значне підвищення варіативності поведінки людини в порівнянні з тваринами. З іншого боку, стає очевидним, що також кардинально змінюється напрямок «наслідування» інформації – тепер вона передається від індивіда до роду, а не навпаки. Вона фіксується за допомогою слів-понять, стає надбанням загальної культури, і саме культура, а не спадковість тепер сприймається як джерело поведінкових нормативів для людини. І саме з культурних носіїв індивід обирає ті норми і правила поведінки, якими він буде керуватися. З одного боку, ці правила вже апробовані і перевірені суспільством, тобто родом, але, з

іншого боку, їх було «відкрито», сформульовано саме індивідом, і це докорінно змінює систему когнітивної обробки інформації. Можна стверджувати, що друга сигнальна система робить не лише можливою, а й, у деяких випадках, більш ефективною саме індивідуальну обробку інформації й засновані на ній, також індивідуальні, висновки і нові моделі поведінки.

При цьому очевидно, що така робота значно звужує, обмежує обсяг обробленої інформації – його обмежено вже можливостями індивіда. У цьому процесі значна частина інформації залишається поза межами свідомості й раціонального аналізу, обробляється лише те, що індивід вважає за необхідне/важливе/суттєве. Все інше, як і раніше, обробляється на неявному, неусвідомленому рівні.

Таким чином, модель когнітивної діяльності, яка базується на другій сигнальній системі, стає більш ефективною для соціуму, але у неї існує принципова особливість, яку можна вважати недоліком: вона повністю ігнорує результати когнітивної роботи, здійсненої на неявному рівні. Й що вище розвиток загальнолюдського інтелекту, що вище розвиток суспільства і культури, тим більш значущим і глибоким стає прірва між природно-біологічною, спадковою «тваринно-організмовою», неявною формою роботи з інформацією – і специфічно людською, абстрактно-раціональною, понятійно-логічною.

Коли людина стає «культурною істотою», вона намагається «забути» про своє тваринне минуле, відмовитись від нього, не розуміючи, що намагається відмовитись від базових, необхідних для виживання навіть у самій високорозвиненій цивілізації здібностей і можливостей, що є у будь-якого живого організму. Людина як жива істота успадкувала всі найкращі, відпрацьовані й перевірені тисячоліттями когнітивні механізми своїх попередників. Та з появою мови й формуванням найпростішого словникового запасу поступово формується й «фільтр», який здійснює відбір інформації, «перенаправлення» її потоків – основна частина, як і раніше, залишається у неявному вигляді, а невеликий її фрагмент вже може бути усвідомленим і позначеним словом; саме він і стає надбанням раціонального мислення. Поступово кількість такої усвідомленої інформації зростає, але навіть зараз її обсяг є неспівставним з обсягом неусвідомленої інформації і, головне, з неявними можливостями обробки такої інформації. Справа у тому, що в раціональному мисленні існують певні, доволі чіткі й точні правила понятійного оформлення і подальшого аналізу інформації. Окрім того, індивід, який сформувався у певній культурі, природним чином несе у собі й неминучу низку суто культурних нормативів і обмежень, що поширюються також і на його когнітивну діяльність (наприклад, мовна картина світу тощо).

Неявний рівень не настільки «кодифіковано», хоча певні правила роботи з інформацією існують й там, просто ці правила визначаються скоріше навіть не біологічним видом чи конкретною ситуацією, а найзагальнішими принципами організації й функціонування Всесвіту. На неявному рівні припустимим є порівняння, співставлення будь-якої інформації з будь-якою ж, пошук будь-яких аналогій, і будь-які результати такого співставлення є прийнятними. Інформація зберігається у неявному вигляді й, при певних умовах, інтелектуальних можливостях й зусиллях з боку індивіда може бути усвідомленою. Інакше кажучи, те, що ми вважаємо результатом нашого абстрактно-логічного мислення, спочатку є результатом неусвідомленої обробки інформації, й лише потім знаходить ймовірність отримати понятійне оформлення.

Таким чином, проведений аналіз показав, що взаємозв'язки явного і неявного знання у когнітивній системі людини мають достатньо давнє еволюційне коріння, причому обидві когнітивні підсистеми об'єднує загальна задача – забезпечити індивіду отримання оптимальної інформації про зміни навколишнього середовища для кращого пристосування й виживання, на рівні тварин, і більш ефективно перетвореного людиною. Подальші дослідження даного феномену можуть спиратися на запропонований підхід для вияву раніш не досліджених особливостей неявної когнітивної сфери. Зокрема, такий підхід продемонстрував ще один, досі ніким не використаний шлях дослідження неявного знання – аналіз його походження, розгляд генезису і етапів розвитку неявних знань в процесі еволюції живого на нашій планеті. Стає очевидним, що неявне, імпліцитне знання, не *tacit*, а саме *implicit knowledge*, є обов'язковим, невід'ємним елементом пізнавальної діяльності на будь-якому, навіть найпростішому, рівні організації живого організму.

Слід відмітити, що існуючі дослідження неявних компонентів пізнання спрямовані на аналіз імпліцитних складників когнітивної системи сучасної людини, у цих роботах не розглядається походження і розвиток системи імпліцитних знань від перших етапів їх виникнення, впродовж усієї історії становлення людства до сучасного періоду.

Аналіз походження неявних знань надасть нам змогу виявити ті базові форми, які згодом стали фундаментом, основою для формування феномену, який ми зараз називаємо неявним знанням. І на цьому шляху необхідно звернутися до попередників людини на сходинах еволюції, як далеких, так і більш близьких «родичів» людини – тварин взагалі і, зокрема, приматів.

Коли дослідники вивчають особливості та специфіку людського знання, вони майже повністю ігнорують факт походження когнітивної системи людини від аналогічної системи тварин, безпосередній зв'язок і зумовленість всіх виключно людських пізнавальних можливостей типу розуму, абстрактно-логічного мислення попереднім рівнем розвитку пізнавальних здібностей живих істот на нашій планеті. І почати, мабуть, необхідно з відповіді на просте питання – навіщо тварині потрібно пізнавати світ і коли саме ця здатність з'являється у живих істот? Зрозуміло, що пізнання навколишнього світу, тобто отримання інформації про стан навколишнього середовища та зміни, які у ньому відбуваються, конче необхідно будь-якій живій істоті просто для виживання у цьому світі. А отже, ця здатність повинна, нехай у найпростішому вигляді, сформуватися й існувати вже на перших кроках життя на планеті, у найпростіших, одноклітинних організмів. З плином еволюції поступово формуються спеціалізовані органи спочатку для отримання такої інформації (органи чуття), а згодом і для її відповідної обробки (нервова система і мозок).

Найбільш давнім типом імпліцитних знань можна вважати так зване «протознання» – інформацію про навколишній світ, яку отримано спадковим способом від тваринних предків. Незважаючи на відсутність можливості (для носія цієї інформації) її вербалізації та усвідомлення, на наш погляд, її також необхідно віднести до неявних знань, оскільки подібні знання украй необхідні для виживання як індивіду, так і роду в цілому. Цими «знаннями» користувались предки людини розумної й перші представники нашого роду задовго до появи власне *homo sapiens*. До них можна віднести вроджені інстинкти та наслідувані безумовні рефлексі, а також механізми утворення рефлексів умовних, які стають основою, висхідною базою для переміщення людини на наступний рівень створення і збереження знань. Це знання, які отримано у процесі аутопоеза, безпосередньої практичної діяльності людини у навколишньому світі. Подібного роду знання, у принципі, отримують усі живі істоти на нашій планеті, оскільки усі вони взаємодіють з навколишнім середовищем, отримують таким чином певну інформацію про світ і повинні враховувати її у своїх діях. На рівні вищих ссавців, а потім і людини, ця інформація може фіксуватися у вигляді образів, що якісь час можуть зберігатися у пам'яті, а не у глибинах несвідомого. За своїм походженням вони із самого початку мають особистісний, індивідуальний характер, тому що їх отримує конкретна людина у своїх власній практичній діяльності. За відсутності мови цю інформацію досить складно, з одного боку, передати іншим людям, але й самому запам'ятати нелегко. Необхідні якісь «носії» для збереження подібної інформації – ними можуть бути образи або перцептивні відчуття різного типу. Наприклад, запах (звук, колір тощо) викликає згадку про певну ситуацію і відповідні правильні, ефективні дії у цьому випадку.

Як ми вже відмітили, цей вид неявних знань можна вважати скоріше біологічним, психофізіологічним, притаманним скоріше вищим приматам, ніж людині. Однак ця інформація поступово фіксується навколишніми людьми і, у випадку її корисності/важливості для пристосування й виживання, може ставати «загальною», таким чином подібні імпліцитні знання на неявному, практичному, аутопоетичному рівні можуть передаватися іншим членам людської спільноти. Саме тоді й формується спосіб передачі специфічно людського, але неявного знання, що описаний у роботі М. Полані. Цей процес отримання знань за десятки тисяч років також став вродженим і спадковим, він притаманний усім представникам *homo sapiens*. Оскільки він виникає і формується на «долюдському» етапі еволюції, його «носіями» є біологічні, досить прості психофізіологічні утворення. Можна припустити, що деяка важлива інформація фіксується органами відчуттів, але не поступає для аналізу до свідомості. Ймовірно, це пов'язано саме з історією формування даного когнітивного механізму. У процесі еволюції він досить успішно функціонував без участі свідомості (якої спочатку не було взагалі), тому уся інформація залишається і оброблюється на рівні підкірці, її усвідомлення, вербалізація і формалізація пов'язані з великими труднощами.

У якості прикладу можна розглянути відомий випадок із вченим Стенфордського університету. Він створив нову розробку і надрукував у науковому журналі детальний опис технологічного процесу. Дослідники із багатьох країн намагалися відтворити цю розробку, керуючись текстом статті, але нікому це не вдалося. Тоді усі зацікавлені вчені приїхали до автору, й він продемонстрував їм саму конструкцію та її функціонування. Ніякої нової інформації він не надав. Після цього усі вчені повернулися до своїх лабораторій, й у всіх дослідників апаратура запрацювала. Вчені прийшли до висновку, що під час безпосереднього спілкування та взаємодії з'явилася деяка додаткова важлива, суттєва інформація, яку не було вербалізовано ані автором розробки, ані його колегами, але яка виявилась вирішальною при здійсненні експерименту. У чому полягав зміст цієї інформації, ніхто так і не дізнався.

Це класичний приклад аутопоетичного способу отримання неявних знань, зміст яких вже є специфічно людським, більш того, науковим, але при цьому залишається несвідомим. Можна сказати, що у процесі розвитку людства і становлення цивілізації біологічний зміст подібного типу знань поступово

замінюється на соціокультурний. До речі, схожа еволюція – від біологічного змісту до специфічно людського – спостерігається і в іншому, згаданому раніше різновиді неявних знань – передумовних знаннях. Цей аутопоестичний тип імпліцитних знань можна вважати перцептивним як за його походженням, так і за формою «носія» та способом міжособистісної трансляції. Таким чином, вони з самого початку є позараціональними і несвідомими.

З іншого боку, поява цієї форми імпліцитних знань свідчить про формування специфічно людських способів фіксації, збереження і передачі інформації. Можна вважати цей тип «протосоціальним» інформаційним конструктом, який відрізняється від біологічних способів передачі інформації, що обмежена питанням виживання. Для людини суттєвим стає не тільки виживання як таке, але й покращення, з одного боку, форм подібного буття у світі, а, з другого, поступова трансформація у процесі аутопоеза навколишнього середовища у відповідності з інтересами та цілями людської спільноти. Під час цього процесу відбувається як удосконалення форм і способів практичної діяльності, так і поява нових знань про світ, але імпліцитні знання, як і раніше, зберігають свою важливу роль у житті людини.

3. Неявні компоненти у природній мові.

З появою первісної мови кардинально, принципово змінюються носії інформації, у тому числі, як не парадоксально, й неявні знання. По-перше, здійснюється остаточний «зсув» у сторону соціальної форми фіксації та передачі інформації. По-друге, основним носієм інформації віднині стає слово/мова. На даному етапі формується пласт неявних знань, які тісно пов'язані з природною мовою. Цей аспект імпліцитних знань майже не вивчався дослідниками, навіть лінгвісти звернули на нього свою увагу лише у зв'язку з прикладними проблемами перекладу, білінгвізму та навчання іноземним мовам. Однак необхідно відмітити, що один із засновників європейської лінгвістики В. Гумбольдт ще наприкінці XIX ст. першим сформулював ідею про творчий і активно-діяльнісний характер мови, про зворотний вплив мови на національний дух і інтелектуальний рівень народу. При цьому він відмічав імпліцитний характер такого впливу, говорячи, що ця діяльність іманентна і конструктивна для мови [2, с. 58].

Подібні міркування ми зустрічаємо в працях М. Фуко: «Граматичні структури мови виявляються апіорними передумовами усього, що можна виразити за допомогою мови» [3, с. 320]. Французький філософ вважав, що мова пов'язана з цивілізаціями на рівні пізнання, якого вони досягли через дух народу, що породив їх й може впізнавати в них себе (мовна ідентифікація). «Виказуючи думки за допомогою слів, над якими вони не мають влади, вкладаючи їх у словесні форми, люди вважають, що їхня мова їм підкорюється, не відаючи про те, що вони самі підкорюються її вимогам» [3, с. 321]. У мові кожного народу існує глибинний шар, з якою «виростає» і на якому базується природна мова. До цього шару входять імпліцитні компоненти, позасвідомі структурні та семантичні передумови мови. Тому, зокрема, і наука може розглядатися як текст на природній мові, де образ (і його семантичний зміст) мають фундаментальне, визначаюче значення для відтвореної картини світу й побудови теорій (тобто для відтворення нашого уявлення про реальний світ, уявлення, яке переломлюється через нашу мову, традиції тощо) [4].

З позицій семіотики культури наша мова постає як базова, ядерна знакова система етнокультури, над якою надбудовуються усі інші знакові системи даної культури як допоміжні, вторинні моделюючі системи. При такому підході природна мова – це метапрограма, що регламентує через різного роду приписи – заповіді, закони, афоризми, прислів'я, рекламу, піар – людську поведінку, тобто певні програми поведінки, які функціонують у суспільстві у знаковому вигляді [4, с. 45]. Слід відмітити, що далеко не завжди ці знакові приписи являються «відкритою» для суб'єкту-індивіду, тобто усвідомленою, осмисленою інформацією. Дуже часто, особливо на рівні заповідей та традицій, їх реальний зміст, реальна об'єктивна причина їхнього формування вже давно забута, і модель поведінки сакралізовано без усвідомлення її сутності. Наприклад, різноманітні харчові обмеження або гігієнічні правила, норми одягу у різних релігіях носять, як правило, саме такий характер. Ми бачимо, що у цьому випадку за явним знаком, який розуміється соціумом, насправді стоїть несвідома, імпліцитна, забута багато поколінь тому інформація. Це один з типів імпліцитних складників природної мови.

До подібних складників можна віднести цілу низку невербальних лінгвістичних кодів, які мають скоріше образний, ніж мовний характер. Це різні образні системи певної культури, які виконують алегоричну і символічну функції. До них у певній мірі можна віднести так звані лінгвокультурні коди – певні думки, що ззовні мають мовну форму, але їхня семантика не співпадає з цією формою. Наприклад, кінестетичний код, який сформувався на базі невербального коду міміки та жестів, з одного боку, у своїй внутрішній формі містить образи цих жестів, з іншого, зміст цих висловів на відповідає їхньому вербальному оформленню: *клонити голову, знизувати плечима, кусати лікті* і подібне. Вченим відома ціла низка подібних лінгвокультурних кодів. Це космогонічний (*бути на сьомому небі, луч надії, небо кличе*),

соматичний (*голова колони, третє око*), кількісний (*тридесяте царство, у три струмки, на семи вітрах, сім разів відмірай, один раз відрізай*), архітектурний (*мости дружби, храм науки*), геометричний (*зробити круглі очі, круглий відмінник, круглий сирота, обвести навколо пальця*), одорістичний (*запах крові, пахнути війною*) і тому подібні. Цікавим є факт, що у різних культурах віддається перевага різним типам кодів. Так, для жителів Великої Британії особливе значення має спортивний код, для слов'ян – соматичний. Слід підкреслити, що носій мови, використовуючи подібні вислови, оперує семантичними одиницями (зміст), незважаючи на реальну зовнішню мовну форму (слово). Це також підкреслює імпліцитну специфіку даного фрагменту природної мови, який у теоретичній лінгвістиці отримав назву «безеквівалентна лексика».

У якості неявного складника мови дослідники також виділяють так зване «фонове знання» або «екстралінгвістичне знання». У процесі комунікації на природній мові людині, яка говорить, і тому, хто слухає, необхідно, окрім власне мови, володіти також і суттєвими фоновими знаннями – знаннями про реальність, які не проговорюються, але мають на увазі у кожній конкретній ситуації. Наприкінці 80-х років XX ст. лінгвісти прийшли до висновку про необхідність відображення цих знань у теоретичній моделі мови. «... неможливо зрозуміти мову, якщо не маєш уявлення про умови, у яких живе народність, що розмовляє цією мовою», – писав А. Мейє [5, с. 8].

Намагання вивчати фонові знання, спираючись виключно на раціональні підходи і уявлення про повне, вичерпне усвідомлення змісту мови, не принесли бажаних результатів, оскільки виявилося, що більшість екстралінгвістичних феноменів несвідомі, імпліцитні та не вербалізуються. Лінгвісти виявили, що у подібних дослідженнях не враховувалася наявність, як мінімум, двох рівней буття мови: мовний (вербально-понятійний) та невербальний, неявний (смисловий). Дослідники прийшли до висновку, що необхідно повернутися до старої гіпотези про два рівні свідомості – експліцитній свідомості, рівні, який вербалізується й логічно усвідомлюється – та імпліцитній підсвідомості, зміст якої не вербалізується й не усвідомлюється. Саме цей підхід лежить в основі сучасної когнітивної психології та психолінгвістики. Фонові знання як раз і належать до другого, невербального, смислового рівня.

Отже, навіть у такому «явному», усвідомленому феномені, як мова, завжди і обов'язкова присутність неявних, імпліцитних компонентів.

4. Типологія неявних знань. Проблема класифікації

Ми бачимо, що багатоманіття підходів до розробки типології неявних знань найтіснішим чином пов'язано з тим, як саме розуміють, інтерпретують сутність феномену неявного знання різні автори, які когнітивні або поведінкові феномени вони вважають/називають неявними знаннями. Це, врешті речт, і визначає особливості кожної конкретної типології. Досить часто функціонування неявних знань обмежується конкретною формою людської діяльності. Аналіз джерел показує, що найбільш поширеними є дослідження ролі неявних знань у педагогічному процесі, у роботі соціальних працівників, у навчанні іноземним мовам або перекладацькій діяльності, в економіці та менеджменті тощо.

Прикладом подібного бачення проблеми неявних знань можна вважати підхід, запропонований А. В. Фурманом, який навіть розробив цілу концепцію так званої освітології, положення якої значною мірою спираються на специфіку феномену неявних знань [6]. Керуючись, перш за все, метою розробки принципово нових методів та технологій навчання, автор пропонує своє бачення типології неявних знань:

1. Власне неявне особистісне знання, яке проаналізовано у роботі М. Полані.
2. Так зване парадигмальне знання, що базується на концепції Т. Куна.
3. Певні форми інтуїтивного знання, які розглядаються у деяких філософських ученнях і відомих психологічних концепціях.

4. Методологічне неявне знання, яке, за думкою/твердженням Фурмана, «мислєдіяльнісно охоплює значенневосмисловий діапазон» у форматі «ноумен-феномен» [6, с. 97].

Таким чином, виявляється, що на сучасному рівні дослідження даної проблематики існує не лише значна кількість варіантів типології неявних знань, але навіть безліч найрізноманітніших підходів до самих принципів розробки такої класифікації. Слід відмітити, що як представлені, так й інші подібні типології відрізняються неповнотою і наявністю відмінних підстав для класифікації, що значно утруднює створення єдиної цілісної системи уявлень про типи неявних знань. Ми вважаємо, зокрема, що однією з важливих причин такої обмеженості підходів є те, що усі дослідники розглядають неявні знання сучасної людини як сталий феномен, ігноруючи питання про генезис подібних знань. Виходячи з цього, ми вважаємо досить плідним вирішення питання про типологію неявних знань на шляху аналізу формування і розвитку даного типу знань в історії становлення людства.

Для розробки єдиної цілісної типології необхідно, перш за все, проаналізувати найбільш обґрунтовані й відомі варіанти. Так, одним з результатів сучасних досліджень імпліцитного, неявного компоненту пізнання

стало виокремлення трьох значних і принципово різних за своїм характером типів неявного знання: (1) передумовне (обґрунтовальне); (2) практично-діяльнісне; (3) ціннісно-оцінювальне неявне знання.

Передумовними, або ж обґрунтовальними, називають неусвідомлені знання, які стають підґрунтям подальших, вже усвідомлених роздумів. Частіш за все до таких знань відносяться, по-перше, базові, в тому числі і наукові знання, котрі вже стали настільки очевидними для усіх, що не лише не формулюються повністю, але й не усвідомлюються. По-друге, це певні способи і прийоми мислення, побудови логічних міркувань тощо, які завдяки постійній практиці теж стали частиною неявної когнитивності. Поняття передумовного знання отримало свій аналіз у роботах Д. Холтона, Ж. Бокошова, а також К. Пейперта та М. Мінського, які взагалі не використовували термін «неявне знання»; натомість вони запропонували інші поняття для позначення деяких різновидів цього феномену – «фрейми», «рамки», «сценарії», «матриці» [7; 8]. До речі, ці терміни, на наш погляд, можуть стати у нагоді при більш глибокому аналізі внутрішньої структури неявних знань.

Практично-діяльними неявними знаннями можна вважати саме ті неявні знання, які досліджував свого часу М. Полані – знання, які стають наслідком сумісної діяльності різних суб'єктів, зосереджуються виключно на неусвідомленому рівні пізнання і мають переважно інструментальне значення. Подібні знання можна отримати як в процесі спільної професійної діяльності з колегами, так і в процесі освоєння майбутньої професії, під час навчання у спеціалістів тієї чи іншої сфери діяльності.

На початку ХХІ століття увагу науковців привернув третій, доволі специфічний тип імпліцитних знань – знання ціннісно-оцінювальні, які пов'язані, в першу чергу, з нормативно-ціннісними аспектами наукового пізнання. З одного боку, в науці засвоєння подібних знань є частиною професійної підготовки майбутнього вченого. З іншого – такі знання «розчинені» у кожній культурі, і вчений засвоює їх на протязі усього свого життя, неусвідомлено, але неминуче. Але всі ці три компоненти неявного знання, по суті, являють собою великі фрагменти цілісної імпліцитної когнитивної сфери, що включають до себе найрізноманітніші типи неявних знань. Тому, на наш погляд, потрібна розробка більш детальної типології.

Відразу ж хотілося б звернути увагу на різницю в термінології, яку ми використовуємо, а саме на різницю між поняттями «типологія» та «класифікація»: для науки значно більшу цінність має класифікація певних явищ чи феноменів, а типологія розглядається лише як перший крок на шляху створення такої класифікації. Ці міркування у повній мірі стосуються й питання про неявні знання. Як ми продемонструємо далі, на сучасному рівні освоєння даного аспекту пізнання розробка послідовної, чітко структурованої класифікації виявляється неможливою, саме тому ми будемо й надалі використовувати термін «типологія».

Отже, проведемо аналіз запропонованих типів неявного знання. У подальшому тексті в лапках наводиться початковий варіант, потім надається його аналіз з точки зору сучасних знань про досліджуваний феномен.

1. Периферичне (маргінальне) неявне знання. Його сутність полягає в тому, що фокусування (фіксування) уваги на одних фрагментах концептуальної системи (на так званому «фокальному знанні») неминуче призводить до переходу інших її фрагментів до класу «фонового» знання. Таким чином, зміст цих знань взагалі не враховується, головною характеристикою стає тимчасовість неявності та принципова можливість їх усвідомлення. Отже, у даному випадку неявність носить ситуативний, характер, і «схована» на периферії свідомості інформація за бажанням суб'єкта може отримати явну форму і бути вербалізована.

2. Інструментальне неявне знання можна вважати одним з різновидів попередньої форми. У якості периферичної, неусвідомленої сфери у даному випадку виступають засоби пізнавальної діяльності. Відразу ж стає очевидним, що термін «інструментальне знання» доволі некоректно відносити лише до пізнавальних інструментів, засобів, прийомів інтелектуальної діяльності. Не менше значення мають практичні, прикладні інструментальні знання, які стосуються будь-яких видів людської діяльності. До речі, саме ці неявні знання, пов'язані з практичною діяльністю людини, розглядаються у наступному пункті.

3. Неявне знання, яке існує у практично-діяльній формі (умінь, навичок тощо). Воно у принципі не може бути повністю відчужено від суб'єкта-носія і вербалізовано. Основний спосіб його трансляції – тривала спільна діяльність вчителя та учня за принципом «роби як я». Ми бачимо, що наведене формулювання взагалі не враховує той глибокий аналіз, який отримала саме ця форма особистісного неявного знання в роботі М. Полані. Згідно до його концепції, саме інструментальні й дієві знання складають основу неявних знань у цілому. Можна припустити, що об'єднання (2) та (3) пунктів у майбутній типології було б більш логічним.

4. Об'єктивоване і парадигмальне неявне знання у складі особистісного знання. Суб'єкт-особистість інтерпретує фрагменти знання, яке належить суб'єкту-суспільству або суб'єкту-науковій спільноті, в результаті індивід отримує також й ті імпліцитні елементи, що притаманні такому знанню. Ці елементи можуть бути експліковані у контексті особистісного знання конкретного вченого (наприклад, розкриття

протиріч, які присутні в загальновизнаній теорії у неявній формі). Ми вважаємо необхідним підкреслити, що поняття «об'єктивоване знання» в принципі некоректно застосовувати щодо неявного знання, яке за своєю природою не може бути об'єктивованим. Цей термін, скоріше, вказує на джерело походження подібної неявної інформації в системі неявних особистісних знань дослідника-науковця як представника певної наукової спільноти.

5. Системне неявне знання. Це, скоріше, результат існування і функціонування будь-яких неявних знань, тому що знання суб'єкта-особистості утворює унікальну системну цілісність, а отже, неминуче існування і нових системних якостей, які в багатьох випадках не усвідомлюються їх носіями (наприклад, особистісних смислів). Відразу ж стає зрозумілим, що системність, про яку йде мова, – це, скоріше, загальна характеристика, якість, яка притаманна, до певної міри, будь-якому знанню, у тому числі й неявному. Нам здається, що саме для неявного знання ця якість має навіть більше значення, ніж, наприклад, для явного знання повсякденного чи міфологічного типів. Більш того, ймовірно можна вважати припущення, що для неявного знання системність – така ж принципово необхідна, базова характеристика, як і для знання наукового.

Можливо, надалі ми зможемо показати, як саме ця цілісність неявного знання робить можливим його активну і, головне, ефективну участь у пізнавальному процесі. Якщо б неявні знання не були пов'язані у цілісну систему, неможливим було б, наприклад, інтуїтивне знайдення неочікуваної, нелогічної і несподіваної з точки зору розуму і явних знань висновку/рішення/відкриття тощо. Саме завдяки цьому зв'язку стають можливими найнесподіваніші для свідомості асоціації. Тобто у даному випадку майже завжди існує певна цілісність, і не має значення, що вона знаходиться поза свідомістю. До речі, взаємопов'язаність знань у певні комплекси ми можемо спостерігати на прикладі семантичного поля і його компонентів-семем, кожна з яких об'єднується з іншими водночас у кілька різних підсистем, є елементом одночасно декількох семантичних утворень, що й забезпечують функціонування механізму асоціацій.

6. Контекстне неявне знання, яке близьке за своєю природою до системної форми: з тим чи іншим елементом індивідуального знання досить часто пов'язаний який-небудь неявний компонент, який визначається усім контекстом особистісного знання (наприклад, особливе, особисте розуміння певної проблеми або факту). Лінгвістам та перекладачам добре відомий цей феномен, він навіть отримав спеціальну назву «фонового знання». Дослідникам досить давно відомо, що з будь-якою вербалізованою, понятійно оформленою інформацією пов'язано навіть не один, а, можливо, й декілька контекстів, у залежності від суб'єкту, який надає інформацію (у нього один контекст), суб'єкту або й суб'єктів, які сприймають цю інформацію – у кожного може бути свій, дещо відмінний від інших, контекст, який базується на особистісному досвіді суб'єкта.

7. Редуковані, або «сховані», зв'язки і відношення в тих випадках, коли реально існуючі проміжні етапи між початковою причиною і кінцевим результатом відсутні у особистісному знанні. Цей різновид не потребує коментарів, адже він є типовим «представником» цього типу знань.

8. Асоціативне неявне знання. Індивідуальні значення (структурні елементи особистісного знання) взаємопов'язані багатомірною системою асоціацій, у якій більшість зв'язків існує в арефлексивній, імпліцитній формі. На певному етапі творчого розв'язання задачі в результаті напруженої пошукової діяльності відбувається актуалізація найнесподіваніших асоціативних ланцюжків, про існування яких їх носії навіть не підозрює. Ми вважаємо, що до цього типу у повній мірі відноситься все, що було сказано у зв'язку з системністю неявних знань. На наш погляд, очевидно, що асоціативність – це не особливий різновид знань і не їх характеристика. Це механізм функціонування, притаманний і дуже важливий, навіть необхідний для ефективного здійснення різних пізнавальних дій, в тому числі й з використанням неявних знань. По суті, це загальнокогнітивний механізм, притаманний пізнавальній діяльності людини на будь-якому рівні. Більш того, надалі мова піде про витіснені (у розумінні психоаналізу) неявні знання – асоціативність у цьому випадку може стати інструментом сублімації, що особливо стосується мистецтва.

9. Підсвідоме (або витіснене) неявне знання: функціонування професійного знання підкорюється певним психологічним закономірностям, які досліджені в психоаналізі. Тому можливо витіснення думок, що неприйнятні для свідомості індивіда (суб'єкта мислення/пізнання), в арефлексивну область неусвідомленого. Взагалі-то неусвідомлене можна вважати «кладовищем» для безлічі подібних витіснених знань. Необхідно погодитись з тим, що подібний різновид неявних знань займає значне місце у неявній когнітивній сфері.

10. Неявні знання, що приховуються: до них відносяться випадки, коли здійснюється більш-менш усвідомлене приховування тонкощів і тасмниць професійної діяльності; приховування або «недомовленість» аргументів, які здаються надто простими, очевидними для професійного рівня вченого, вони нібито принижують його. Нам здається, що цей різновид має багато спільного, причому принципово

спільного із першим типом периферичного, тимчасово неявного знання. Приховане знання теж знаходиться відносно «недалеко» від фокусу свідомості, й може бути усвідомлене за бажанням суб'єкта пізнання. Інша справа у тому, що небажання його усвідомлювати у цьому випадку не є випадковим, як у першому різновиді, воно пов'язано з певними особистісними, часто психологічними причинами, які й не дозволяють його усвідомити.

11. «Антипарадигмальне», «хибне» й ненаукове неявне знання: вони втілюють вплив на погляди вченого тих концепцій і ідей, значення і навіть зміст яких не може бути ним усвідомлені, оскільки цьому перешкоджають внутрішні установки та переконання, особливо якщо ці концепції належать до альтернативної парадигми або навіть до позанаукових духовних утворень. Це також доволі типовий різновид неявних знань, який може мати особливе значення для наукового пізнання.

12. Передумовне неявне знання: реконструкція поглядів вченого дозволяє виділити загальні світоглядні й методологічні принципи, ідеали й норми, на яких він неявно базується у своїх міркуваннях/умовиводах. Досить важливий різновид, на який свого часу звернув увагу Т. Кун[9]. Передумовне знання дійсно є неусвідомленим фундаментом, на якому будується будь-яка наукова концепція. Слід підкреслити, що подібні знання, як правило, мають культурно-історичне походження, беруть свій початок у традиціях певного етносу або спорідненої групи етносів, а тому можуть докорінно відрізнятись у представників різних, далеких за своєю історією культур. Крім того, цей тип неявного знання, на відміну від багатьох попередніх, відрізняється джерелом свого походження – це джерело явно знаходиться поза конкретною особистістю-індивідом, поза суб'єктом пізнання, воно носить, як правило, соціокультурний характер.

13. Загальновідоме, «таке, що саме собою розуміється» у якості неявного знання: досить часто вчений пропускає певні положення, присутність і значення яких йому здається повністю очевидним. Однак те, що очевидно в контексті особистісного знання, не обов'язково може бути ясно і зрозуміло для того, кому адресована ця інформація (читач, студент, учень, навіть колега). Необхідно погодитися, що цей різновид неявного знання також можна вважати типовим «представником» саме особистісної його форми.

Наведений аналіз продемонстрував як інформативність і змістовність, так і певні недоліки й слабкі місця наведеного підходу. Ми бачимо, що запропонований перелік неявних знань, по суті, є лише списком різних видів цих знань, тобто його можна назвати, в кращому випадку, типологією. Але цей перелік ні в якому разі неможливо вважати класифікацією, тому що класифікація передбачає наявність єдиного принципу її побудування, єдиного критерію для розробки певної ієрархії різновидів тих чи інших феноменів. В цьому ж прикладі неможливо виокремити якийсь один критерій; запропоновані види неявних знань можуть перехрещуватися один з одним, як, наприклад, антипарадигмальні й витіснені; або навіть можуть підпорядковуватися, як передумовні й парадигмальні тощо. Отже, подібна типологія вимагає досить глибокої і серйозної переробки. Більш того, ми вважаємо, що наведений поділ не досконалий хоча б тому, що запропоновані різновиди насправді не існують як окремі феномени, вони не здатні функціонувати без зв'язків з іншими підвидами неявних знань. Наприклад, передумовні знання – до них можна віднести (в залежності від проблеми, яку вирішує суб'єкт пізнання) і парадигмальні або й антипарадигмальні знання, констатуючі знання про характеристики/особливості/якості предметів та процесів, загальновідомі, редуковані або приховані неявні знання, тобто майже всі різновиди можуть бути передумовними. Те ж саме можна сказати про такі типи, як витіснене і периферичне, або парадигмальне і об'єктивоване – вони теж можуть включати до себе різні типи неявних знань.

Ці міркування приводять нас до дуже важливого, принципового висновку щодо структури й особливостей функціонування неявних знань. Логічним буде вважати, що неявне знання, як і будь-яке людське знання, навіть повсякденне, являє собою цілісну, складну систему з багаторівневою ієрархією, яка ніяк не може бути описана/зафіксована у лінійній схемі. Різні типи неявних знань тісно пов'язані один з одним, перетікають та перетинаються між собою. В ході пізнавального процесу відбувається взаємодія цих знань, що врешті решт і призводить до інтуїтивного осяяння, відкриття нового знання, яке неможливо було вивести формально-логічними засобами на понятійному рівні.

Ми вже говорили про асоціативність як один з базових механізмів функціонування неявних знань. Пов'язаність цих знань одне з одним призводить до того, що у випадку ініціювання одного знання (наприклад, парадигмального) активуються і деякі інші (периферичні, витіснені тощо), які з ним безпосередньо перетинаються або взаємопов'язані. Цікаво, що цей зв'язок може бути як змістовним, тобто ці знання стосуються однієї сфери буття або діяльності людини; але можливо виникнення асоціацій «за послідовністю» появи цих знань (у життєвому досвіді індивіда вони співпадають у часі), або навіть з певним емоційним фактором чи схожим підсвідомим впливом тощо. Результатом і може стати несподіваний висновок, неочікувана інформація або гіпотеза, які насправді стають результатом подібної синергії неявних знань.

Отже, лінійний підхід до класифікації неявних знань не дозволяє досить чітко визначити специфіку того чи іншого типу, а також їх взаємозв'язки і принципи взаємодії. Ми пропонуємо використати багаторівневу схему, у якій знайде своє відображення як специфіка кожного виду, так і відносини між ними, а також, що не менш важливо, особливості походження цих різновидів. На першому кроці ми пропонуємо виділити два великих фрагменти, які повністю вичерпують весь перелік відомих нам неявних знань. Перший фрагмент – власне особистісні неявні знання, які формуються у індивіда в результаті його власного життєвого досвіду, те, про що говорив ще М. Полані.

Інший фрагмент – це той тип неявних знань, на який й досі ніхто з дослідників не звертав уваги, ми пропонуємо для його позначення робочий термін «позаособистісні неявні знання». Позаособистісні знання, у свою чергу, теж можна розділити на два типи. Перший – це неявні знання біологічного походження, що дісталися нам у спадок від предків-тварин. За визначенням поняття «неявне знання» вони теж є частиною цього когнітивного феномену, оскільки, з одного боку, включають до себе суттєву для буття людини інформацію про навколишній світ, а, з іншого, мають принципово неусвідомлений характер, існують виключно у неявній формі. Можна сказати, що саме цей тип знань І. Кант позначив як апіорні форми чуття – до них відноситься інформація про найбільш загальні якості та характеристики навколишнього світу, які безпосередньо впливають на існування людини як живої істоти. Ці «знання» функціонують й передаються виключно на біологічному, тваринному рівні, без них неможливим було б ані пристосування, ані виживання, ані участь у боротьбі за існування будь-якої живої істоти на нашій планеті. Цей інформаційний пласт включає до себе як дані про базові характеристики світу, так і правила, способи найбільш адекватної реакції на вплив та зміни у навколишньому середовищі; він формувався на протязі мільйонів років біологічної еволюції і забезпечує існування будь-якої форми життя на Землі.

Другий різновид позаособистісного неявного знання – це неявні знання соціальної природи, зокрема, архетипи колективного несвідомого. Вони теж, по суті, успадковуються людиною на генетичному рівні і можуть бути охарактеризовані як апіорні, оскільки є вродженими, а не формуються на протязі життя людини. Певна частина подібних знань з часом, в процесі життя індивіду стає особистісними, отримує внутрішню, суб'єктивну форму існування, але частина все ж залишається саме на позаособистісному рівні, і з нього здійснює «керування» поведінкою людини. Особистість підкорюється цим вимогам, тому що відчуває, навіть на підсвідомому рівні, що «так потрібно», «так правильно» тощо.

З іншого боку, особистісний рівень – це неявні знання, які стали надбанням конкретного індивіду в результаті його персонального життєвого досвіду. Переважно такий тип неявних знань і став свого часу основою для дослідження М. Полані. Ми вважаємо, що поділ особистісних знань необхідно проводити спочатку на змістовній основі, тобто виокремити види, які є різними за своїм змістом і, відповідно, напрямком застосування. Першим кроком може стати поділ на інструментальне та «констатуюче» знання, тобто, з одного боку, неявні знання про правильні дії, операції тощо; з іншого – знання про характеристики, якості, особливості предметів, явищ, процесів. Ми вважаємо, що це досить відмінні один від одного типи, і тому їх необхідно групувати окремо.

Розрізняти ці типи необхідно ще й тому, що «класик» теорії неявних знань М. Полані не виокремлював їх, розглядаючи подібні знання як знання одного порядку. Але зараз дослідникам вже зрозуміло, що існує принципова різниця між знанням, наприклад, про навички їзди на велосипеді і неявним знанням лікаря-діагноста або фізика-експериментатора. Взагалі дихотомічний поділ можна використовувати і в подальшій розробці типології, але це потребує глибокої і кропіткої роботи дослідників. До речі, виникає ще один варіант подібного поділу, який ще не спадає на думку вченим – поділ на неявні знання, що стосуються і використовуються у повсякденному житті, і на знання, які стосуються науково-пізнавальної, специфічної і професійної діяльності. Нам здається обґрунтованим твердження про те, що ці неявні знання теж принципово відрізняються одне від одного й повинні розглядатися окремо.

5. Роль неявних знань у науково-пізнавальному процесі

Наявність неусвідомлених компонентів у науковому пізнанні активно заперечувалась в класичній філософії на досить логічній підставі, що наукове пізнання – це суто, виключно раціональна, абстрактно-логічна пізнавальна діяльність, і тому в ній не має і не може бути місця для неусвідомлених елементів. Заслуга Полані як раз і полягає у тому, що він не лише узагальнив результати роздумів своїх попередників, зокрема, науковців, вчених-природознавців, про важливу роль неявного знання у науковому пізнанні, але й вперше в історії філософії заявив про існування неявних пізнавальних компонентів, які є невід'ємною частиною особистісної когнітивної сфери суб'єкта пізнання.

Дослідження наступників Полані – М. Малкея [10], Дж. Гілберта, Т. Куна [9], Дж. Уоткінса, К. Пейперта та М. Мінського [8] – довели, що неявне знання приймає участь у будь-яких пізнавальних діях людини. На наш погляд, особливе значення для теорії пізнання має аналіз участі неявних знань у найбільш

раціональному й максимально усвідомленому типі пізнання – пізнанні науковому. За останні пів-століття цьому напрямку було приділено певну (хоча, на наш погляд, і недостатню) увагу. Можна згадати, наприклад, роботи М. Мельничука [11], в яких неявне знання було предметом аналізу, аналогічним до предмету будь-якого наукового дослідження, тобто досліджувалися й раціонально обмірковувалися певні факти, дані тощо. Ми пропонуємо підійти до розгляду цієї проблеми дещо з іншого боку – проаналізувати, як участь неявних знань у науковому дослідженні сприймають самі вчені-учасники цього дослідження. Слід сказати, що у XX столітті значна кількість науковців була зацікавлена саме цим питанням, тому ми маємо достатньо матеріалу для аналізу того, яку роль відіграють, на думку вчених, неявні знання на різних етапах науково-дослідницької діяльності.

Необхідно нагадати, що наукове дослідження включає до себе певні етапи: пошук та формулювання проблеми дослідження, вибір та реалізація емпіричних методів отримання даних, інтерпретація отриманої інформації, аналіз та формально-математична її обробка, знайдення нових, раніш невідомих закономірностей або характеристик досліджуваного об'єкту. У даній роботі ми зосередимось на аналізі ролі неявних знань на перших етапах наукового дослідження – етапі вибору проблеми (який і досі не привернув достатньої уваги дослідників) та на етапі отримання емпіричних даних шляхом спостереження, вимірювання й експерименту.

Ми звернулися безпосередньо до робіт науковців – попередників та сучасників М. Полані, які звертали увагу або навіть намагалися проаналізувати місце та участь неявних знань у їх науково-професійній діяльності. Особливе значення, на наш погляд, мають роздуми на цю тему А. Пуанкаре, який, так само. Як свого часу й І. Кант, зацікавився питанням про те, як науковець відкриває щось нове, як дослідники приходять до неочікуваних відповідей, як взагалі відбувається процес наукової творчості. Він не лише самостійно розмірковував над цими питаннями, він листувався на цю тему з багатьма видатними сучасниками, представниками науки того часу – А. Ейнштейном [12], П. Діраком, М. Планком та іншими. Результати цих роздумів знайшли своє втілення у декількох статтях та есе Пуанкаре [13].

Важливий внесок у розробку цієї проблематики внесли також роботи видатного вченого тих часів Ж. Адамара, який досить прискіпливо аналізував процес наукової діяльності, зокрема, і його творчу складову. Тому його роботи надають багато матеріалів для висновків про роль неусвідомлених компонентів на різних етапах наукового дослідження [14]. Певну цікавість представляють також окремі висловлювання з цього приводу таких видатних діячів науки, як А. Ейнштейн, П. Фейєрабенд, Т. Кун [9], які, так чи інакше, звертали увагу на процес власного пізнання і, зокрема, на участь у ньому неусвідомлених компонентів.

Спираючись на самоаналіз творчого процесу видатних вчених свого часу (А. Пуанкаре, А. Ейнштейна, Ж. Адамара, Г. Гельмгольца тощо), Г. Уоллес свого часу запропонував схему наукового творчого процесу, яка залишається прийнятною й досі. Ця схема включає до себе чотири стадії: стадію підготовки наукового відкриття; стадію його «дозрівання»; момент раптового осяяння; стадію наступної перевірки.

Більшість дослідників найбільшу суб'єктивну, психологічну навантаженість пов'язують не з початковими етапами, а з миттю осяяння, інсайту, точкою «виникнення з небуття» нового знання. Однак не менш важливим і не менш «завантаженим» неусвідомленими компонентами слід вважати вже перші етапи науково-дослідницької роботи, зокрема, пошук проблеми для дослідження, її більш-менш чітке формулювання й пов'язаний з цим вияв можливих шляхів та напрямків вирішення цієї проблеми. Виявлення і постановка проблеми розкриває неповноту попередніх знань й тим самим є необхідним моментом у переході до нового знання.

Проблеми не лише відокремлюють одну науку від іншої у змістовному плані, проблемність як така забезпечує науковому дослідженню творчий характер. Вибір проблеми співпадає з вибором напрямку дослідження, яке, власне, і складається з намагань вирішити проблему. Саме тому представники сучасної епістемології погоджуються з думкою А. Пуанкаре про те, що творчість, винахідництво – це, перш за все, вміння вибирати [13, с. 247]. Як правило, здійснення цього вибору починається з орієнтації вченого в проблемному просторі своєї науки і наступного визначення меж більш вузької проблемної області. Необхідно підкреслити, що первісна орієнтація в проблемному полі науки безпосередньо залежить від наявних у кожного вченого неусвідомлених фундаментальних теоретичних уявлень, що є основою будь-яких пізнавальних дій. Вибір, який науковець здійснює на першому етапі, визначає весь хід його подальшої роботи. Насправді цей вибір визначає не лише напрямок або конкретну проблему, в результаті «автоматично» обираються також методи, висхідні базові концепції/теорії, математичний апарат тощо.

Глибинні передумови теоретичного вибору беруть свій початок в інтуїтивно очевидних для широкого кола наукової спільноти уявлень про структуру і характеристики реальності, які нібито «вбудовані» в наукову теорію. Отже, неявним обґрунтуванням для теоретичних вподобань є глибоко вкорінені у свідомість людей, у тому числі й вчених певної епохи, уявлення про світ та способи його

пізнання, тобто певну картину світу. Саме такого роду передумови ускладнили в свій час відношення між традиційною, класичною й новаторською, релятивістською концепціями на початку XX ст., коли вчені вимушені були робити вибір між ньютонівською теорією гравітації й загальною теорією відносності А. Ейнштейна. За його словами, це стало поворотним пунктом, який призвів до сумнівів у поширених серед науковців тих часів уявлень, зокрема, впевненості в тому, що фундаментальні поняття і закони можна вивести з експериментів шляхом абстракції [12, с. 183-184].

Як загальноприйнятні, традиційні концепції, так і ті, які прийшли їм на заміну, можна віднести до парадигмальних, за термінологією Т. Куна, знань, які є загальними для всіх членів наукового співтовариства. Однак дослідники часто забувають при цьому про суб'єктивного «носія» теорії, її творця й інтерпретатора, про конкретного вченого, який і здійснює вибір на користь певної теоретичної конструкції. Отже, вибір між парадигмами і теоріями визначається не лише логікою й експериментом. Поряд із соціальними і науково-пізнавальними причинами завжди можна знайти також глибинно-особистісні мотиви, якими досить часто і визначається остаточний вибір теоретичної основи для подальшого дослідження. По суті, окремий суб'єкт є носієм цих «парадигмальних установок» й розглядає їх через власну суб'єктивність. Ще Кун писав, що «у процесі наукового пізнання необхідно приймають участь особистісні характеристики вченого, які відіграють певну роль у виборі теорії, у креативній діяльності, яка створює теорію, у формі, в якій ця теорія виникає» [9, с. 175]. Таким чином, вже на стадії орієнтації у загальному проблемному полі науки неусвідомлені компоненти і, зокрема, неявні знання значно впливають на вибір проблемної області для дослідження і базових теоретичних передумов. В цьому процесі, зокрема, приймають участь найбільш глибинні фрагменти неявних знань, які в однаковій мірі визначаються як культурно-історичним середовищем, так і особистісними особливостями й пристрастями конкретного вченого. Такі неявні знання складають основу «картини Універсуму», яку описав у своїй роботі М. Полані [1, с. 167]. Можна припустити, що до цієї «картини» входять світоглядні, архетипічні, передумовні типи неявних знань. Отже, можна припустити, що роль особистісного фактору значно зростає в момент вибору конкретної проблеми для дослідження. Спостереження за діяльністю окремих вчених, а також їх самоспостереження надають змогу стверджувати, що усвідомлений перелік і критичний аналіз усіх можливостей не тільки не є обов'язковим, але й неможливий [14, с. 134]. Сучасні дослідники наукової творчості погоджуються з твердженням, що у цілому вибір проблем має здебільшого творчий характер, і в цьому процесі необхідна скоріше інтуїція й досвід, ніж методика. Наприклад, Ж. Адамар згадує випадок, коли він зайнявся вивченням одного алгебраїчного питання (про визначальники), керуючись лише відчуттям, що він заслуговує на зацікавленість, але не вбачаючи у його вивченні реальної користі для науки. Лише через сім років з'явилася теорія Фредгольма, для якої отриманий Адамаром результат був досить суттєвим [14, с. 120].

Адамар, до речі, був впевненим, що, поруч з художнім або літературним смаком, у талановитих дослідників й винахідників існує також і науковий «смак». Він згоден з думкою Пуанкаре про те, що у процесі вибору проблеми однією з важливих рушійних сил, «гідом» для справжнього вченого є «відчуття краси... особа естетична чуттєвість» [14, с. 118]. За думкою Пуанкаре, «інтуїтивне відчуття математичного порядку, яке дозволяє нам вгадувати гармонію і сховані співвідношення», допомагає вченому не лише відчувати порядок у математичних міркуваннях, але й «бачити» весь умовивід цілком [13, с. 186]. Іноді це відчуття краси й довершеності стає визначальним фактором при виборі проблеми для дослідження.

Слід відмітити, що початковий вибір проблеми для дослідження здійснюється неусвідомлено з того матеріалу, який знаходиться у неявній формі, тому на вибір можуть впливати витіснені пласти неявних знань, які знаходяться поза контролем свідомості. Іноді витіснені неявні знання стають причиною негативного вибору, навіть відмови від тієї чи іншої теоретичної побудови, а також навіть «необґрунтоване» забування правильно поставлених проблем. Зустрічаються також випадки, коли вчений, спираючись на власні суб'єктивні схильності, визначає для себе певну теорію як ненаукову, натомість найближче наукове співтовариство дотримується іншої думки. При цьому негативна аргументація може бути витіснена зі свідомості, але не втрачається повністю, вона переходить у форму неявного знання й існує у такому вигляді, «очікуючи» моменту для своєї актуалізації. В подібній ситуації опинився Пуанкаре, який категорично заперечував необхідність геометрії Римана або Лобачевського. Він не зміг знайти відповідні математичні аргументи для спростування, він послався на авторитет Канта для доказу єдності й універсальності евклідової геометрії, оскільки вона є апіорною формою людського сприйняття світу, а тому й незмінна [13]. Таким чином, внутрішнє суб'єктивне несприйняття неевклідової геометрії виявилось настільки сильним, що «переважило» навіть математичні й логічні докази, й вимусило шукати аргументи світоглядного, філософського типу. В ситуації вибору з кількох теорій подібна негативна інформація, яка закладена у неявних знаннях, може заблокувати процеси пам'яті ще на неусвідомленому рівні. У результаті

суб'єкт про певну теорію взагалі не може згадати, хоча вона і може входити до контексту всіх існуючих теорій того чи іншого розділу науки.

Ще один важливий й принципово неусвідомлений на початку елемент наукової творчості – це інтуїція. На її особливу роль у виборі шляхів дослідження першим звернув увагу А. Пуанкаре. У роботі про роль інтуїції й логіки у математиці він пише: «Чистий аналіз надає нам багато прийомів, гарантуючи їх непогрішність, він відкриває тисячу різних шляхів, яким ми можемо повністю довіряти... але який з цих шляхів скоріш за все приведе нас до мети? Хто скаже нам, яку потрібно обрати? Нам необхідна здатність, яка б дозволила бачити мету здала, а ця здатність і є інтуїція. Вона необхідна досліднику при виборі шляху...» [13, с. 166]. Спостереження сучасних психологів довели, що формулювання, яке виникло «інсайtnим» чином, стає в особистісному плані ближчим й ціннішим для автора, ніж те, яке було здобуто логічним, аналітико-раціональним способом. Суб'єктивне відчуття правильності не завжди можливо обґрунтувати раціонально-логічно, особливо на першому етапі дослідження. Тим не менш сам дослідник з великим небажанням й лише під значним тиском погоджувався на зміни у формулюванні проблеми. Зокрема, це свідчить про значну роль неусвідомлених пізнавальних елементів, яку вони відіграють у цьому випадку. Можна навіть сказати, що відношення вченого до самостійно сформульованої ним проблеми базується не лише і навіть не стільки на емоціях, у тому числі й «інтелектуальних», але також на тих висхідних особистісних неявних знаннях, які, власне, і забезпечують виникнення саме такого формулювання. В якості єдиного аргументу у подібних випадках вчені досить часто використовують вже згадані нами «відчуття внутрішньої довершеності», «естетичної гармонії» тощо, оскільки всі власне наукові, експериментальні або теоретичні й логічні докази лише належить отримати [12, с. 75-76].

На етапі уточнення формулювання проблеми також здійснюється вибір між конкретними «конкуруючими» варіантами. Перегляд й аналіз цих варіантів, їх оцінка на максимальну адекватність висхідним передумовам здійснюються одночасно на свідомо-рефлексивному і неусвідомленому рівнях. У цих міркуваннях можна послатися на Пуанкаре, який припускав наявність так званого «фільтра» в ситуації вибору проблеми. За його думкою, подібну роль відіграє вже згадане відчуття краси, яке, за його словами, «наказово керує процесом вибору» [14, с. 88]. Виключно впливом такого відчуття, судячи зі спогадів, керувався Ж. Адамар при виборі теми своєї докторської дисертації. Він згадував, що спочатку сам не міг логічно обґрунтувати свій вибір. Вербальна аргументація виникла значно пізніше, вже у процесі безпосереднього дослідження [14, с. 119].

Спираючись на одну із сучасних типологій неявного знання [15], ми можемо припустити, що у складі такого «фільтру» особливу роль будуть відігравати ті різновиди неявних знань, які мають переважно позаособистісне джерело – це об'єктивоване, парадигмальне, загальновідоме, антипарадигмальне тощо. Однак необхідно підкреслити, що, поруч з ними, для остаточного понятійного оформлення проблеми суттєве значення отримують такі види неявних знань, як системне й контекстне неявні знання, які забезпечують особистісним змістом будь-який понятійний фрагмент людських знань.

Наступним етапом, який є дуже важливим для емпіричного пізнання, є саме процес отримання емпіричних даних. Слід підкреслити, що і цей фрагмент наукового пізнання залишився майже поза увагою дослідників неявного знання, тому й досі найбільш інформативними джерелами щодо неявних складових у спостереженнях, вимірах, експериментах залишаються спогади і міркування самих вчених. З одного боку, структура сприйняття, яка лежить в основі спостереження, очевидним чином обумовлена минулим досвідом суб'єкта у поділі властивостей і явищ світу відповідно до потреб, мотивів, цілей діяльності людини. З іншого боку, психологам та епістемологам давно відомо, що сам процес сприйняття не є вільним від «теоретичних привнесень». Це дозволяє говорити про смислову навантаженість чуттєвого образу, тобто бачить не само по собі око, а людина-індивід, суб'єкт сприйняття. Тому навіть у ситуаціях, коли всі начебто бачать одне й те саме, може значно відрізнятись спосіб організації «частин» того, що сприймають люди, у єдине ціле. Ми вже бачили, що на цей процес узагальнення інформації значний вплив, поряд з іншими чинниками, має і неявна пізнавальна сфера. «Ми ніколи... не можемо дійсно спостерігати, якщо під цим процесом розуміти просту реєстрацію неконцептуалізованого змісту, – відмічає Е. Гомбрич. – Без деякої початкової схеми ми ніколи не змогли б встояти перед потоком досвіду» [16, с. 88]. Можна припустити, що значну роль на цьому етапі відіграють неявні знання, які поєднані у так звану «картину Універсуму». Особливо роль також відіграють інструментальні, практично-дієві, допоміжні неявні знання, що поза участю свідомості регулюють порядок і способи дій. Їх функціонування безпосередньо пов'язано з навичками й автоматизмами, що відносяться як до фізичних дій, так і до інтелектуального процесу.

Однак цим внесок неявних знань, наприклад, у процес спостереження не обмежується, оскільки неусвідомлені елементи (особистісні смисли тощо) можуть активно втручатися у діяльність органів

відчуттів і таким чином впливати на результати суто фізіологічного процесу сприйняття. Деякі дослідники навіть вважали, що процес наукового сприйняття і спостереження є одночасним поєднанням сприйняття і «початкової» інтерпретації. Так, за думкою П. Фейерабенда, існують такі «передумови, які невіддільні від матеріалу відчуттів. Вони не додаються до результату сприйняття, а приймають участь у формуванні самого цього результату, оскільки виступають інструментом для організації матеріалу відчуттів» [17, с. 48]. Зрозуміло, що у складі цих висхідних для сприйняття передумов значне місце займають неявні знання, і саме вони забезпечують здійснення тієї самої «початкової» інтерпретації, яка, на відміну від інтерпретації факту як раціональної процедури, у явному вигляді не формулюється.

Як вказували деякі дослідники, в процес формування результатів спостережень залучаються суб'єктивні погляди дослідника, які можуть включати до себе й деякі уявлення, що не відповідають дійсності, є хибними або спірними. Ось що писав про це А. Пуанкаре: «Часто говорять, що необхідно експериментувати без упередженої ідеї. Це неможливо, це не лише зробило би будь-який досвід безплідним, але й це значило б бажання неможливого. Кожний носить у собі своє світобачення, якого не так легко позбутися... наша мова просочена упередженими ідеями і цього неможливо уникнути. Окрім того, ці упереджені ідеї неусвідомлені, й тому вони у тисячі разів небезпечніші, ніж інші» [13, с. 93].

Висновки. Проведений аналіз показав, що феномен неявного знання – це складний, багаторівневий компонент неявної когнітивної сфери людини. Подальшої розробки, зокрема, вимагає питання класифікації неявних знань. У свою чергу, це питання найтіснішим чином пов'язано з необхідністю більш ретельно дослідити походження і розвиток цього феномену. Ми бачимо, що використання історико-генетичного аналізу для побудови подібної типологізації може бути досить ефективним і новим підходом. Слід підкреслити, що найдавніші за своїм походженням неявні знання до цього часу не були предметом досліджень у рамках гносеології чи епістемології. Між тим, як продемонструвала наша робота, подібний тип знань відіграє знану роль у процесі пізнання сучасної цивілізованої людини. Крім того, з цим найдавнішим шаром неявних знань тісно пов'язаний тип знань, який отримується людиною, у тому числі й сучасною, в процесі аутопоезу – спільних з іншими людьми дій, спрямованих як на пізнання навколишнього світу, так і на його перетворення. Отримані таким чином знання, частіш за все, залишаються поза свідомістю, і саме вони стали об'єктом дослідження в роботі М. Полані. Крім того, серйозної уваги потребує ще один дуже важливий, але й досі практично не досліджений імпліцитний компонент когнітивної системи людини – імпліцитні знання, які притаманні природній мові. Ця складова неявних знань носить обов'язковий характер, є невід'ємною частиною пізнавальної діяльності, постійно впливає на усі пізнавальні процеси, навіть суто наукові, але цей вплив досі не став предметом глибокого теоретичного дослідження на філософському рівні.

З іншого боку, аналіз міркувань вчених ХХ століття про роль неусвідомлених компонентів в їх науковій діяльності дозволив більш точно й змістовно розглянути участь неявних знань у діяльності науковця на перших етапах наукового пізнання. Ми бачимо, що неявні знання активно функціонують з першої миті знайомства з проблемою, навіть з починаючи з моменту її пошуку. Первинна інформація «запускає» певні фрагменти неявних знань, далі поступово до них доєднуються й інші комплекси неявних знань. На початку дослідження найбільш активним є глибинний шар неявних знань – передумовні, світоглядні й інші, що входять до загальної картини Універсуму. Їх функціонування сумісно з цілеспрямованим логічним мисленням стимулює активізацію нових, найрізноманітніших типів неявних знань. В процесі обробки фактологічної інформації реалізується одна з найважливіших й дуже суттєвих для пізнавальної діяльності переваг неявного знання – можливість одночасної обробки інформації відразу на кількох рівнях неусвідомленого і з використанням різних видів неявних знань. Досить ймовірним є припущення, що уявлення/інформація про один і той самий фрагмент реальності, яка міститься у парадигмальних, загальновідомих, схованих та інших неявних знаннях, завжди буде дещо відрізнятися. Отже, і результати, які отримуються в процесі неусвідомленого аналізу цих уявлень, можуть і будуть мати певні відмінності.

Знайомство з роботами Ж. Адамара та А. Пуанкаре продемонструвало, що далеко не завжди вчений усвідомлює роль цих неявних компонентів у його роботі. Інколи він здогадується про їх участь у творчому пошуку лише після його завершення. Але все ж завдяки наведеним прикладам самоаналізу видатних науковців ми маємо змогу більш точно і повно уявити принципи дії неявних знань, різноманіття їх участі у науково-дослідному процесі тощо. Необхідно підкреслити, що при всій різноманітності неявних знань, які приймають участь у тій чи іншій пізнавальній дії, вони функціонують зовсім не хаотично. Неявні знання структуруються певним чином, у залежності від змісту проблеми, яку вирішує/досліджує вчений, при цьому на кожному етапі пізнавального процесу створюється своя, специфічна структура для вирішення

конкретної вузької задачі. Таким чином, можна дійти висновку, що подальший аналіз робіт видатних науковців, які так чи інакше стосуються процесу отримання нового знання, надасть змогу більш ґрунтовно дослідити проблему неявного знання як елемента неусвідомленої когнітивної системи людини.

Джерела

1. Polanyi M. (1958). *Personal Knowledge: Towards a Post-Critical Philosophy*. University of Chicago Press. 215 p.
2. Wilhelm von Humboldt. *Essays on Language*. T. Harden and D. Farelly (eds.), Frankfurt, Berlin, Bern, New York: P. Lang. 1997. 218 p.
3. Foucault, Michel. *The Subject and Power*. University of Chicago Press, 1982. 345 c.
4. Голубовська, І.О. Етнічні особливості мовних картин світу. Київ: Логос, 2004. 283 с.
5. Meille A. *Introduction à l'étude comparative des langues indo-européennes*. Cambridge University Press, 2010, 516 p.
6. Фурман А. В. (2006) Освітнологія як синтетична наукова дисципліна: проблема завдань, об'єкт, предмета, методу. *Вісник культурного мислення*, 3. С. 4-9.
7. Minsky M. L. (1975) *Frame work for Representing Knowledge*. Winston Press (Ed.): *The Psychology of Computer Vision*, McGraw-Hill. P. 135-218.
8. Papert, S.; Minsky, M. (1988). *Perceptrons: an introduction to computational geometry*. Cambridge, Massachusetts, MIT Press. 289.
9. Kuhn T. S. (1970) *The Structure of Scientific Revolutions*. Second Edition, Enlarged. The university of Chicago press. 210 p.
10. Mulkay M. (1984) *Opening Pandora's box: a sociological analysis of scientists' discourse* / Michael Mulkay, G. Nigel Gilbert. — Cambridge University Press, Cambridge, 1984.
11. Мельничук М. І. (2012) Неявне знання як аналог апіоризму в неklasичній парадигмі епістемології. *Науковий вісник Чернівецького університету. Філософія*, 603. С. 36-40.
12. Einstein A. (1938) *The Evolution of Physics: The Growth of Ideas from Early Concepts to Relativity and Quanta*. Cambridge University Press. 218 p.
13. Poincare H. (1920) *Science et Method*. Paris Ernest Flammarion, Editeur 26, rue Racine. 315 p.
14. Hadamard J. (2008) *An Essay on the Psychology of Invention in the Mathematical Field*. Hadamard Press. 164 p.
15. Старікова Г. Г. (2023) Сучасні підходи до розробки типології неявних знань. *Дослідження з історії і філософії науки і техніки*. Вип. 32, 1. С. 10-27.
16. Gombrich E. H. (1969) *Art and Illusion: A Study in the Psychology of Pictorial Representation*. N.Y. Published by Princeton University Press. 560 p.
17. Feyerabend P. K. (1991) *Three Dialogues on Knowledge*. Wiley-Blackwell. 176 p.

Людмила Валеріївна Шавлова / Lyudmila Shavlova

ОЗО «Доброславський ліцей»

Одеського району Одеської області

1.2. Формування креативної особистості учня НУШ через уроки словесності

1.2. Formation of the creative personality of the student of NUSH through literature lessons

У рамках Нової української школи, уроки української словесності стають ключовими елементами, які впливають на розвиток творчих здібностей учнів. Ця програма спрямована на глибше розуміння мови, літератури та культури України, а також на стимулювання креативного мислення серед дітей.

На заняттях мови та літератури в Новій українській школі акцент робиться не лише на пізнавальних аспектах, а й на розвитку особистості кожного учня. Вони стають простором для вираження уяви, аналізу та творчого вибору, що є важливим для формування креативної та критично мислячої особистості [1, с. 6].

Ключовими аспектами, які допомагають у формуванні креативності на уроках української словесності у Новій українській школі, можуть бути:

1. Застосування інтерактивних методів.

Залучення учнів до активних дій, дискусій, групових проєктів, рольових ігор та творчих завдань, які сприяють нестандартному підходу до матеріалу та розвивають креативність [2, ст.6].

2. Аналіз літературних творів.

Вивчення літературних творів, які спонукають до власних думок, інтерпретацій та творчих висновків. Це допомагає розвивати уяву та аналітичні здібності, що є важливими у формуванні креативності.

3. Підтримка особистісного розвитку.

Стимулювання творчого самовираження, сприяння розвитку впевненості у власних здібностях та пошуку власного унікального підходу до вивчення літератури.

4. Використання сучасних підходів та технологій.

Інтеграція сучасних засобів та технологій у процесі навчання для залучення учнів та розвитку їхньої креативності через використання мультимедіа, веб-ресурсів та інтерактивних платформ.

Усі ці підходи спрямовані на створення сприятливого середовища, де учні можуть розвивати свої творчі здібності, що відіграє важливу роль у становленні їхньої креативної особистості в межах Нової української школи [3, с. 4].

Ось кілька практичних порад для вчителів, щоб створити уроки, спрямовані на розвиток креативних здібностей учнів у контексті Нової української школи (НУШ):

1. Стимулюйте активну участь та самовираження. Групові проєкти та дослідження. Залучайте учнів до спільних проєктів, які потребують творчої співпраці та самовираження [4, с. 6].

2. Діалог та дискусії. Створюйте атмосферу, де учні вільно можуть обговорювати та висловлювати свої думки.

3. Використовуйте різноманітні методи навчання. Рольові ігри та театралізація. Залучення учнів до відтворення ситуацій з літературних творів або створення власних сценаріїв.

4. Творчі завдання. Пропонуйте завдання, які вимагають власного творчого підходу до розв'язання проблем або створення власних творів.

5. Підтримуйте індивідуальний підхід до кожного учня. Формування індивідуальних проєктів: дозволяйте учням обирати теми для досліджень або проєктів, які їх цікавлять, та дозволяють реалізувати їхні творчі потенціали.

6. Збагачення матеріалу. Надавайте додаткові матеріали або завдання, які можуть зацікавити окремих учнів та стимулювати їхню творчість.

7. Використовуйте сучасні технології та ресурси: інтерактивні ресурси та веб-сайти. Використовуйте онлайн-ресурси для створення цікавих завдань або відкриття нових аспектів вивчення мовних явищ чи літературних творів.

8. Мультимедійні матеріали. Використовуйте відео, аудіо та інші мультимедійні матеріали для зрозумілішого та цікавішого подання інформації.

Додатково, можна використовувати цифрові скрайб-презентації, які допомагають учням створити цифрові ейдос-конспекти. Скрайб-презентація – це мистецтво відображення мовлення в малюнках, яке створюється в реальному часі паралельно з виступом мовця. Вона показує ключові поняття розповіді та їх взаємозв'язок. Особливість скрайбінгу полягає в тому, що одночасно залучаються різні органи чуттів: слух та зір, а також уява людини, що сприяє кращому розумінню та запам'ятовуванню. Саме ці особливості роблять скрайбінг одним із методів сучасних технологій, який допомагає доступно та легко пояснювати складний матеріал, сприяє розвитку креативності учнів. Для створення скрайбінгу можна користуватися такими сервісами: Go, Animate, Pow Toon, Wideo Moovly, Пояснювалки Video.

Додаючи в презентації зображення, персонажі, текст та музику, робимо процес навчання більш цікавим та інтерактивним.

Цей підхід додатково розширює творчі можливості, учні розвивають навички самостійного навчання та досягають їх самооцінки за рахунок досягнень у навчанні, тим самим розвивають свою креативність, індивідуальність до вирішення поставлених завдань. Він також стимулює інтерес та допитливість учнів, створюючи психологічний комфорт на заняттях.

Варто зазначити метод піктограм, який добре себе зарекомендував на уроках. Піктограми – це спосіб комунікації, в якому малюнки використовують замість слів. Цей метод допомагає учням легше розуміти і запам'ятовувати матеріал. Усі ці методи заохочуватимуть дітей досліджувати, генерувати ідеї та розмірковувати, розширюватимуть навчальний процес, допомагаючи учням краще розуміти та використовувати набуті знання на практиці, розвиваючи при цьому творчі та критичні навички, тим самим сприятимуть розвитку креативності мислення учнів.

Розробляючи навчальні вправи з медіаграмотності, створюємо проблемні ситуації в процесі навчально-виховного процесу, пропонуємо розв'язати проблемні питання через діалогові форми, навчаємо виносити гіпотези та оцінювати дилеми, передбачаємо письмовий виклад роздумів із рефлексією, що відбуватиметься далі. На уроках української мови та літератури інтеграція медіаосвіти є нагальною потребою, адже під час роботи з публіцистичними, художніми та науковими (матеріали підручників, статей) текстами вміння працювати з інформацією є фундаментом отримання результату. Вважаємо, що у процесі такого навчання учитель є своєрідним ментором. Саме тому, для розвитку креативного мислення в освіті необхідно використовувати різні стратегії, зокрема: здійснювати підготовку вчителів, робити акцент на креативності в оцінюванні учнів.

Умовою використання медіавправ, адаптованих під своєрідність предмету, є те, що всі вони мають бути спрямовані на ширше та глибше розуміння текстів різного стилю, а також літературного факту чи постаті митця, творчість якого вивчається. Такі вправи з легкістю інтегруються в уроки мови та літератури, тому виконують як основну, так і додаткову функцію в процесі досягнення мети та завдань уроку.

Медіаграмотність на уроках української мови та літератури – це не просто компетенція, а нагальна необхідність навчити учнів орієнтуватися у медіапросторі, оскільки вони навіть не здогадуються, наскільки ризиковано загубитися в ньому та користуватися усім, що вони чують і бачать, не піддаючи інформацію критиці. Потрібно зауважити, що уроки української мови та літератури з використанням елементів медіаосвіти формують медіакомпетентність особистості, допомагають розвитку ключових компетентностей. А методи та вправи роботи з учнями, підтримують розвиток особистості, що має можливість критично сприймати інформацію, аналізувати її, адаптувати, застосовувати на практиці.

Наприклад, медіавправа «Створення постера на літературну тему» передбачає роботу як на уроці, так і вдома, інструктаж щодо її виконання проводиться на етапі ознайомлення. Переваги використання постера на уроках української літератури: спонукає до вдумливого читання твору; учні в ігровій формі

характеризують твір, описують та аналізують персонажів, узагальнюють, роблять висновки; навички роботи з цитатним матеріалом; узагальнення отриманих раніше знань з теми; розвиток творчих здібностей учнів та критичного мислення.

Традиційні методи навчання також відіграють важливу роль у закладенні знань та розвитку креативності учнів. Серед них увагу приділяємо таким:

Зіставні таблиці. Використовуємо зіставну (порівняльну) таблицю для аналізу-порівняння різних текстів, образів, концепцій, мовних явищ чи інших аспектів навчального матеріалу. Це дає можливість учням краще розуміти схожості та відмінності між ними, здійснювати порівняльно-аналітичну діяльність. Визначати схожі та відмінні особливості, робити висновки, готувати промову та проект-результат дослідження. Цікаво, якщо таке дослідження ґрунтується на засадах нестандартного, творчого підходу. Як результат – дитина проявляє здатність до нестандартного мислення, власну креативність у підході до вирішення поставлених вчителем чи самим учнем завдань.

Аналіз текстів чи творів художньої літератури. Проводимо детальний аналіз текстів, літературних творів, розкриваючи їх глибокі послання та авторські наміри. Це додатково дає можливість учням розуміти літературну спадщину та її вплив на сучасність. Формує власну позицію, бачення та розуміння твору, адже сьогодні, як ніколи, гостро стоїть питання духовного розвитку нашої нації. Успішному засвоєнню тексту літературного твору сприяє аналіз, який може здійснюватись традиційними шляхами: за структурою, образами і проблемами, а також новими шляхами: текстуально, контекстуально, інтертекстуально, а також шляхом, запропонованим і віднайденим самим викладачем чи учнями в старшій школі.

Вивчення риторичних фігур. Риторичні фігури, зокрема риторичні звертання й запитання, належать до основних теоретико-літературних понять, які має знати і вміти визначати у тексті учень. Удосконалюємо риторичні навички учнів, аналізуючи використання різних риторичних фігур у дібраних текстах та художніх творах. Цей метод сприяє розвитку мовленнєвих компетентностей учнів, адже особливі прийоми мови, що збільшують її переконливість і силу впливу на слухачів, відіграють в мові оратора надзвичайну роль.

Проблемний підхід включає в себе логічні операції, необхідні для вибору доцільного рішення.

Учителі української мови та літератури активно використовують екранізації програмних творів, але не завжди діють за правилом просто переглянути замість прочитати. Перегляд кінофільмів, відеоматеріалів має на меті порівняти авторський текст з режисерською інтерпретацією та власним баченням якось події. Нагальним є проведення порівняльної характеристики героїв, сюжетних ліній, засобів зображення у фільмі та художньому тексті. Можна запропонувати учням створити візуалізований конспект, ментальну карту, досє, порівняльну таблицю та ін.

До вподоби учням і уявне інтерв'ю з письменником, літературним героєм, стаття про нього, написання листа від імені автора, уявна ситуація, що пов'язує минуле та сьогодення, створення фейсбук-сторінок та ін.

Ця вправа потребує підготовки запитань, презентації власної точки зору, якщо потрібно, змістовної обізнаності з певного питання, тобто опрацювання декількох джерел, що можуть подавати суперечливі відомості, критичне сприймання їхнього змісту, обґрунтування, аргументацію. Ця ідея підтримує інноваційні підходи до навчання, використовуючи сучасні технології та методи, і водночас залишає місце для традиційних методів, які вже довгий час використовують в освіті.

Основні принципи цієї ідеї включають:

Інтерактивність: використання інтерактивних технологій, які залучають учнів до активної участі на уроці і вдома. Ігри, візуалізація, аудіо та відео матеріали, інтерактивні вправи допомагають зробити навчання цікавим та захоплюючим.

Цифрові ресурси: використання веб-сайтів, відеоуроків, цифрових підручників та інших онлайн-ресурсів для розширення доступу до навчального матеріалу та забезпечення індивідуалізованого підходу.

Критичне мислення: розвиток критичного мислення та аналіз текстів, а також вміння висловлювати свою думку обґрунтовано.

Збереження традицій: проведення аналізу літературних творів, вивчення мовних аспектів та стилістичних засобів.

Самостійна робота: заохочення учнів до самостійної роботи, підготовка доповідей, рефератів та проєктів.

Диференційований підхід: урахування індивідуальних потреб та рівня знань кожного учня для забезпечення ефективного навчання.

Ця ідея створює стимулююче середовище для навчання, де учні мають можливість розвивати як традиційні, так і сучасні навички, які допоможуть їм краще розуміти та цінувати українську мову та літературу, проявляти креативні здібності, адже розвиток креативності особистості складається із взаємопов'язаних компонентів, які в єдності дають результат – це конкурентноспроможний креативний випускник навчального закладу, здатний до розкриття свого життєвого потенціалу, який уміє бачити проблему й шукати її різностороннє вирішення, майбутній студент, а пізніше й фахівець, із розвиненими

пізнавальними й творчими здібностями, навичками спілкування, вмінням знаходити шляхи самореалізації та самовдосконалення у сучасному суспільстві.

Ці практичні поради допоможуть вчителям-словесникам побудувати навчальні заняття, які стимулюють та розвивають креативні здібності учнів, адаптуючи їх до потреб сучасної освітньої парадигми, якою є Нова українська школа [5, с. 4].

Отже, відкритість до різноманітних методик навчання, активне використання творчих завдань та інтерактивних форм роботи на уроках української словесності сприяють розвитку індивідуальності та креативності учнів.

Розбудова уроків, спрямованих на розвиток креативних здібностей учнів, в контексті Нової української школи, дозволяє створити середовище, де кожен учень має можливість реалізувати свої таланти та інтереси, що є важливим для становлення високорозвинутої, креативно мислячої особистості. Такий підхід у навчальному процесі відкриває нові горизонти для учнів та створює базу для їхнього успіху як у школі, так і в майбутньому житті.

Джерела

1. Волков Н. П. Педагогіка : навчальний посібник. 2-е вид., перероб., допов. Київ: Академвидав, 2019. 616 с.
2. Канюк С. С. Психологія мотивації: навчальний посібник. Київ: Либідь, 2020. С. 238-248 с.
3. Макаревич О. Мотивація та ресурси як підґрунтя дій особистості. Креативність на уроках словесності. 2020. № 2 (16). С. 134-141.
4. Матвієнко О. В. Виховання креативних школярів : теорія і технологія. Київ, 2020. 543 с.
5. Овсянечка Л. П. Мотиваційна основа творчості. Філософія, соціологія, психологія: збірник наукових праць. Івано-Франківськ: ВДВ ЦІТ, 2019. Вип. 12. Ч. II. С. 23-30.

Мінакова Вікторія Олександрівна / Minakova Viktoriia Oleksandrivna
ORCID: 0000-0002-4602-3449

Східноукраїнський національний університет імені Володимира Даля

1.3. Формування системи досягнення особистої результативності під час навчання у вищій школі

1.3. Formation of a system for achieving personal effectiveness during higher education

Оскільки сучасний світ характеризується динамічними змінами, що вимагають від людини здатності швидко адаптуватися до нових умов, ефективно вирішувати проблеми, досягати поставлених цілей, особиста результативність стає важливою умовою реалізації потенціалу Людини. Особиста ефективність, як здатність людини досягати бажаного результату, поставлених цілей, ефективно використовуючи наявні можливості та ресурси та успішно адаптуючись до мінливих умов, сприяє успіху людини в різних сферах життя. Людина з високою особистою ефективністю цікавиться різними сферами життя, постійно розвивається і навчається. Вона має впевненість у собі, здатна до самореалізації, має більш високу якість життя. Особиста ефективність є одним з найважливіших факторів, які впливають на успішність людини в житті. Люди з високою особистою ефективністю краще справляються зі стресом і легше адаптуються до змін. Дослідження свідчать про те, що особиста ефективність є важливою характеристикою людини, яка має позитивний вплив на її життя. Таким чином, особиста ефективність є важливою умовою реалізації потенціалу людини в сучасних умовах.

Сучасне суспільство вимагає від людини високої особистісної результативності, здатності швидко адаптуватися до змін, самостійно вирішувати проблеми. Для успішної професійної діяльності необхідно мати не лише знання та навички, а й особистісні якості, необхідні для досягнення успіху. Це визначає інтерес науковців та практиків до загальних питань розвитку особистої результативності.

Наукове дослідження особистої ефективності в Україні та світі є відносно молодого галуззю. Воно почало активно розвиватися лише в другій половині XX століття. Дослідження особистої ефективності ведуться в рамках таких наукових дисциплін, як психологія, менеджмент, економіка, педагогіка. Дослідники вивчають різноманітні аспекти особистої ефективності: фактори, що впливають на особисту ефективність; методи підвищення особистої ефективності; застосування особистої ефективності в різних сферах життя людини.

Найбільш відомими дослідниками особистої ефективності є: Абрахам Маслоу, який розробив теорію самоактуалізації, що розглядає особисту ефективність як одну з основних потреб людини; Карл Роджерс, який сформулював принципи клієнт-центрованої терапії, яка допомагає людям підвищити особисту ефективність; Віктор Франкл, який розробив теорію логотерапії, яка допомагає людям знайти сенс життя і підвищити особисту ефективність та інші.

В Україні дослідження особистої ефективності ведуться в Національній академії педагогічних наук України (Київ), Національному педагогічному університеті імені М. П. Драгоманова (Київ), Інституті психології імені Г. С. Костюка (Київ); Київському національному університеті імені Тараса Шевченка, Сумському державному педагогічному університеті імені А. С. Макаренка такими вченими як С. Б. Кузікова, В. Л. Зливков, Р. Абрамцов, А. М. Большакова, О. А. Бреусенко-Кузнецов, А. В. Вертель, Ж. П. Вірна, Г. В. Гуменюк, Л. В. Долинська, Н. О. Євдокимова, Н. О. Єрмакова, В. Ю. Завацький, Н. Є. Завацька, В. Л. Зливков, Л. М. Карамушка, М. М. Карнелович, З. С. Карпенко, О. М. Кокун, В. В. Криничко, О. І. Кузнецов, С. О. Лукомська, С. Д. Максименко, М. І. Мушкевич, С. О. Ніколаєнко, М. О. Орап, М. В. Савчин, К. В. Седих, О. В. Тімченко, Г. Є. Улунова, О. О. Фільц, К. І. Фоменко, Б. В. Хомуленко, Т. Б. Хомуленко, Ю. М. Швалб, В. І. Шебанова, Ю. М. Ширококов, Т. І. Щербак.

Загалом, наукове дослідження особистої ефективності в Україні є перспективним напрямком, який може зосередитися на питаннях вивчення особливостей реалізації особистісної ефективності професійної діяльності умовах військового конфлікту.

Хоча наукові дослідження з питань особистої ефективності не мають довгої історії, у сучасному світі спостерігаємо значний практичний інтерес щодо того, як люди досягають високих результатів у своїй особистій та професійній діяльності. Оскільки предметна область особистої ефективності включає в себе такі аспекти, як саморегуляція, управління часом, мотивація, комунікаційні навички, лідерство, стресостійкість тощо, існує велика кількість літератури в жанрі популярної психології, що висвітлює вказані питання. Кодекс цієї науково-популярної літератури є масштабним і різноманітним. Він включає в себе книги, статті, блоги та інші форми контенту.

Зокрема велику популярність отримали книги статті, блоги таких авторів: Девіда Аллена, Стівена Кові, Хела Елрода, Денієла Пінка, Джорджа Скотта, Барбари Мінто, Браяна Трейсі, Тіма Феррісса, Келла Ньюпорта, Грега МакКеона, Гаррі Келлера та Джея Папасана, Франческо Чірілло, Джона Максвелла, Робін Шарма, Керрі Паттерсон, Джозефа Гренні, Девіда Максфілда, Рона Макміллана, Ела Світцлера, Мередіт Белбін, Іцхака Адізеса, Дена Грегорі, Кірана Фленагана, Келлі Макгонігал, Керол Дуек, Ангели Дакворт, Сьюзан Кейн, Маршалла Голдсмита, Марка Рейтера, Стівена Гайза, Чарльза Дахіга, Денієла Пінка, Кена Робінсона, Лу Ароніки, Тревіса Бредберрі, Джин Грівз, Екхарта Толле, Чад-Мень Тана, Марка Леві, Джима Лоера, Тоні Шварца, Ліси Х'юїтта, Джека Кенфілда, Марка Віктора Хансена, Брене Браун та інших. Подібні книги пропонують широкий спектр порад і рекомендацій щодо особистої ефективності і може бути корисною для людей, які хочуть підвищити свою особисту ефективність, допомогти їм зрозуміти основи особистої ефективності, а також навчити їх конкретним навичкам і стратегіям.

Розвиток наукових досліджень в області особистої результативності відзначається збільшенням інтересу до психологічних та педагогічних аспектів особистої ефективності. Вчені зосереджуються на розумінні того, як різні фактори впливають на успіх та задоволення в різних сферах життя, включаючи роботу, освіту, міжособистісні відносини та здоров'я.

Сучасні дослідження також враховують важливість позитивного підходу до вивчення особистої ефективності. Концепція позитивної психології, що акцентує на розвитку сильних сторін та позитивних аспектів особистості, вносить важливий внесок у формування системи досягнення особистісної результативності під час навчання у вищій школі. Позитивна психологія – це галузь психології, яка вивчає позитивні аспекти людського буття, такі як щастя, задоволення, добробут, сильні сторони та чесноти. Вона виникла наприкінці 1990-х років як реакція на переважання в психології традиційних досліджень, які зосереджувалися на негативних аспектах людського досвіду, таких як хвороби, патології та проблеми. Позитивна освіта підвищує благополуччя, особисту ефективність та позитивні емоції студентів і в подальшому готує їх із навичками (наприклад, лідерство), що сприятимуть розвитку їхніх кар'єр. Дослідження в сфері позитивної освіти та тренінгів, спрямованих на підвищення емоційного благополуччя та особистої ефективності, також стають популярними.

Сучасний стан наукових досліджень з питань особистої ефективності визначається також розвитком інтердисциплінарних підходів. Вчені з різних галузей, таких як психологія, освіта, менеджмент, соціологія та медицина, співпрацюють для розширення розуміння та розвитку ефективних стратегій управління особистісними ресурсами та досягненням цілей.

Важливо відзначити, що із зростанням інтересу до особистої ефективності, дослідницькі роботи також динамічно реагують на виклики сучасного світу, такі як глобалізація, технологічні зміни та еволюція ринків праці. Такий комплексний підхід дозволяє дослідникам впевнено рухатися вперед, розширюючи наше розуміння та вдосконалюючи практичні рекомендації для підвищення особистої ефективності у різних сферах життя.

Формування особистої ефективності у молодих людей є важливим завданням вищої школи. У академічній сфері вона дозволяє здобувачам вищої освіти досягати високих успіхів у навчанні, у

професійній сфері – кар'єрно зростати, у особистій сфері – реалізовувати свій потенціал і досягати особистих цілей. У сучасних умовах особиста ефективність є особливо важливою для молодих людей. Вона дозволяє їм успішно адаптуватися до умов навчання у вищій школі, успішно завершити навчання і розпочати професійну діяльність.

Сьогодні в суспільстві високо цінуються професіонали, які можуть досягати поставлених цілей, ефективно використовувати свої внутрішні ресурси та розвивати власний потенціал, тобто демонструвати якості з яких складається особиста ефективність. Однак в освітній практиці підготовки майбутніх фахівців майже відсутній цілеспрямований і комплексний підхід до розвитку особистої ефективності.

Сучасна освіта має бути орієнтована на формування особистості, здатної до саморозвитку та самореалізації. У зв'язку з цим, формування системи досягнення особистої результативності під час навчання у вищій школі є актуальним науковим і практичним завданням.

Формування системи досягнення особистої результативності під час навчання у вищій школі є важливою науковою та практичною проблемою, оскільки з одного боку, вона пов'язана з дослідженням закономірностей особистісного розвитку людини, її мотивації, самоорганізації та самореалізації. З іншого боку, має важливе значення для підвищення якості освіти та підготовки конкурентоспроможних фахівців.

Наукова значимість проблеми полягає в тому, що вона сприяє: розвитку теорії особистісного розвитку та формування професійної компетентності; визначенню факторів, що впливають на особисту результативність під час навчання у вищій школі, розробці методів і засобів формування особистої результативності. Практична значимість проблеми полягає в можливості оптимізувати процес навчання у вищій школі, підвищити ефективність підготовки фахівців, сприяти реалізації потенціалу особистості.

Питання формування системи досягнення особистої ефективності під час навчання у вищій школі є важливим та актуальним, оскільки особиста ефективність є ключовим фактором успіху в будь-якій сфері діяльності. Однак, на сьогоднішній день ця тема розглянута недостатньо, і існує ряд невирішених проблем. Зокрема можна виділити наступні невирішені проблеми особистої ефективності: недостатньо розроблені теоретичні основи формування системи досягнення особистої ефективності, зокрема у науковій літературі відсутня єдина концепція формування особистої ефективності, а існуючі підходи не враховують усіх аспектів цього процесу; недостатньо розроблені методи та технології формування особистої ефективності в умовах здобуття вищої освіти, як наслідок у закладах вищої освіти відсутня ефективна система формування особистої ефективності здобувачів вищої освіти, яка б забезпечувала цілеспрямованість, системність та ефективність цього процесу.

В розділі проводиться аналіз актуальності впровадження дисципліни «Особиста результативність та комунікативна ефективність» у навчально-виховний процес. Виділяються проблеми формування особистої результативності фахівців у вищих навчальних закладах. Проводиться аналіз досліджень особистої результативності в зарубіжній та вітчизняній психології та педагогіці. Особлива увага приділяється визначенню понять «особиста результативність», «особиста ефективність».

Однією з ключових принципів ідей інноваційної педагогічної концепції відбору та цільової підготовки фахівців у вищій освіті є необхідність підняття рівня не лише професійної, але й світоглядної, загальноосвітньої, психолого-педагогічної та управлінської підготовки студентів під час їхньої професійної підготовки в умовах вищої школи. Це обумовлено значним зростанням ролі людського фактору у забезпеченні високої ефективності суспільного виробництва. Невід'ємною єдністю є світоглядна, фундаментальна, соціально-гуманітарна та спеціальна підготовка студентів з метою формування в них цілісного бачення і розуміння навколишнього світу.

Компетентнісний підхід у вищій школі є педагогічною стратегією, яка акцентує увагу на розвитку конкретних компетентностей та навичок у студентів, щоб підготувати їх до успішної діяльності в сучасному суспільстві та на ринку праці.

Однією з ключових рис вищої освіти є зростання значення компетентності майбутнього фахівця. Нині важливо не лише мати кваліфікацію, але й, головне, бути компетентним. Компетентність допомагає фахівцеві успішно вирішувати різноманітні завдання, пов'язані з його професійною діяльністю. Компетентний фахівець відрізняється від кваліфікованого тим, що:

- втілює у своїй роботі професійні знання, уміння та навички;
- постійно саморозвивається та виходить за межі своєї дисципліни;
- розглядає свою професію як велику цінність.

Термін «підхід» у загальному розумінні вказує на певний набір засобів та методів, які впливають на когось. Науково розуміючи, «підхід» означає вихідну позицію, яка служить основою для дослідницької діяльності.

Загальною ідеєю компетентнісного підходу є компетентнісно-орієнтована освіта, спрямована на комплексне освоєння знань та практичних навичок, які дозволяють людині успішно реалізовувати себе в різних сферах життєдіяльності.

Згідно з І. А. Зязюном, основною метою вищої освіти має бути формування цілісної особистості, готової до вільного гуманістичного вибору та індивідуального інтелектуального розвитку [4, с. 13].

Вчені різним чином визначають поняття компетентнісного підходу. Згідно з М. Нагач, цей підхід набуває все більшої популярності та стає концептуальною основою освітньої політики [11]. Це підкреслює практичну орієнтацію освіти та важливість навичок, що ґрунтуються на наукових знаннях.

Важливим елементом в реалізації компетентнісного підходу є розвиток системного комплексу умінь, смислових орієнтацій, адаптаційних можливостей, досвіду та методів трансформаційної діяльності.

Н. Бібік висловлює необхідність переходу в навчанні від акценту на процес до фокусу на результат в діяльнісному контексті [6, с. 47]. Це має забезпечити випускникам здатність відповідати новим вимогам ринку та мати потенціал для практичного розв'язання життєвих проблем.

Л. Коваль вбачає перехід до компетентнісно-орієнтованої підготовки у двох аспектах: модернізація змісту професійної освіти та навчання майбутніх учителів систематично формувати ключові та предметні компетентності [5, с. 46].

В. Химинець тлумачить «компетентнісний підхід» як спрямованість освіти на розвиток ключових і предметних компетентностей особистості [16]. Він підкреслює, що традиційна система освіти акцентувала увагу на набутті знань, умінь та навичок, не враховуючи їх практичного застосування.

Компетентнісний підхід переносить акценти з процесу накопичення стандартних знань, умінь і навичок на формування та розвиток здатності учнів практично діяти та творчо використовувати отримані знання і досвід у різних ситуаціях. Це передбачає, що викладач повинен змінити спрямування своєї діяльності від інформаційного до організаційно-управлінського аспекту. У першому випадку він виконував роль «ретранслятора знань», а в другому – організатора навчальної діяльності. Також змінюється модель поведінки студента – від пасивного засвоєння знань до активної, самостійної та самоосвітньої діяльності. Процес навчання набуває розвивальної функції, яка стає інтегрованою характеристикою навчання. Така характеристика формується в процесі навчання і включає знання, вміння, навички, ставлення, досвід діяльності та поведінкові моделі особистості.

За думкою Н. Нагорної, компетентнісний підхід висуває на перший план не стільки інформованість студента, скільки його здатність розв'язувати проблеми в різних сферах життя та професійної діяльності. Цей підхід передбачає цілісний досвід вирішення життєвих проблем, виконання ключових функцій, соціальних ролей та компетенцій [12].

У системі компетентнісного підходу до навчання в університеті виникають нові вимоги до засобів навчання. Рекомендується віддати перевагу тим, які містять комунікативно-ситуативні завдання, залучають досвід студентів, наближені до реального життя та майбутньої професійної діяльності, спонукають їх до активного мислення.

Однією з основних вимог до вищої освіти є врахування вимог сучасності, яке охоплює уявлення про те, яким повинен бути сучасний фахівець, його призначення та роль у суспільстві. Освіта тепер орієнтується на «вільний розвиток», високу культуру, творчу ініціативу, самостійність і мобільність. З цього приводу важливий новий підхід до формування майбутнього фахівця. Випускник університету повинен бути готовим до праці в різних навчальних закладах, галузях управління та адміністрування. Освіта повинна враховувати як кваліфікацію, так і здатність фахівця ефективно використовувати отримані знання та досвід в різних сферах діяльності. Такий підхід визначається як знання, вміння та навички, так і компетентність та компетенція.

І. Пометун розглядає компетентність як спеціально структуровані набори знань, умінь, навичок і ставлень, які дозволяють майбутньому фахівцеві ідентифікувати і розв'язувати проблеми у різних сферах професійної діяльності [6, с. 18]. Він розрізняє «ключові» або життєві компетентності та предметну чи галузеву компетентність. Компетентності, сформовані у студентів, використовуються в різних соціальних контекстах для вирішення різних завдань. Компетентна людина використовує стратегії, які вважає за найефективніші для досягнення мети. Компетентність – це результативно-діялісна характеристика освіти, і її рівень визначається здатністю фахівця до ефективного розв'язання проблем на основі наявних знань і досвіду.

В. Химинець визначає компетентність як структурований набір знань, умінь, навичок і ставлень, які людина отримує під час навчання [16]. Загальні і фахові компетентності використовуються в різних сферах діяльності та впливають на вибір моделі поведінки в різних ситуаціях. За компетентнісним підходом той, хто вміє вчитися, повинен усвідомлювати мету освіти, мати мотивацію до ефективної освітньої діяльності, вміти організувати свою освітню діяльність, вибирати потрібні знання та працювати за обґрунтованим планом.

Загальний висновок полягає в тому, що компетентнісний підхід визначає рівень освіти як здатність фахівця до ефективного розв'язання проблем за допомогою наявних знань і досвіду. Для подальших наукових досліджень важливо визначити ті життєві і професійні компетентності, які необхідні майбутнім вчителям для успішної професійної діяльності, і визначити шляхи їх формування. Розвиток ключових компетентностей є важливою складовою сучасного освітнього процесу, спрямованою на підготовку студентів до викликів сучасного суспільства і ринку праці. Ключові компетентності включають широкий спектр навичок та властивостей, які студенти отримують під час навчання і які визначають їх успіх у різних сферах життя. Основні аспекти розвитку ключових компетентностей включають:

1. Критичне мислення – здатність аналізувати і оцінювати інформацію об'єктивно, робити обґрунтовані висновки та приймати рішення.

2. Комунікаційні навички – здатність ефективно взаємодіяти з іншими людьми, включаючи вміння слухати, висловлювати власні думки і спілкуватися письмово.

3. Креативність та інноваційність – здатність генерувати нові ідеї, допускати ризик та шукати нестандартні рішення.

4. Робота в команді – здатність ефективно працювати у групі, співпрацювати з іншими та досягати спільних цілей.

5. Саморегуляція та самокерування – здатність контролювати свої дії, встановлювати цілі та використовувати стратегії досягнення успіху.

6. Проблемне мислення – здатність ефективно вирішувати проблеми, розрізняти головне в інформації та знаходити оптимальні рішення.

7. Технологічна грамотність – здатність використовувати сучасні технології для отримання, обробки та передачі інформації.

8. Соціальна відповідальність – розуміння впливу власних дій на суспільство та готовність приймати відповідальність за них.

9. Гнучкість та адаптивність – здатність адаптуватися до нових умов, швидко реагувати на зміни та навчатися на ходу.

10. Лідерські якості – здатність приймати ініціативу, впливати на інших та вести групу до досягнення спільних цілей.

Розвиток цих компетентностей відіграє ключову роль у формуванні всебічно розвинутих та конкурентоспроможних фахівців, готових до ефективної участі в сучасному суспільстві.

Особиста ефективність є складною системою, яка включає в себе різні компоненти, такі як знання, вміння, навички, особисті якості, цінності та установки. Ключові компетенції є важливими складовими особистої ефективності. Вони дозволяють людям ефективно справлятися з життєвими завданнями та досягати поставлених цілей.

Особистісні компетенції, такі як знання, вміння, навички, інформаційна компетенція, критичне мислення, рефлексія, самостійність, потреба в успішній діяльності, відповідальність, творчий потенціал, є основою особистої ефективності. Вони забезпечують людині необхідні знання та навички для успішного виконання діяльності в різних сферах. Наприклад, знання і вміння, отримані в процесі навчання, дозволяють людям ефективно виконувати професійні обов'язки. Критичне мислення допомагає людям аналізувати ситуацію і приймати ефективні рішення. Рефлексія дозволяє людям усвідомлювати свої сильні і слабкі сторони, а також визначати шляхи свого розвитку. Самостійність дозволяє людям самостійно навчатися і розвиватися. Потреба в успішній діяльності мотивує людей до досягнення поставлених цілей. Відповідальність дозволяє людям виконувати свої обов'язки вчасно і якісно. Творчий потенціал дозволяє людям знаходити нові рішення і нестандартні підходи до вирішення проблем.

Соціальні компетенції, такі як правова та комунікативна компетентність, також є важливими складовими особистої ефективності. Вони дозволяють людям ефективно взаємодіяти з іншими людьми в різних соціальних ситуаціях. Наприклад, правова компетентність дозволяє людям розуміти і дотримуватися законів і правил. Комунікативна компетентність дозволяє людям ефективно спілкуватися з іншими людьми, будувати міжособистісні відносини та вирішувати конфлікти.

Таким чином, особиста ефективність є комплексною системою, яка включає в себе особистісні та соціальні компетенції. Ключові компетенції є важливими складовими особистої ефективності, оскільки вони забезпечують людині необхідні знання, вміння, навички та особисті якості для успішного виконання діяльності в різних сферах.

Зв'язок проблеми з науковими завданнями впливає із суті сучасної освіти, яка передбачає кардинальне переосмислення якісних та кількісних характеристик фахівців в умовах нових суспільних потреб. Зв'язок проблеми з практичними завданнями ґрунтується на тому, що під час підготовки фахівців надається особлива увага питанням гармонізації системи підготовки фахівців з вищою освітою із сучасними

вимогами промисловості. Таким чином, особистий розвиток студентів у процесі навчання в закладі вищої освіти стає необхідною умовою для конкурентоспроможності майбутніх фахівців.

Вимоги до випускників вищих навчальних закладів в Україні раніше визначалися державою, і образ фахівця визначався лише державним стандартом. Формування ринку праці в сучасній Україні призвело до того, що попит на випускників ЗВО став визначатися не лише державою, але і роботодавцями. Численні дослідження підкреслюють, що система вищої освіти, готуючи фахівців для ринку праці, повинна враховувати не лише соціальне замовлення, але й орієнтуватися на конкретних замовників випускників, зокрема з урахуванням індивідуальних потреб [3].

Система вищої освіти повинна враховувати конкурентоспроможність фахівців у різних сферах діяльності, вносячи відповідні корективи у зміст навчання та використовуючи нові технології вищої освіти, враховуючи міжнародний досвід підготовки фахівців вищої кваліфікації. Наприклад, на Заході широко використовується підготовка фахівців через навчання, спрямоване на задоволення конкретних потреб великих корпорацій [7, с. 6]. Подібна практика поширюється і в Україні, проте вона має свої переваги і недоліки, залежно від того, наскільки така ринково-орієнтована підготовка враховує інтереси і можливості студентів і суспільства в цілому. Безумовно, цей підхід важливий, але варто враховувати, що в умовах постійних змін на ринку праці актуальним стає не тільки «вузькість», але й «широта» підготовки. Самоосвіта студентів важлива для розширення чи поглиблення набутих знань і сприяє конкурентоспроможності майбутніх фахівців.

Проблема формування особистої ефективності майбутніх фахівців є важливим завданням для освітян не лише для розвитку суспільства, але й для самореалізації та самовдосконалення майбутніх фахівців. Формування особистої ефективності як якості фахівця в умовах ринкових економічних відносин є одним із важливих завдань розвитку сучасної вищої освіти. Дослідження проблем освіти свідчать про зростаючий інтерес до формування професійно-особистісних якостей майбутнього фахівця. На основі аналізу теоретичних досліджень в області психології особистості, таких авторів, як Є. А. Клімов, Б. Ф. Ломов, Л. М. Мітіна, С. Л. Рубінштейн та інші, були визначені особистісні компетенції (знання, вміння, навички, інформаційна компетенція, критичне мислення, рефлексія, самостійність, потреба в успіху, відповідальність, творчий потенціал) та соціальні компетенції (правова та комунікативна компетентність). Кожен компонент є самостійною структурною частиною та відповідає загальним законам розвитку особистості. Потреба в особистій ефективності є професійно-особистісною компетенцією фахівців, тому розглянемо її більш детально.

Проблема особистої ефективності давно цікавила відомих філософів, педагогів, психологів.

У філософії проблема особистої ефективності розглядалася як проблема свободи волі, самореалізації особистості, досягнення щастя. Наприклад, Сократ вважав, що людина може досягти щастя лише тоді, коли вона живе за законами моралі і використовує свій розум для досягнення своїх цілей. Платон вважав, що людина є істотою розумною і повинна використовувати свій розум для досягнення досконалості. Аристотель вважав, що людина є істотою соціальною і повинна використовувати свої здібності для досягнення суспільного блага.

У педагогіці проблема особистої ефективності розглядалася як проблема формування особистості, яка здатна ефективно справлятися з життєвими завданнями. Наприклад, Я. А. Коменський вважав, що навчання має бути спрямоване на розвиток розумових здібностей людини, її моральних якостей і фізичної досконалості. В. Г. Короленко вважав, що навчання має бути спрямоване на розвиток творчих здібностей людини і її здатності до самоосвіти. Короленко вважав, що головне завдання педагога – допомогти дитині розвиватися як особистості. Він був противником авторитарного виховання і вважав, що дитина повинна бути особистістю, а не машиною, що виконує накази. А. С. Макаренко вважав, що навчання має бути спрямоване на формування у людини почуття відповідальності і обов'язку.

У психології проблема особистої ефективності розглядалася як проблема розвитку особистості, яка здатна до самореалізації. Наприклад, А. Маслоу вважав, що людина має п'ять основних потреб, які необхідно задовольнити для досягнення щастя. К. Роджерс вважав, що людина народжується з потенціалом для самореалізації і що її завдання полягає в тому, щоб реалізувати цей потенціал.

З економічної точки зору особиста ефективність є важливим фактором, що визначає успіх людини в професійній діяльності, зокрема рівень продуктивності праці, рівень конкурентоспроможності, рівень задоволеності роботою. Освіта, самоосвіта та розвиток особистих якостей є важливими факторами, що визначають особисту ефективність людини. З економічної точки зору, ці фактори є інвестиціями в людський капітал, які приносять високі відсотки у вигляді підвищення рівня продуктивності праці, конкурентоспроможності та задоволеності роботою.

Важливо відзначити, що вчені різних епох і шкіл виділяли різні аспекти особистої ефективності. Однак всі вони сходилися на тому, що особиста ефективність є важливою характеристикою людини, яка дозволяє їй успішно справлятися з життєвими завданнями та досягати поставлених цілей.

У сучасній науці проблема особистої ефективності продовжує активно вивчатися. Вчені розробляють різні моделі особистої ефективності, методи її вимірювання та шляхи її розвитку.

Особиста результативність – це здатність людини досягати поставлених цілей в особистому житті та професійній діяльності. Особистісна результативність – це рівень досягнення особистістю певних цілей у сфері розвитку її індивідуальних якостей, здібностей, компетентностей, ціннісних орієнтацій. З іншого боку, особиста ефективність – це здатність людини використовувати свої здібності та можливості для досягнення поставлених цілей.

Особиста ефективність – це концепція, що визначається здатністю індивіда до досягнення максимального рівня продуктивності та успіху у власному житті. Це поняття охоплює широкий спектр аспектів, включаючи вміння ефективно управляти часом, досягати поставлених цілей, виявляти творчий підхід до вирішення завдань, розвивати міжособистісні навички, керувати стресом та зберігати фізичне та психічне здоров'я [14].

Особиста ефективність передбачає здатність визначати пріоритети, планувати дії, виявляти ініціативу та самодисципліну. Вона також включає в себе уміння пристосовуватися до змін, вирішувати проблеми та взаємодіяти з іншими ефективно.

Це поняття не обмежується лише професійною сферою і розглядається як комплексний підхід до життя в цілому. Особиста ефективність покликана допомагати людині максимально реалізувати свій потенціал, будучи водночас здоровою, збалансованою та задоволеною своїм життям. У сучасному контексті, де темпи життя швидкі, а вимоги високі, розвиток особистої ефективності стає важливою складовою успіху та задоволення в різних сферах людського існування.

Особиста результативність і особиста ефективність тісно пов'язані між собою. Вони є важливими факторами успіху в особистому житті та професійній діяльності: дозволяють людині досягати поставлених цілей, реалізовувати свої можливості і потенціал; сприяють підвищенню самооцінки і самомотивації людини; допомагають людині бути більш успішною в особистому житті та професійній діяльності.

Поняття «особиста результативність» та «особиста ефективність» часто використовуються як синоніми, оскільки обидва висвітлюють певні аспекти успішності та досягнень особистості. Однак, можна розглядати певні відмінності в їхньому вживанні та акцентуванні на певних аспектах.

Особиста результативність зазвичай більше фокусується на конкретних видах досягнень, вимірюваних за певними критеріями чи стандартами, поняття може бути пов'язане із конкретною задачею, проектом або діяльністю, і оцінюється через досягнення конкретних результатів чи цілей, результативність зорієнтована на виведення конкретних вихідних даних та порівняння їх із заданими показниками.

Особиста ефективність більше аспектуальна і включає в себе співвідношення між засобами та досягненням бажаного особою результату. З цієї позиції ефективність визначається не лише конкретними результатами, а й здатністю ефективно використовувати ресурси, керувати часом та досягати мети з максимальною продуктивністю, та враховує можливість розвитку особистості як професіонала та взаємодію з оточуючим середовищем.

Отже, хоча ці терміни використовуються як синоніми, можна відзначити, що «особиста результативність» частіше вказує на конкретні досягнення та вимірювання результатів, тоді як «особиста ефективність» більше підкреслює комплексність та ефективне використання ресурсів для досягнення успіху в більш широкому контексті. Основна відмінність між цими двома поняттями полягає в тому, що особиста результативність характеризує загальні результати діяльності людини, а особиста ефективність – здатність людини використовувати свої здібності та можливості для досягнення цих результатів. Особиста результативність фокусується на тому, що людина досягає, а особиста ефективність – на тому, як вона це робить.

Особиста результативність є важливою характеристикою для успішної роботи та особистого життя. У роботі особиста результативність проявляється в здатності людини ефективно виконувати свої обов'язки та досягати поставлених цілей. У особистому житті особиста результативність проявляється в здатності людини досягати своїх особистих цілей, таких як покращення здоров'я, розвиток відносин або досягнення фінансової незалежності.

Особиста результативність – це здатність людини досягати поставлених цілей. Вона є важливою характеристикою для успішної роботи та особистого життя.

Фактори особистої результативності – це різноманітні аспекти та характеристики особистості, які можуть впливати на те, наскільки ефективно людина виконує свої завдання та досягає поставлених цілей. Ці фактори можуть бути внутрішніми (особистісними) та зовнішніми (соціальними, організаційними тощо).

З іншого боку, характеристики, які впливають на здатність людини досягати успіху в житті можуть бути охарактеризовані як особистісні якості, навички та здібності, а також ситуаційні фактори.

Факторами особистої результативності є чинники, які впливають на здатність людини досягати успіху в особистому та професійному житті.

Сучасні дослідники активно вивчають умови досягнення життєвого успіху та фактори, що на нього впливають. Так, Б. Трейсі виділяє сім основних складових успіху:

1. Мир у душі. Тільки живучи в гармонії з власними вищими цінностями і внутрішніми переконаннями, людина може досягти миру в душі.

2. Здоров'я й енергія – нормальний фізичний стан людини. У тіла є природна схильність до здоров'я, і воно ним піклується навіть при відсутності фізичного й ментального втручання.

3. Ставлення з любов'ю до тих, хто поруч, з людьми, які люблять і піклуються про людину.

4. Фінансова свобода.

5. Високі цілі й ідеали, що складають зміст життя.

6. Самопізнання та самосвідомість, що йдуть рука об руку з внутрішнім щастям і зовнішніми досягненнями.

7. Відчуття самореалізації [15, с. 18-26].

Існує багато факторів, які впливають на особисту результативність. Ось шість основних факторів, які слід враховувати:

1. Мотивація – це сила, яка рухає людиною до досягнення її цілей. Мотивовані люди більш схильні наполегливо працювати і не здаватися у скрутних ситуаціях. Мотивація – це сила, яка рухає людиною до досягнення її цілей. Правомірним є твердження, що найактивніша роль в процесі мотивації належить потребам, інтересам, цінностям людини та зовнішнім факторам-стимулам. Узявши до уваги наведене вище, можна вже сформулювати більш деталізоване визначення мотивації. Мотивація – це сукупність внутрішніх і зовнішніх рушійних сил, які спонукають людину до діяльності, визначають поведінку, форми діяльності, надають цій діяльності спрямованості, орієнтованої на досягнення особистих цілей і цілей організації. Мотивація – це сукупність усіх мотивів, які справляють вплив на поведінку людини. Мотивовані люди більш схильні наполегливо працювати і не здаватися у скрутних ситуаціях.

Мотивація – це основна сила, яка спонукає людину до дії. Вона має багаторазовий ефект на підвищення її працездатності та бажання працювати. Мотивація залучає людину до цілеспрямованої поведінки, яка допомагає задовольнити її потреби. Таким чином, це головна сила, яка сприяє виконанню роботи.

Людський ресурс є одним із ключових організаційних факторів успіху бізнесу. Особиста ефективність залежить від таких факторів як знання, уміння, навички та характеристики, але для досягнення цілей організації співробітники повинні бути високо мотивовані. Мотивація важлива для управління персоналом, оскільки не викликає сумніву взаємозв'язок між результатами роботи та мотивацією.

Мотивація допомагає підвищити ефективність роботи наступними способами:

- сприяє тому, що працівники досягають вищого рівня продуктивності, ніж ті, хто не мотивований працювати;

- максимально використовує потенціал працівників;

- зменшує плинність робочої сили та прогули, а отже, витрати на наймання, навчання та розвиток нових працівників;

- віддані працівники підвищують репутацію організації на світових ринках;

- зменшує опір з боку членів організації прийняти зміни. Мотивовані співробітники приймають зміни, оскільки знають про переваги запропонованих змін.

Особистісні якості також є важливим фактором особистої результативності. Мотивація, наполегливість, стресостійкість тощо дозволяють людям досягати успіху, навіть у складних ситуаціях.

2. Компетентність – це знання, навички та вміння, необхідні для ефективного виконання завдань. Компетентні люди більш схильні виконувати свої обов'язки якісно та вчасно. На особисту продуктивність також впливає компетентність людини виконувати ту чи іншу роботу. Компетентність означає ступінь, до якого людина вважає себе здатною виконувати роботу. Це вказує на те, що людина має контроль над подіями, що відбуваються всередині та поза організацією, а не події контролюють її. Люди, які контролюють події, мають внутрішній локус контролю, а ті, на кого впливають події поза їхнім контролем, мають зовнішній локус контролю. Компетентні люди працюють краще за інших і мають внутрішній локус контролю. Таким чином, окрім мотивації, компетентність також є важливим фактором особистої результативності.

Концепція локусу контролю стосується сприйняття непередбачених обставин між дією та тим, якою мірою дія дає результат. Тих, хто має високе сприйняття таких непередбачених ситуацій (вважає, що їхні дії

призводять до результатів), називають «внутрішніми» (з внутрішнім локусом контролю), а тих, хто має низьке сприйняття непередбачених ситуацій (вважає, що результати не створюються їхніми дії) називаються «зовнішніми» (із зовнішнім локусом контролю).

Найбільш релевантною концепцією в цьому контексті є каузальна атрибуція Вайнера. Він додав ще один вимір до локуса контролю, це сприйняття каузальних атрибутів; чи приписує людина результат внутрішнім чи зовнішнім «причинам». Вайнер запропонував вимір стабільності та мінливості, де як внутрішні, так і зовнішні причини можуть бути стабільними або змінними, таким чином даючи чотири категорії факторів, до яких можна приписати результати. Внутрішні причини бувають або стабільними, які не легко змінюються (наприклад, здібності), або змінними, такими, які можуть змінюватися або змінюватися (наприклад, зусилля). Подібним чином зовнішні причини є або стабільними (складність завдання), або змінними (щастя чи випадок). Далі Вайнер припустив, що взаємодія між локусом контролю та стабільністю має різне значення для атрибуції позитивних результатів (успіх) і негативних результатів (невдача).

Грунтуючись на кількох дослідженнях, Вайнер припустив, що наполегливість у діяльності або дії буде результатом, якщо: успіх пояснюється внутрішнім змінним фактором (зусиллями), тому що якщо людина відчуває, що її зусилля (які вона може змінювати) привели до бажаного результату, вона знайде більше задоволення від подальшої участі (збільшення своїх зусиль для) діяльності; невдача приписується змінним факторам (як внутрішнім, тобто зусиллям, так і зовнішнім, тобто удачі та випадку). Якщо людина вважає, що її невдача спричинена факторами, які можуть змінюватися, як удача, або які можуть змінюватися, як зусилля, вона все ще має надію на покращення, докладаючи більше зусиль. Якщо людина пояснює свою невдачу стабільними факторами (здатністю або складністю завдання), вона, ймовірно, відмовиться від зусиль, тому що рівень її здібностей не може легко змінитися, а рівень складності завдання залишається перешкодою. У такому випадку не бажано продовжувати діяльність.

Самооцінка – це оцінка людиною власних сил та можливостей. Самосвідомість – це розуміння своїх сильних і слабких сторін. Люди, які мають адекватну самооцінку та самосвідомість, більш схильні приймати розумні рішення та досягати своїх цілей.

3. Здібності – це природні задатки та потенціал людини. Люди з високими здібностями більш схильні швидко навчатися та ефективно виконувати складні завдання. Здібності людини також впливають на результативність роботи. Вміння – це уявлення людини про свої знання та вміння виконувати роботу. Знання представляють технічні атрибути певної галузі. Це вказує на отримання експертної інформації про обрану сферу, якою має займатися людина. Вміння – практична здатність щось робити. Теоретична інформація (знання) і практичні знання (навички) разом роблять людину спроможною та відмінною у виконанні роботи.

Навички та здібності можна розвивати та вдосконалювати. Вони включають у себе:

- вміння вчитися – це здатність навчатися новому і вдосконалювати свої навички. Люди, які вміють вчитися, більш схильні досягати успіху в мінливому світі;
- вміння вирішувати проблеми – це здатність знаходити ефективні рішення для складних завдань. Люди, які вміють вирішувати проблеми, більш схильні успішно справлятися з труднощами;
- вміння критично мислити – це здатність аналізувати інформацію та робити обґрунтовані висновки. Люди, які вміють критично мислити, більш схильні приймати правильні рішення;
- вміння спілкуватися – це здатність ефективно передавати та отримувати інформацію. Люди, які вміють спілкуватися, більш схильні успішно співпрацювати з іншими людьми;
- вміння працювати в команді – це здатність ефективно взаємодіяти з іншими людьми для досягнення спільної мети. Люди, які вміють працювати в команді, більш схильні мати успіх у роботі;
- вміння керувати часом – це здатність ефективно планувати та розподіляти свій час. Люди, які вміють керувати часом, більш схильні бути продуктивними та досягати успіху;
- вміння приймати рішення – це здатність приймати обґрунтовані рішення в умовах невизначеності. Люди, які вміють приймати рішення, більш схильні успішно вирішувати проблеми;
- вміння управляти стресом – це здатність ефективно справлятися зі стресом та тиском. Люди, які вміють управляти стресом, більш схильні бути продуктивними та досягати успіху.

Соціальні навички – це здатність взаємодіяти з іншими людьми, комунікувати та співпрацювати. Люди, які мають хороші соціальні навички, більш схильні мати успіх у роботі та особистому житті.

Розвиток ключових компетентностей є важливим для особистої результативності, оскільки вони дозволяють людям ефективно виконувати свої завдання та досягати поставлених цілей. Ключові компетентності можна розвивати за допомогою навчання, тренінгів, практики та зворотного зв'язку.

4. Сприйняття ролі – це те, як людина розуміє свої обов'язки та відповідальність. Люди, які мають чітке уявлення про свою роль, більш схильні ефективно виконувати свої завдання. Роль – це позиція, яку людина займає в системі. Він визначається функціями, які людина виконує у відповідь на очікування

значущих членів системи, а також своїми власними очікуваннями від цієї позиції. Роль важлива для інтеграції особистості в організацію. Роль є центральною концепцією трудової мотивації, оскільки лише через роль особистість і організація взаємодіють один з одним.

На продуктивність людини впливає сприйняття її ролі. Воно показує, що людина думає про себе щодо організаційної діяльності. Якщо людина чітко розуміє свою роль, вона добре виконуватиме свою роботу. Проте, якщо існує рольовий конфлікт, людина виконує дві або більше одночасних ролей, де вона не може визначити свою роль і внесок у роботу. Це негативно впливає на ефективність роботи. Невизначеність ролі, коли людина не розуміє, що очікується від її посади, також призводить до низької продуктивності.

Готовність брати на себе ризики та впевненість у власних здібностях можуть впливати на здатність досягати амбіційних цілей.

5. Ресурси – це все, що може допомогти людині досягти успіху, наприклад, обладнання, інформація, час та підтримка. Люди, які мають доступ до необхідних ресурсів, більш схильні бути продуктивними.

Організаційні ресурси можуть бути фізичними (інфраструктура, розташування підприємства тощо) або психологічними (навчання, розвиток, винагорода, відносини між працівниками та керівництвом, лідерство, мотивація, комунікація тощо). Ресурси на робочому місці впливають на продуктивність людини на роботі. Ці ресурси також впливають на мотивацію людини виконувати свою роботу.

Ситуаційні фактори залежать від конкретної ситуації та умов. Вони включають у себе цілі та зовнішні обставини. Люди, які мають чіткі цілі, більш схильні бути мотивованими та докладати зусиль для їх досягнення. Зовнішні обставини включають в себе умови праці, наявність ресурсів та підтримки та можуть впливати на особисту результативність людини.

6. Середовище – це всі зовнішні фактори, які можуть впливати на продуктивність людини, наприклад, культура організації, умови праці та відносини з іншими людьми. Здорове робоче середовище завжди сприяє позитивній роботі. Люди, які працюють в сприятливому середовищі, більш схильні бути продуктивними. Процеси мають бути розроблені таким чином, щоб працівники могли використовувати свої знання, навички та досвід у роботі. Результати мають бути прозорими, щоб людині не доводилося звертатися до вищих інстанцій для тлумачення ефективності. Кожну людину слід розглядати як особистість, а не як машину.

Мережа підтримки – це люди, які підтримують і надихають. Люди, які мають сильну мережу підтримки, більш схильні досягати успіху.

Люди досягають результатів, коли знають, як вони можуть збільшити свої здібності та можливості в організації, а не коли їм кажуть, чому вони повинні це зробити. Усі люди знають, чого очікувати не лише від себе, але й від організацій. Співвідношення цих двох потреб може спонукати працівників викладатися якнайкраще, а не просто грошовими стимулами.

Ситуаційні фактори також можуть впливати на особисту результативність. Наприклад, хороші умови праці, доступ до ресурсів тощо можуть сприяти успіху, а погані умови праці, відсутність ресурсів тощо можуть ускладнити досягнення успіху.

Шість основних факторів, які впливають на особисту результативність, можна поділити на три групи:

1. Особистісні фактори – це фактори, які є більш стійкими та не піддаються легкому зміненню. До них відносяться мотивація, здібності та сприйняття ролі.

2. Навички та здібності – це фактори, які можна розвивати та вдосконалювати. До них відносяться компетенція та ресурси.

3. Ситуаційні фактори – це фактори, які залежать від конкретної ситуації та умов. До них відносяться фактори середовища.

Фактори особистої результативності взаємопов'язані. Наприклад, люди, які мають чіткі цілі, більш схильні бути мотивованими та докладати зусиль для їх досягнення. А люди, які мають міцні стосунки, більш схильні отримувати підтримку та допомогу, необхідні їм для досягнення успіху.

Хоча існують різні фактори, які впливають на індивідуальну продуктивність, мотивація є одним із найважливіших факторів, які впливають на ефективність роботи. Прихильність, здібності, відданість справі тощо впливають на продуктивність, лише якщо працівники мотивовані працювати. Менеджери повинні аналізувати поведінку людей і знаходити правильні мотиватори, які впливають на продуктивність роботи.

Важливо збалансувати всі ці аспекти для досягнення особистої ефективності.

Критерії особистої результативності – це ті показники, за якими можна оцінити успішність людини в особистому та професійному житті. До них можна віднести:

- Ефективність діяльності – здатність людини досягати поставлених цілей.

- Продуктивність – здатність людини виконувати завдання в рамках встановлених термінів і бюджету.

- Якість роботи – здатність людини виконувати завдання на високому рівні.

- Задоволеність роботою – рівень задоволення людини своєю діяльністю.

Компоненти особистої результативності – це ті сфери, в яких людина може досягти успіху. До них можна віднести:

- Професійна сфера – успіх у кар'єрі, досягнення професійних цілей.

- Особисте життя – успіх у стосунках, сімейне щастя, самореалізація.

- Соціальна сфера – внесок у суспільство, допомога іншим.

Особистісна результативність характеризує здатність людини до успішної діяльності та розвитку в різних сферах життєдіяльності. До таких сфер відносяться професійна діяльність, навчання, особисте життя та суспільне життя.

Успішність у професійній діяльності характеризується такими критеріями, як: продуктивність праці – обсяг і якість виконуваної роботи; ефективність роботи – досягнення поставлених цілей з мінімальними витратами; лояльність до організації – відданість організації, її цілям і цінностям; стресостійкість – здатність зберігати ефективність діяльності в умовах стресу; комунікативні навички – здатність ефективно взаємодіяти з іншими людьми; здатність до вирішення проблем – здатність знаходити ефективні рішення у складних ситуаціях; здатність до навчання та розвитку – здатність до постійного вдосконалення своїх знань, умінь та навичок.

Успішність у навчанні характеризується такими критеріями, як: засвоєння знань, умінь та навичок – здатність використовувати отримані знання та вміння для вирішення різних завдань; розвиток інтелектуальних здібностей – здатність до логічного мислення, аналізу та синтезу інформації; розвиток творчих здібностей – здатність до генерування нових ідей та рішень; розвиток емоційно-вольової сфери – здатність до самоконтролю, стресостійкості та саморегуляції; розвиток ціннісних орієнтацій – усвідомлення своїх цінностей і готовність діяти відповідно до них; готовність до самоосвіти та саморозвитку – здатність самостійно вчитися і розвиватися.

Успішність у особистому житті характеризується такими критеріями, як: формування гармонійних стосунків з близькими людьми – здатність до близьких стосунків, усвідомлення цінності сім'ї та дружби; відчуття щастя та задоволення від життя – наявність позитивного ставлення до життя, відчуття задоволення від власного життя; реалізація особистих цілей та прагнень – досягнення поставлених цілей у різних сферах життя.

Успішність у суспільному житті характеризується такими критеріями, як: залучення до суспільно-політичного життя – участь у громадських організаціях, робота з молоддю, волонтерська діяльність; допомога іншим людям, робота на благо суспільства; відповідальне ставлення до навколишнього середовища – дотримання екологічних норм і правил, участь у екологічних проектах.

Оцінка особистісної результативності може здійснюватися за допомогою самооцінки, зовнішньої суб'єктивної оцінки – оцінки особистісної результативності іншими людьми; об'єктивна оцінка – оцінка особистісної результативності за допомогою тестів, опитувань, анкет тощо. Вибір методу оцінки особистісної результативності залежить від цілей оцінки та наявних ресурсів.

Взаємозв'язок між факторами, критеріями та компонентами особистої результативності можна представити наступним чином: фактори особистої результативності → ключові компетентності → компоненти особистої результативності → критерії особистої результативності

Тобто, фактори особистої результативності впливають на розвиток ключових компетентностей, які, у свою чергу, впливають на компоненти особистої результативності, які, врешті-решт, визначають успішність людини в особистому та професійному житті.

Модель особистої результативності Go MAD об'єднує три компоненти: рівень відповідальності, мотивації і, відповідно, ефективності співробітників. Дослівний переклад «Go Make A Difference» – «Піди і створи різницю». Також можна тлумачити «Go MAD» як «зійти з розуму», що означає робити щось, що виходить за рамки звичайного. Ефективність тісно пов'язана із відмовою від стереотипів, які утруднюють звичайний спосіб мислення і поведінки. Таким чином, для досягнення ефективності, необхідно періодично «зійти з розуму», і модель Go MAD допомагає у цьому.

Цю модель розробила група британських вчених під керівництвом Енді Гільберта, які вивчали велику кількість високоефективних людей і виявили 7 ключових елементів та їх взаємозв'язки, які найбільше впливають на ефективність особистості.

Цю модель слід розглядати в контексті конкретного проекту, мети або завдання. Крім того, важлива послідовність елементів.

1. Причина: Це пальне для всіх інших елементів. Причина – це те, через що ціль чи завдання має сенс особисто. Це підтримує усвідомленість та мотивацію.

2. Віра в себе: Віра в себе або доказ невидимого. Це один з найбільш неоднозначних, але важливих елементів, що сприяє досягненню результатів.

3. Мета: Чітка і ясна мета є невід'ємною частиною успіху високоефективних людей. Це стимулює дії та спрямовує їх.

4. Плани і пріоритети: Планування є важливим елементом в умовах великої кількості інформації і високої швидкості і передбачає поділ мети на підцілі, визначення пріоритетів та контрольних точок.

5. Залучення інших та делегування: Залучення інших є ключовим для досягнення великих цілей. Спільна мета об'єднує та забезпечує підтримку.

6. Відповідальність: Відповідальність пов'язана з усіма іншими елементами і дозволяє просуватися вперед, навіть ускладненим шляхом.

7. Дія: Дія – результат взаємодії попередніх шести елементів. Контроль результатів і коригування дій – важливий аспект досягнення успіху.

Існує багато шляхів формування особистісної результативності поза межами системи вищої освіти. Першим та очевидним є самонавчання та опрацювання літератури. Цей шлях найбільш гнучкий і доступний. Людина може навчатися у власному темпі, вибирати теми, які її цікавлять, і використовувати ресурси, які вона вважає найкращими.

Читання книг, статей та блогів може допомогти людині дізнатися про нові теми та методи розвитку особистої ефективності. Зокрема велику популярність отримали книги стосовно керування часом та справами: список десяти популярних книг з тайм-менеджменту, які можуть бути корисними для тих, хто прагне покращити управління своїм часом та бути більш ефективним: «Як упорядкувати справи» Девіда Аллена, «7 навичок високоефективних людей» Стівена Кові, «Магія ранку. Як перша година визначає ваш успіх» Хела Елрода, «Коли: науково обґрунтовані секрети ідеального таймінгу» Денієла Пінка, «Нуль у «Вхідних». Перевірені методи керування електронною поштою» Джорджа Скотта, «Принцип піраміди Мінто» Барбари Мінто, «З'їжте ту жабу!: 21 чудовий спосіб перестати відкладати і встигати більше за менше часу» Браяна Трейсі, «4-годинний робочий тиждень» Тіма Феррісса, «Не турбувати» Келла Ньюпорта, «Есенціалізм» Грега Мак Кеона, «Одна справа. Як робити менше, а встигати більше» Гаррі Келлера та Джея Папасана, «Техніка Помодоро» Франческо Чірілло та інші.

Великий інтерес викликає лідерська складова особистої ефективності, продукуючи цікавість до таких книг як: «П'ять рівнів лідерства» Джона Максвелла, «Лідер без титулу» Робін Шарма, «Агент впливу. Як змінити все, що завгодно» Керрі Паттерсон, Джозеф Гренні, Девід Максфілд, Рон Макміллан, Ел Світцлер, «Команда менеджерів. Секрети успіху та причини невдач» Мередіт Белбін, «Розвиток лідерів. Як зрозуміти свій стиль управління та ефективно спілкуватися з носіями інших стилів» Іцхак Адізес, «Нами керують егоїзм, страх і лівь. Припиніть опиратися природі – і ви досягнете впливу, залученості й віддачі» Дена Грегори, Кірана Фленагана тощо.

Останнім часом актуалізувався інтерес до розвитку емоційного інтелекту та мотивації, що втілюється у популярності наступних бестселерів: «Сила волі» Келлі Макгонігал, «Спосіб мислення: нова психологія успіху» Керол Дук, «Твердість характеру: сила пристрасті та наполегливості» Ангели Дакворт, «Інтроверти. Як використати особливості свого характеру» Сьюзан Кейн, «Тригери. Формуй звички – загартовуй характер» Маршалла Голдсмита, Марка Рейтера, «Міні-звички. Маленькі кроки до більших результатів» Стівена Гайза, «Сила звички» Чарльза Дахіга, «Драйв. Що насправді нас мотивує» Денієл Пінк, «Покликання. Як знайти те, для чого ви створені, і жити у своїй стихії» Кена Робінсона, Лу Ароніки, «Емоційний інтелект 2.0» Треваса Бредберрі, Джин Грівз та інші.

Доробок в галузі популярної літератури з питань саморозвитку та особистісного зростання включає такі приклади, як «Сила справжнього» Екхарта Толле, «Шукай у собі. Несподіваний спосіб досягнення успіху, щастя та миру» Чад-Мень Тана, «Монах, який продав свій «Феррарі» Робіна Шарма, «Геніальність на замовлення» Марка Леві, «Життя повної потужності. Управління енергією – ключ до високої ефективності, здоров'я та щастя» Джима Лоера, Тоні Шварца, «Цільне життя. Ключові навички для досягнення ваших цілей» Ліси Х'юїтта, Джека Кенфілда, Марка Віктора Хансена, «Великі дерзання. Уразливість – основа великих дерзань» Брене Браун

Ці книги пропонують широкий спектр порад і рекомендацій щодо особистої ефективності. Вони можуть допомогти зрозуміти основи особистої ефективності, а також навчити їх конкретним навичкам і стратегіям, можуть бути корисні для людей з різними цілями і потребами.

Самонавчання може бути дуже ефективним, якщо людина має сильну мотивацію та самодисципліну. Мінуси: самонавчання може бути складним і вимагати багато часу та зусиль, людина може легко втратити фокус і не досягти поставлених цілей, самонавчання може бути менш ефективним, ніж навчання в групі або під керівництвом досвідченого викладача.

У сучасних умовах, коли студенти мають доступ до різноманітних джерел інформації та обмежений час, традиційний метод формування навичок особистої ефективності через читання книг стає менш ефективним. Однією з головних причин відмови студентів від інтенсивного читання книг є зростання інформаційного завантаження та популяризація альтернативних форм сприйняття інформації, таких як

відео- та аудіоматеріали, віртуальні курси та інтерактивні платформи. Невпинні технологічні зміни формують новий парадигматичний підхід до освіти, вимагаючи від навчальних закладів перегляду стратегій навчання та акцентуації на ефективних методах передачі знань. Крім того, студентська аудиторія виявляє зростаючий інтерес до контекстуалізованих, практичних підходів до особистісного розвитку та досягнення ефективності. Такі методи, як розвиток навичок саморегуляції, тренінги з управління часом, розвиток міжособистісних навичок та лідерських якостей, є більш привабливими для студентів, оскільки вони спрямовані на безпосередню користь у конкретних ситуаціях особистого та професійного життя.

Популярність курсів з особистісної результативності в Україні зростає. Це пов'язано з декількома факторами, зокрема зміною соціальних та економічних умов та розвитком онлайн-освіти. У сучасному світі люди все частіше стикаються з новими викликами та можливостями, що вимагає від них розвитку нових компетентностей та навичок. Онлайн-курси з особистісної результативності є зручним та доступним способом отримати необхідні знання та навички. Найпопулярнішими темами таких курсів є лідерство, ефективна комунікація, тайм-менеджмент та стресостійкість.

Платні курси зазвичай розробляються та викладаються досвідченими фахівцями. Вони можуть бути більш структурованими та ефективними, ніж самонавчання. Платні курси часто включають в себе додаткові ресурси, такі як практичні завдання, відеоуроки та консультації з викладачами. Наведемо кілька прикладів платних курсів особистої ефективності: Personal Effectiveness: The Key to Success – онлайн-курс Alison, Personal Development: How to Be Your Best Self – онлайн-курс Coursera, Personal Productivity: How to Get More Done – онлайн-курс EdX, Soft Skills – онлайн курс Genius.Space, Soft Skills for New Reality – онлайн курс Projector Institute та інші. Мінуси: платні курси можуть бути дорогими, вони можуть бути менш гнучкими, ніж самонавчання, людина може не отримати того, що очікувала від курсу.

Безоплатні курси є доступними для всіх. Вони можуть бути дуже якісними, особливо якщо вони розроблені та викладаються досвідченими фахівцями. Безоплатні курси можуть бути хорошим способом дізнатися про нові теми або почати вивчення нової навички. Наведемо кілька прикладів платформ, що містять безкоштовні курси з особистої ефективності: EdEra, Udemy, Prometheus, Future Learn, ВУМ (Відкритий Університет Майдану) та інші. Мінуси: безоплатні курси можуть бути менш структурованими та ефективними, ніж платні курси, вони можуть не включати в себе додаткові ресурси, такі як практичні завдання, відеоуроки та консультації з викладачами, людина може не отримати того, що очікувала від курсу, на безоплатні курси може бути відбір слухачів за обмеженими чітко визначеними критеріями.

Вибір шляху формування особистісної результативності залежить від індивідуальних потреб і цілей людини. Самонавчання та опрацювання літератури – це хороший вибір для людей, які мають сильну мотивацію та самодисципліну. Платні курси можуть бути хорошим вибором для людей, які хочуть отримати якісне навчання від досвідченого викладача. Безоплатні курси можуть бути хорошим вибором для людей, які мають обмежений бюджет або просто хочуть дізнатися про нову тему.

Особиста ефективність важлива для розвитку потенціалу людства загалом. Молодь, що здобуває освіту – це перспектива світу. Згідно з даними бази ЄДЕБО станом на 1 січня 2023 р., в Україні налічувалося 1077685 здобувачів вищої освіти ступенів «молодший бакалавр», «бакалавр», «спеціаліст», «магістр», «доктор філософії» та «доктор мистецтва» [2]. Теперішні студенти є майбутніми лідерами нації, і їм необхідно виробити власні звички та цінності, щоб підвищити особисту ефективність. Їм потрібно змінити свій спосіб життя та навчитися нових навичок, щоб постійно саморозвиватися.

Існує суттєва різниця між тим, щоб робити правильні речі, і просто робити все правильно. Робити правильні речі означає досягти своєї робочої ролі/функції. Робити речі правильно означає робити це з максимальним використанням мінімальних ресурсів. Особиста ефективність поєднує обидва. Особиста ефективність – це здатність справляти позитивний та енергійний вплив на інших шляхом чіткої та переконливої передачі ідей та інформації. Вона передбачає планування та визначення пріоритетів наявних засобів за допомогою використання навичок міжособистісного спілкування, щоб допомогти побудувати ефективні робочі стосунки з іншими та зменшити особистий стрес. Формування особистісної результативності у вищій школі заохочує людей розвивати самопізнання та застосовувати його у своїй поведінці, як щодо власної продуктивності роботи, так і в ролі керівництва та управління іншими.

На мікрорівні індивідуальні переваги особистої ефективності включають позитивний особистий вплив, підвищення цінності робочих стосунків і управління особистим розвитком. На макрорівні організаційні переваги включають розвиток стосунків і навичок, які зміцнюють взаєморозуміння та стосунки з іншими, створюють високоефективних членів команди та формують культуру рефлексії та самовдосконалення.

Особливості формування особистісної результативності у вищій школі враховують те, що у молодому віці відбувається значне особистісне зростання людини. У цей період формуються основи особистості, її світогляд, ціннісні орієнтації, життєві плани.

Навчальний процес у вищій школі є одним із найважливіших факторів формування особистісної результативності. У процесі навчання студенти отримують знання, розвивають свої здібності, формують компетентності, ціннісні орієнтації.

Система досягнення особистісної результативності у вищій школі – це сукупність взаємопов'язаних елементів, які спрямовані на формування особистісної результативності студентів.

Складові системи: навчальний процес, виховний процес, позааудиторна діяльність.

Принципи формування системи: цільова спрямованість, комплексність, послідовність, системність, індивідуалізація

Формування особистісної результативності у вищій школі – це важлива задача, яка вимагає комплексного підходу. Для її ефективного вирішення необхідно розробити та впровадити систему, яка буде спрямована на розвиток особистості студента в усіх її аспектах.

Для вивчення та формування навичок особистої ефективності у студентів, вищим навчальним закладам слід враховувати індивідуальні особливості сучасного студентства та впроваджувати інноваційні методи, спрямовані на практичність та контекстуалізацію навчального процесу.

Іншими методами формування навичок особистої ефективності у студентів є: в

- використання інтерактивних методів навчання. Інтерактивні методи навчання дозволяють студентам активно брати участь у навчальному процесі, що сприяє кращому засвоєнню матеріалу та формуванню навичок особистої ефективності.

- розробка навчальних програм, які фокусуються на практичних навичках. Студенти повинні мати можливість практикувати навички особистої ефективності в реальному житті.

- навчання через досвід. Студенти можуть навчатися на власних помилках та успіхах.

- навчання у співпраці. Студенти можуть навчатися один у одного, обмінюючись досвідом та ідеями.

Вищі навчальні заклади повинні впроваджувати інноваційні методи, спрямовані на практичність та контекстуалізацію навчального процесу.

Одним із способів підвищення ефективності формування особистісної результативності є використання вибірових компонентів навчання. Вибіркові компоненти навчання – це освітні програми, які студенти можуть вибрати самостійно, виходячи з їхніх інтересів та потреб.

Вибіркові компоненти навчання можуть бути спрямовані на розвиток різних аспектів особистісної результативності, таких як:

- Інтелектуально-пізнавальний компонент – розвиток критичного мислення, творчості, аналітичного мислення тощо.

- Емоційно-вольовий компонент – розвиток самоконтролю, стресостійкості, мотивації тощо.

- Ціннісно-смысловий компонент – формування ціннісних орієнтацій, життєвих цілей та пріоритетів тощо.

Ці курси можуть бути як теоретичними, так і практичними. Вони можуть проводитися як у традиційній формі, так і в дистанційній формі.

Особливо ефективними вибіркові компоненти навчання можуть бути, якщо вони спрямовані на розвиток конкретних навичок та компетенцій, які необхідні для успішної діяльності в обраній професії. Наприклад, студент, який планує працювати у сфері ІТ, може вибрати курс з програмування, веб-дизайну або комерційної аналітики.

Використання вибірових компонентів навчання для формування особистісної результативності має суттєві переваги. Студенти можуть вибрати ті компоненти навчання, які відповідають їхнім інтересам та потребам. Вибіркові компоненти навчання часто спрямовані на розвиток конкретних навичок та компетенцій, які необхідні для успішної діяльності в різних сферах життєдіяльності. Студенти, які мають можливість вибрати компоненти навчання, більш мотивовані до навчання і досягають більших успіхів.

Для того, щоб використання вибірових компонентів навчання було максимально ефективним, необхідно забезпечити наступні умови:

- Широкий вибір компонентів навчання. Студенти повинні мати можливість вибрати з широкого спектру компонентів навчання, які відповідають їхнім інтересам та потребам.

- Якість компонентів навчання. Вибіркові компоненти навчання повинні бути якісними і відповідати сучасним вимогам.

- Інформування студентів про вибіркові компоненти навчання. Студенти повинні бути добре інформовані про вибіркові компоненти навчання, щоб вони могли зробити обґрунтований вибір.

Використання вибірових компонентів навчання є ефективним способом підвищення особистісної результативності студентів у вищій школі. Вони дозволяють студентам розвивати свої інтереси, навички та компетенції, що є необхідним для успішної діяльності в різних сферах життєдіяльності.

Вибіркова компонента «Особиста результативність та комунікативна ефективність» наявна у кількох закладах вищої освіти, зокрема «Національний університет біоресурсів і природокористування України», «Таврійський державний агротехнологічний університет імені Дмитра Моторного», «Східноукраїнський національний університет імені Володимира Даля» та інші.

Поточне дослідження висвітлює досвід впровадження вибіркової компоненти «Особиста результативність та комунікативна ефективність» в Східноукраїнському національному університеті імені Володимира Даля.

Мета вивчення навчальної дисципліни «Особиста результативність та комунікативна ефективність» поглиблення теоретичних знань, оволодіння сучасним методичним інструментарієм, практичними навичками щодо особистої результативності, комунікативної ефективності, управління персоналом та лідерства, етики ділового спілкування.

Завдання вивчення дисципліни:

- Формування знань про предметну область та психологічні принципи продуктивної діяльності, оволодіння технологіями забезпечення особистої та професійної результативності;

- Формування знань про предметну область та психологічні принципи міжособистісної взаємодії в організації, оволодіння технологіями професійної діяльності щодо ефективного спілкування, управління комунікаціями та конфліктами, удосконалення навичок ділового спілкування.

- Формування знань про предметну область та психологічні принципи лідерства, оволодіння технологіями професійної діяльності щодо управління персоналом, командоутворення, розвитку корпоративної культури та корпоративної етики.

Обсяг курсу – 5 кредитів ECTS.

Особиста результативність є першим з двох модулів дисципліни та передбачає опанування студентами наступних тем:

1. Баланс Життя: як знайти гармонію між різними сферами?
2. Планування в умовах нестабільності: створення плану для досягнення цілей.
3. Час та ресурси: техніки та інструменти для ефективного планування.
4. Увага та продуктивність: чому так важко і важливо зосередитись?
5. Здоров'я та енергія: як дбати про себе і підтримувати батареї завжди зарядженими?
6. Долання стресу: як справлятися зі стресом та тривогою в непередбачуваних ситуаціях?

Зміст дисципліни розроблений з використанням наступної літератури

- Морі Кен. «Маленька книжка ікігай. Секрети щастя по-японському». У цій книзі розповідається про японське поняття ікігай, яке можна перекласти як «сене життя» або «причина, щоб прокинутися вранці». На думку автора, ікігай можна знайти в будь-якому занятті, якщо воно приносить задоволення, має значення і є корисним для інших [10].

- Бейлі Кріс. «Рік продуктивності. Експерименти із часом, увагою та енергією». У цій книзі Кріс Бейлі розповідає про свій експеримент, в якому він намагався підвищити свою продуктивність. Він ділиться своїми висновками про те, як ефективно використовувати час, увагу та енергію [1].

- Ньюпорт Кел. «Не турбувати! Як сфокусуватися в інформаційному шумі» У цій книзі розкривається важливість здатності сфокусуватися на одній справі та пропонуються поради, як уникати інформаційного шуму та підвищити свою продуктивність [13].

- Макгонігал Келлі. «Сила волі. Шлях до влади над собою» Книга містить інформацію про те, як сила волі працює і як її можна розвинути, а також практичні поради, як подолати спокусу, досягти своїх цілей і вести щасливе життя [9].

- Макгонігал Келлі. «Радість руху. Як фізична активність додає впевненості, зближує людей і робить їх щасливішими» Книга містить інформацію про те, як фізична активність може покращити життя в різних сферах, а також, що рух має позитивний вплив на психічне здоров'я, самооцінку, соціальні зв'язки та навіть здатність до навчання [8].

Усього 130 студентів заповнили попередню та фінальну анкети, передбачені дизайном вибіркової дисципліни. Попередня анкета, зокрема, містила питання стосовно цілей студента щодо дисципліни, рейтингової оцінки зацікавлення в темах, після ознайомлення із силабусом, очікувань студента від дисципліни, самооцінки студентами початкового рівня особистості ефективності. Ці питання допомагають викладачу краще зрозуміти потреби та очікування студентів, щоб адаптувати навчальний процес відповідно до їхніх індивідуальних потреб. Фінальна анкета, зокрема, містила такі питання: оцінка студентами поточного рівня особистості ефективності, відгуки студентів щодо змісту та методів навчання, поради студентів щодо вдосконалення дисципліни. Ці питання допомагають викладачу оцінити ефективність дисципліни та внести необхідні зміни для її вдосконалення в майбутньому. Обидва опитування були анонімними, фінальне опитування проводилось після проведення заліку та закриття залікової відомості.

У відгуках студенти описували курс як унікальний та позитивний крок у допомозі їхнім кар'єрним перспективам, зазначали, що курс підвищив рівень особистої результативності та самосвідомості, розвинув їхні софт-скіли та викликав позитивні емоції. Наведемо приклади відгуків.

Відгук 1:

«Дисципліна виявилася надзвичайно корисною та практичною. Навчання технікам управління часом, досягненням цілей та спілкування в організації дало мені інструменти для покращення моєї особистої ефективності. Тепер я відчуваю себе більш впевнено та готовою до викликів реального життя».

Відгук 2:

«Дуже задоволений вивченням дисципліни. Тут я знайшов не лише теоретичні аспекти, але й конкретні практичні інструменти для розвитку особистої ефективності та навичок комунікації. Темі, такі як баланс життя та управління стресом, виявилися особливо корисними. Рекомендую цей курс всім, хто прагне покращити своє навчання та професійне життя».

Відгук 3:

«Дисципліна надзвичайно цікава та актуальна. Оволодів новими навичками у плануванні, управлінні часом та вирішенні конфліктів. Викладач представив матеріал доступно та цікаво. Тепер я відчуваю, що маю чіткий план дій для досягнення своїх цілей. Рекомендую цей курс як обов'язковий для кожного студента».

Впровадження програми позитивної освіти в вищих навчальних закладах надає студентам додатковий інструмент для того, щоб вони вийшли на ринок праці як висококваліфіковані випускники з різнобічним розвитком.

Результати спостереження за слухачами вибіркової дисципліни показали, що вона покращила м'які навички та психологічне благополуччя здобувачів вищої освіти. Навички мислення мають відношення до позитивної психології, оскільки вони є важливою сильною стороною характеру, пов'язаною з покращенням саморефлексії та розвитком особистої стійкості. Критичне мислення формує здатність орієнтуватися в майбутніх викликах у житті, даючи людині можливість шукати докази, оцінювати потенційні причини та обмірковувати варіанти дій.

Огляд літератури, представлений тут, демонструє, що наразі існує дуже обмежена кількість досліджень, які вивчають ефективність освітніх програм у вищій освіті, які цілеспрямовано спрямовані на формування результатів, орієнтованих на особистісне зростання (включаючи самосвідомість, позитивні емоції та особисту ефективність). Існує також неповне розуміння того, які критичні фактори успіху та перешкоди існують для ефективної програми такого роду. Таким чином, перспективи наступних досліджень мають на меті відповісти на ці запитання та отримати нову та глибоку інформацію про те, як дизайн курсу та стиль викладача впливатиме на сприйняття студентами їхнього власного навчання та впевненості в собі та своїх здібностях. Пропонуємо називати це «сприйнятим результатом навчання», який визначається як знання, переконання та почуття, про які людина повідомляє в результаті свого досвіду навчання.

Джерела

1. Бейлі Кріс. Рік продуктивності. Експерименти із часом, увагою та енергією / Кріс Бейлі ; пер. з англ. Ірина Павленко. – Київ : Наш формат, 2019. – 276 с.
2. Бутенко А. Доповідь про якість вищої освіти в Україні, її відповідність завданням сталого інноваційного розвитку суспільства у 2022 році [Електронний ресурс] / за ред. А. Бутенка, О. Єременко, Н. Стукало // Київ: Національне агентство із забезпечення якості вищої освіти. – 2023.
3. Гриньова М. В. Саморегуляція навчальної діяльності та професійний розвиток студентської молоді [Текст]: монографія / Гриньова М. В., Кононова М. М.; Полтав. нац. пед. ун-т ім. В. Г. Короленка. – Полтава: Астрія, 2021. – 384 с.
4. Зязюн І. А. Філософія поступу і прогнозу освітньої системи [текст] // Педагогічна майстерність: проблеми, пошуки, перспективи: [монографія] / І. А. Зязюн. – К.; Глухів: РВВ ГДПУ, 2005. – С. 10-18.
5. Коваль Л. В. Професійна підготовка майбутніх учителів початкової школи: технологічна складова: монографія [текст] / Л. В. Коваль. – Донецьк: Юго-Восток, 2009. – 375 с.
6. Компетентнісний підхід у сучасній освіті: світовий досвід та українські перспективи [текст] // Бібліотека з освітньої політики / під заг. ред. О. В. Овчарук. – К.: «К.І.С.», 2004. – 112 с.
7. Кремень В. Г. Нові вимоги до якісної освіти [текст] / В. Г. Кремень // Освіта України. – 2006. – № 45-46. – С. 6-7.
8. Макгонігал Келлі. Радість руху. Як фізична активність додає впевненості, зближує людей і робить їх щасливішими / Келлі Макгонігал ; пер. з англ. Катерина Кобзар. – Київ: Наш Формат, 2023. – 352 с.
9. Макгонігал Келлі. Сила волі. Шлях до влади над собою / Келлі Макгонігал; пер. з англ. Ірина Павленко. – Київ: Наш формат, 2017. – 263 с.
10. Моґі Кен. Маленька книжка ікігай. Секрети щастя по-японському / Кен Моґі; пер. з англ. Оксана Ліпковська. – Київ: Рідна Мова, 2019. – 160 с.
11. Нагач М. В. Підготовка майбутніх учителів у школах професійного розвитку в США [текст]: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: 13.00.04 [спец. «Теорія і методика професійної освіти»] / М. В. Нагач. – К., 2008. – 21 с.
12. Нагорна Н. В. Формування у студентів понять компетентності й компетенції [текст] / Н. В. Нагорна // Виховання і культура. – 2007. – № 1-2 (11-12). – С. 266-268.
13. Ньюпорт Кел. Не турбувати! Як сфокусуватися в інформаційному шумі / Кел Ньюпорт; пер. з англ. Світлана Сарвіра. – Київ: Наш формат, 2018. – 247 с.
14. Психологічні технології ефективного функціонування та розвитку особистості [Текст]: [колект.] монографія / за ред. С. Д. Максименка, С. Б. Кузікової, В. Л. Зликова; Нац. акад. пед. наук України, Ін-т психології Г. С. Костюка, Сум. держ. пед. ун-т ім. А. С. Макаренка. – Київ; Суми: Вид-во СумДПУ ім. А. С. Макаренка, [2015]. – ISBN 978-966-698-201-1 (повне збір.). Кн. 3 / [Р. Абрамцов та ін.]. – 2019. – 538 с.
15. Трейсі Брайан. Зроби це зараз. 21 чудовий спосіб зробити більше за менший час [Текст] / Брайан Трейсі ; [пер. з англ.: І. Савюк, О. Оржицького]. – Перероб. і допов. – Харків : Клуб Сімейного Дозвілля, 2023. – 111 с.
16. Химинець В. Компетентнісний підхід до професійного розвитку вчителя [текст] / В. Химинець // Закарпатський інститут післядипломної педагогічної освіти. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakinfo.org.ua/2010-01-18-13-44-15/233-2010-08-25-07-10-49>.

Козар Юрій Юрійович / Kozar Yurii Yu.

Доктор юридичних наук, професор

ORCID: 0000-0002-6424-6419

ДЗ «Луганський державний медичний університет»

1.4. Формування філософської культури майбутніх лікарів у вищих медичних закладах освіти

1.4. Formation of philosophical culture of future doctors in higher medical education institutions

Сучасна система вищої професійної освіти в Україні переживає складні процеси модернізації та реформування, що детерміновано необхідністю соціокультурного розвитку суспільства. Не є винятком і вища медична освіта. Серед найважливіших чинників, що актуалізують наукові пошуки в царині підвищення якості медичної освіти та рівня фахової культури спеціалістів, можна назвати такі: перехід медицини та охорони здоров'я в умови ринкових відносин, формування нової структури власності, підприємництва та бізнесу в цих сферах суспільного життя, зміна традиційних систем управління, а також поширення інших, неофіційних та непрофесійних форм медичної діяльності – нетрадиційної та альтернативної медицини. Але найголовніше – зацікавленість суспільства й особистості в підвищенні якості життя та здоров'я. Тому проблема реформування системи вищої медичної освіти та підготовка висококваліфікованих лікарських кадрів має розв'язуватися в загальнонаціональному масштабі з урахуванням складності соціального простору та умов функціонування медичних вишів.

Зміна сфер медичної освіти та лікарської діяльності вимагає підвищення професійної лікарської культури та якості лікарської праці. Спектр компетенцій сучасного лікаря значно розширився, у ньому важливу роль починають відігравати економічна, правова, ідеологічна, лінгвістична компетентність. Однак статусу цілісної якості лікарської праці надає філософська культура фахівця. Вона допомагає особистості зрозуміти значення духовного, антропокультурного підґрунтя власної професії.

Філософська культура лікаря – це своєрідний критерій добору й оцінювання цілей і цінностей лікарської професії, пов'язаний із високим рівнем лікарського мислення та глибиною проникнення думки в пізнання сутності життя і смерті, здоров'я і хвороби, тобто тих екзистенціалів, з якими пов'язана безпосередньо медична діяльність.

Стосовно медичної сфери філософська культура лікаря має ґрунтуватися на ідеї духовності, принципах справедливості та гуманізму. Слід пам'ятати, що філософська культура – це відображення духу історичної епохи, народу, етносу. Українські лікарі завжди були яскравими соціальними носіями вітчизняної філософської культури, у своїй професії вони доходили до глибоких філософських роздумів не тільки над тими проблемами, що їх ставила перед ними власна професія, а й над проблемами, пов'язаними з долею України, світу, майбутнього людської культури та цивілізації. Філософська культура таких українських лікарів, як М. Амосов, В. Бец, О. Богомолець, В. Хавкінта інші, виявилася як у їхньому високому професіоналізмі, так і в розумінні ними світу, людини, соціальних проблем. У глибоко філософських творах, які вони залишили, нове покоління знаходить образи мислячих лікарів, здатних зрозуміти світ іншого. Це і є свідченням досягнення вершин філософської рефлексії. Саме розуміння, пов'язане з досягненням і тлумаченням думок і переживань пацієнта, є найважливішою складовою філософської культури лікаря. По суті герменевтична культура лікаря – це прояв його філософської культури.

Високий рівень духовності був притаманний вітчизняній медицині. Нині ця якість втрачається з низки об'єктивних причин. Однак процеси, що відбуваються в сучасному світі, пов'язані з глобалізацією (інтеграція та інформатизація культури, трансформація системи життєвих цінностей і смислів), вимагають підвищення рівня духовного потенціалу особистості та суспільства. Філософська культура як специфічна форма буття медичної професії передбачає високий рівень оволодіння фаховими знаннями та досвідом, морально-правовими засадами професії, здобутками культури людства та принципом гуманізму. Філософська культура мислення стає для лікаря обов'язком, бо дає змогу осмислено підійти до розв'язання професійних проблем, звести їх до єдиного безумовного ціннісного начала – вищого блага людства. Стрижнем філософської культури є філософські знання. Вони виступають базисом для пізнання навколишнього світу, для самопізнання і самовдосконалення людини.

Виняткова значущість формування філософської культури лікаря полягає в розвитку його здібностей до розуміння категоріального апарату медичної науки. Філософська культура – умова систематизації мови медицини, стилю викладу медичних текстів. Від рівня розвитку філософської культури – філософського

мислення, філософської діяльності та знань, залежить розуміння лікарями медичних текстів, особливості професійного спілкування, комунікації. З герменевтичного погляду, лікарська діяльність є не просто трафаретне прикладання своїх знань до дорученої справи, а серйозна акція з розумінням та ідейно-філософським осмисленням лінії своєї поведінки.

Медицину слід вважати наукою, що розуміє, оскільки вона глибокого діалектична як у сфері своїх знань, так і стосовно живих об'єктів своїх професійних зусиль. Значення її філософського змісту і розуміючої функції весь час збільшується, оскільки розширюється комплекс людських наук у структурі сучасного медичного знання.

У своїх дослідженнях А. Г. Супрун відзначає, що «лікар філософ – це мислячий лікар, який завжди може вийти за межі досягнутого, готовий розширювати горизонти вже пізнаного та прагне до вищих цілей. Наразі, важливо зуміти зберегти життя в медицині, не звести її лише до бізнесу. Лише філософсько-гуманітарна складова в освіті дає можливість виховати лікаря мислячого – лікаря-філософа, творця нових ідей, відкривача інноваційних способів лікування, винахідника. Великим ризиком для сучасної медицини є знецінення гуманітарного впливу, який вважається наразі непотрібним більшості студентів медиків та лікарів професіоналів. В цьому зв'язку, медична система та й сам медичний професіоналізм ставиться під загрозу. То ж важливо зберегти лікарське мистецтво, виховати лікаря філософа, який міг би лікувати тіло, відчувачи душу [1, с. 61].

На процес формування філософської культури у вищій медичній школі впливають суперечності сучасної системи освіти, породжені її реформуванням. Тому у розв'язанні проблеми необхідно виходити з того, що медична освіта за спрямованістю – спеціалізована, а не загальна. Водночас за своїм статусом є вищою, що забезпечує випускникові високий і сучасний рівень загального культурного розвитку. Необхідно враховувати профіль вишу, що дасть змогу актуалізувати глибинні структури мотиваційної сфери студента. Успіх у формуванні філософської культури багато в чому залежить від сформованої у свідомості студентів психологічної установки на розширення загальнокультурного кругозору і формування цілісного сучасного наукового світогляду.

Значна частка відповідальності у формуванні філософської культури майбутніх лікарів лягає на викладачів соціально-гуманітарних дисциплін, завдання яких – сформувати у студентів уявлення про єдність природничо-наукової та гуманітарної культури в сучасному світі, розуміння сутності суспільних процесів, людської діяльності та пізнання. Через світоглядні та методологічні настанови соціально-гуманітарне знання організовує фахові знання ніби «зсередини», виступає як масштаб оцінки їхньої осмисленості, доцільності, відповідності суспільним уявленням та ідеалам. При цьому виняткова роль відводиться викладанню філософії, оскільки вона відображає і фіксує у своєму змісті найзагальніші відносини дійсності – відносини природи, суспільства та людського мислення і їхнє заломлення в людській діяльності. Філософські принципи і категорії задають напрямок розгортанню логічних дій, які складають ідеальний план діяльності професіонала, що забезпечує досягнення ним поставлених цілей у професії.

На думку І. Г. Утюж, «В медицині, як в будь-якій іншій науковій сфері є теоретичний та емпіричний рівні, згідно з цим існують певні для кожного рівня правила роботи, закономірності розвитку знань. Філософія сприяє розвитку культури мислення, завдяки якій і здійснюється якісна пізнавальна діяльність. Вивчення філософії сприяє формуванню загальнокультурного рівня людини та набуттю високого професійного рівня науковцем. Філософська культура лікаря є запорукою протидії будь-яких форм духовного тоталітаризму, вона дає право розвиватися у своїй професії вільно і незалежно, опираючись лише на закони мислення. Філософія надає лікарям розуміння процесів пізнання, їх сутності, принципів організації та методів на основі яких лікар отримує можливість обґрунтувати вивчення та вирішення питань медичної теорії та практики. Філософія відкриває найбільш доцільні шляхи медичного дослідження. Вона вчить розглядати всі явища та процеси в їх розвитку, безперервній зміні та нерозривних зв'язках з конкретними умовами [2, с. 4-5].

Формування філософського мислення торкається не тільки розуму, інтелекту особистості лікаря, а й її емоційно-вольових, психологічних структур, суттєво впливає на формування мотивів лікарської діяльності. І. Кант, говорячи про навчання юнацтва філософії, рекомендував викладачам навчати не стільки запам'ятовуванню філософських знань, скільки філософствуванню. Яка користь від лікаря, який знає наукову медичну літературу, але не вміє правильно розкрити і зрозуміти її зміст і застосувати в практиці? Догматизм у навчанні, піднесення готових відповідей без питань, що їх породжують, деформує систему вузівської освіти, не сприяє розвитку лікарського та клінічного мислення. Для того, щоб сформувалася філософська культура лікаря, необхідно правильно розуміти філософію, що не завжди має місце в системі медичної освіти.

Найчастіше студенти орієнтовані на вивчення медико-біологічних і клінічних дисциплін, а предмети соціально-гуманітарного циклу вважають другорядними. Тому важливо для студентів медичного вишу зрозуміти, що, будучи світоглядом і методологією, філософія вчить правильних способів і методів мислення, сприяє формуванню та розвитку професійної культури лікаря. Головна мета викладання філософії – не передача студентам готових знань, а навчання мистецтву філософствування, тобто вмінню філософськи грамотно підходити до пізнання світу і людини.

Джерела

1. Супрун А. Г., Маркова С. О. Філософія та медицина: перспективи взаємного розвитку. *Humanitarian studios: pedagogics, psychology, philosophy*. 2020. Vol. 11. №2. С. 59-63.
2. Філософія науки: навчальний посібник для самостійної роботи здобувачів ступеня доктора філософії за третім освітньо-науковим рівнем в галузі знань 22 «Охорона здоров'я» спеціальностей 222 «Медицина», 228 «Педіатрія», 221 «Стоматологія», 226 «Фармація, промислова фармація» / уклад. І. Г. Утюж, Н. В. Спиця, Д. П. Сепетий. Запоріжжя: ЗДМУ, 2020. 88 с.

Розділ другий
Релігієзнавство, історія, філософія, культурологія,
журналістика, філологія, богослов'я

Тарасюк Лариса Сергіївна / Tarasiuk Larysa Sergiivna
 Доктор філософських наук, професор
 ORCID: 0000-0002-3863-7707
Таврійський національний університет імені В. І. Вернадського

2.1. Дух гідності: патріотизм у культурологічному вимірі

2.2. Spirit of goodness: patriotism in the cultural world

*Душа – єдина на землі держава, де є свобода чиста, як озон.
 Кордон душі проходить над світами, а там нема демаркаційних зон.
 Л. Костенко.*

У давньоукраїнській, як і світовій міфології особливе місце посідає міф про героя, з яким пов'язана нова фаза поетапного розвитку Его-свідомості всього людства і наших предків. Важливий момент народження героя – це виняткова, надлюдська або нелюдська сутність, що виходить з чогось виняткового, надлюдського. Ритуали, обряди, які переводили з одного рівня розвитку на інший мають назву посвяти, або ініціації. Будь-яка ініціація має міфологічний контекст. Будь-який ритуал у рамках міфологічного мислення має свою сакральну модель, архетип-дію, яка виконувалася Вищою силою, Богом, героєм.

Сліди ініціації можна віднайти і в українських казках. Ініціація – це символічна смерть і народження в новій якості. Казки й міфи цей факт ілюструють найяскравіше. Іншими словами, ініціація – той поворотний момент соціального зчеплення, та темна кімната, де народження і смерть перестають бути крайніми точками життя [3].

Які ж зміни без героя? Яка ж революція гідності без героїв? Без посвяти в ініціацію, у вищий вимір буття. У таких антиномічних процесах як боротьба героїв, їх вмирання за гідність та свободу і в той же час народження Духу нації, свободи, гідності. Діалектичний зміст цієї боротьби потрібно буде осмислювати ще не одне десятиліття.

Чому Україна так важко вирішує свої головні соціальні, культурні питання? Є важливі передумови. Необхідна трансформація свідомості, яка призведе до зміни типу суспільства. Відбувся перехід від традиційного соціуму до сучасного. В основі нового типу свідомості лежить принцип поєднання «непоєднуваного» в контексті діалектичних категорій одиничності й всезагальності. Ще не відбувся той перелом у свідомості, ментальності, який давно вже стався в більш розвинених країнах.

Утвердження нового типу свідомості передбачає цілісне мислення. Цілісність формується за принципом альтернативності: альтернативність – це обов'язковий наслідок цілісності. Головне тут – свобода вибору через наявність автономних сфер життєдіяльності людини і множинності її ідентичності. Тому цілісність не надбання, а звільнення від усього наносного, того, що не відповідає власній ідентичності особистості, нації, держави. Якщо людина позбавлена такого права вибору, починається розкладання всього суспільства, його деморалізації.

Українське суспільство на певному етапі свого історичного розвитку було штучно відлучене від історично і географічно сформованого західноєвропейського модусу розвитку. Більше двох століть еволюція української нації нерозривно пов'язувалась з імперською політикою Москви. «Що ж, подібний ухил, – як слушно зауважує О. Забужко, – очевидячки, неминучий для нації, котра на певному історичному розвитку випала з європейської історії, і в чийсь свідомості, відтак, ідея державності перетворилася на своєрідну ultima Thule – крайню межу, до якої асимптоматично збігає будь-яка масштабна рефлексія» [2].

Яке ж соціально-культурне і морально-етичне становище особистості в сучасному українському суспільстві і якою ціною виборюється воно? Оскільки йдеться про феномен культури, то необхідне «розширення» культурного простору. Необхідно змінювати свою ментальність – важко і довго, це повинно підкріплюватися гуманізацією знання, яке б сформувало відповідне морально-етичне обличчя суспільства. Чи не є це метафорою образу героя, який змінює світ на краще? Це також метафора образу внутрішнього героя особистості, який проводить роботу внутрішньої трансформації свідомості людини, постійної «метанойї» особистості (метанойя – зміни в мисленні, очищення свідомості). Коли накопичується критична межа в суспільстві, в людині особисто, тоді настає потреба дій такого героя для пробудження народження нового духу.

Культура ніколи не може бути осторонь будь-яких форм боротьби, включаючи війну. Ніколи не буває так, що країна веде війну, а культура перебуває поза війною. Культура, якщо вона справжня, народна, національна, зобов'язана воювати у війні на боці трансформацій свідомості, осмисленості, перспективи, всезагального добра. Як зазначив Лічук О.: «Революція гідності триває. Повсякчасно і скрізь: на всіх ділянках нашої боротьби, в т.ч. і в Криму, і Донбасі. Зокрема, а можливо й передусім – на фронті культурному. Адже уроки історії переконують. Що в часи найтяжчих випробувань саме культура ставала тим благодатним ґрунтом, на якому через призму морально-етичних та духовних загальнолюдських цінностей сходили могутні паростки свободи й національної гідності українців». Сьогодні йде боротьба за свободу й гідність українського народу, за його незалежність, його цінності. 24 лютого 2022 року повномасштабне вторгнення військ РФ на територію України. Як складно усвідомлювати і промовляти це слово – війна... Боротьба продовжується знову і знову скрізь часи, роки, століття.

Немає сенсу бути над зіткненням добра і зла. Потрібно зробити свій власний вибір. Культура війни принципово інша, ніж культура миру. В культурі війни неможливо залишитися осторонь. Війна – це завжди «або те – або інше». Війна – це завжди диференційована культура. Тільки закінчення війни дає шанс повернутися до схеми «і те – і інше». Тільки мир дає шанс мультикультуралізму та культурній міжнаціональній толерантності. Але мир потрібно завоювати. Український культурний фронт – це диспозиція вибору культурних митців, де відбувається диференціація еталонів, зразків, норм поведінки. Війни без втрат не буває. Україна несе величезні втрати своїх громадян на полях розв'язання війни, українська культура несе втрати на культурно-духовному фронті. Аж занадто висока ціна для народження духу свободи, власної гідності, патріотичної свідомості. Цей фронт знаходиться на рівні зміни онтології нормотворення: від старого до нового. Діалектика змін вимагає творення нових форм, конструктивності. Культурний фронт мистецтва є боротьбою за нову ідентичність. Мистецтво завжди побудоване на ідентичності, насамперед громадянській з відчуттям патріотизму, власної гідності. Ідентичність безпосередньо впливає на мотивацію творчості і на активність сприйняття аудиторією культурних продуктів.

Людина не може творити в рабстві. Всередині колоніальної ідентифікації створити неможливо, від цього творчий потенціал падає і вмирає. Л. Україна писала, що у менталітеті української людини відсутнє глибинне усвідомлення власної гідності, тому що ми не знаємо про власні скарги. Тому, що ми не знаємо про ті генетичні записи у вимірі культури, які вже прописали наші культурні діячі, письменники, науковці, мислителі. Як наслідок цього, відсутня повага до своєї самотності, ідентичності, відсутнє ціннісне відношення до власних національних скаргів, запит дослідження та знання про них.

Культурний фронт сьогодні проходить через розум, серце і душу кожного митця. Цей фронт визначається самоідентифікацією митця. Українська культура також виборює право за своє існування. За роки революцій: «помаранчевої революції» (2004), Євромайдану та Революції Гідності (2013-2014) з'явилися нові хвилі, які розбурхали творчий процес, надали йому нового звучання. З'явилися поетичні, музичні і художні твори, велика кількість відеофільмів про майдан. Спостерігався прорив у сучасному «фольклорі» – висловах, графіті з влучними текстами. Добре висвітлили ці події українські режисери, представники масової інформації. З'явилося вітчизняне документальне кіно фантастичної якості. Відомий чудовий телепроект «Вавилон-13», стрічка «Майдан», що з успіхом дебютувала на Канському фестивалі. Все те, що вирувало всередині творчої еліти та пересічних українців. Змішалось до купи і вивергнулось на майдані, мов вулкан.

Автори Калакура Я. С., Рафальський О. О., Юрій М. Ф. зробили титанічну працю, а саме зібрали і описали українські надбання культури за цей період. Звернемося першочергово до низки книг, у яких відображені революційні події. Насамперед, це фотоальбом «94 дні: Євромайдан очима ТСН», створений телевізійниками як літопис за проектом Т. Пушної. Тут сотні ілюстрацій, журналістських текстів, які документально правдиво зафіксували кожен порух Євромайдану, що вже закарбувався в історичній пам'яті як в Україні, так і за рубежом. Важливо зазначити культурно-духовні надбання Революції Гідності.

Письменник В. Карп'юк упорядкував книгу «Євромайдан. Хроніка відчуттів». Кожне есе – це реакція письменника на ту чи іншу подію. Книга «Борітеся – поборете! Поетика революції». До книги увійшли вірші поетів різних поколінь, поєднаних ідеєю – боротьбою за незалежність, свободу і соборність України. Світлина з Майдану проникливо відтворюють усю палітру буремних протистоянь. «Материнська молитва. Українки – героям Майдану». У книзі зібрані поезії, присвячені захисникам України – героям Майдану, які були написані в період з листопада 2013 по січень 2014 року. Автори творів – це і відомі поетеси, і звичайні жінки, яким болить доля рідної країни і доля тих, хто став на шлях боротьби за неї. З розвитком подій в Україні, які сколихнули не лише країну, а й увесь світ, для публікації на порталі «Жінка-УКРАЇНКА» почали надходити вірші, присвячені подіям на Майдані. Ці твори були написані саме жінками: матерями, сестрами, дружинами, доньками, нареченими тих, хто став на захист майбутнього України і її народу – світле, справедливе, європейське, мирне майбутнє. У цих віршах усе: материнська молитва, тривога, любов, хвилювання, віра, сподівання, біль... Було створено окрему рубрику «Слово-зброя».

До книги «Небесна сотня: антологія майданівських віршів», впорядкованою Лесею Воронюк, надійшли вірші понад двохсот сучасних українських письменників та непрофесійних авторів про революційну боротьбу українців під час Революції гідності. Ця антологія є вдалою спробою зібрати та зберегти майданівські вірші, написані українською, російською, білоруською мовами. Можна провести аналогію щодо літературної та історичної цінності цієї книги до антології Ю. Лавриненка «Розстріляне відродження». Адже якби не були зібрані ці вірші, то існувала б велика загроза тому, що більшість творів були б втрачені.

Ще одна робота, блог-щоденник з Інтернету, який автор розпочала під час Євромайдану. Це книга Крістіна Бердинських «Є люди. Теплі історії з Майдану». Журналістка Крістіна Бердинських, поспілкувавшись 1 грудня на банківій із двома медичними волонтерами, написала першу історію про них на своїй приватній сторінці у соцмережах. Авторка написала про цих хлопців, які побігли надавати швидку допомогу, коли на банківій пішов газ. Журналістка описала, як вона щодня зустрічала на майдані таких прекрасних людей, як ці медики, скромних і водночас відчайдушних із різним рівнем доходів та освіти. Мас-медіа звертали менше уваги на звичайних людей, а саме вони були енергією та духом цих подій. 20 грудня Крістіна створила Facebook-сторінку «Є люди-maidaners», де почала публікувати фото, зроблені камерою мобільного телефону. У щоденнику «Є люди» вміщені записи про смерть і поранення, біль і сум, але також про взаємодопомогу, силу й мужність, натхнення й любов. У січні – лютому сотні волонтерів перекладали ці розповіді на 17 мов. Люди хотіли, щоб світ дізнався, хто насправді стоїть на Майдані [3].

Книга В. Медвідя «Незламні» не залишить байдужими навіть тих, хто ніколи не підтримував на українській революції. Тисячі наших співвітчизників боролися за своє майбутнє, за краще життя своїх дітей та внуків. У повісті поєднано історії учасників протесту зі спогадами мітингувальників про буремні події 2013-2014 рр. Збірка Ю. Шеляженко «Мій Євромайдан» – це політична сатира, яка урівноважена цитуванням виступів лідерів влади та позицій на підтримку євроінтеграції. Але головна ідея – Євроінтеграцію кожен має розпочати з себе. В. Базів «Армагеддон на Майдані», письмо автора справляє потрясіння, як і сам феномен Майдану на самосвідомість. Подається документальна маловідома історія про те, що і як призвело до Повстання, котре стало безпрецедентним актом кривавого вознесіння із провалля гуманітарно-кримінальної катастрофи. «Небесна сотня» – це книга-реквієм. Книга-посвята тим учасникам Революції гідності, які віддали найцінніше – своє життя – заради того, аби Україна та всі ми встали з колін. Щоб почали змінювати свою державу [3].

Ця книга є нагадуванням всім нам про те, якою ціною ми здобули свободу та новий шанс для своєї країни стати справжньою європейською державою. Антін Мухарський «Майдан. Революція духу. Каталог-альманах». Ця робота пройнята контраверсійною точкою зору на українську історію, політику і культуру. Великий повно кольоровий альманах і книга – це калейдоскоп, в якому зібрані відверті й критичні погляди на українську революцію 2013-2014 рр., емоції без купюр і деталі, що залишилися за кадром медіа. Це все є частиною масштабного мистецько-культурологічного проекту, до якого входить однойменний документальний фільм, присвячений подвигам рядових бійців, волонтерів, медиків і громадянських активістів Майдану. Скільки героїв сьогодні віддали своє життя за свободу України, скільки тримають сьогоднішній фронт: ця ціна є чимось тим, що виходить за межі раціоналізму, осмислення всього того, що відбувається у XXI ст.

Нині у багатьох виникає питання: як говорити з дітьми про драматичні події, які пережила країна, відстоюючи прагнення людей жити в оновленому суспільстві. «Казка про Майдан» Х. Лукашук перша спроба говорити з малими дітьми про складні речі. Автор створила дуже символічні, сповнені архетипів та глибинних сенсів, малюнки. Повість М. Рудневич «Я з Небесної сотні» про три вирішальні доби на Майдані, коли змінюється доля людини... У збірці революційної поезії «Говорить Майдан» увійшли найкращі твори, які висвітлюють революційні події в Україні з жовтня 2013 по квітень 2014 року. Авторський склад об'єднав не тільки всю територію України, а й низку зарубіжних країн. Перед читачем постає патріотизм, вірність, любов, надія та безмежна скорбота за безсмертними Героями України. Надія Дичка «Знакове світло Майдану». Збірка поезій української поетки, яка по філософськи глибоко та по ліричному чуттєво зображує події, що відбуваються на Майдані.

«Літопис самовидців: дев'ять місяців українського спротиву» – ця книжка простежує, в хронологічній послідовності зміну настроїв і глибинні психологічні трансформації в українському суспільстві. Це колективний проект народження нації, що за кілька місяців пройшла шлях від мирного протесту до національно-визвольної війни. Це робота сотні авторів, які були живими свідками й учасниками найдраматичніших подій новітньої української історії, і всі їхні думки й почуття, оцінки й пошуки смислів зафіксовано в режимі «включеного спостереження». Читач таким чином має можливість доторкнутися до історії в момент її прямого творення.

До книжки «Євромайдан. Хроніка в новелах» увійшли кращі тексти, подані на конкурс «Новела по-українськи», який проводив журнал «Країна». Куратор конкурсу О. Павлова у передмові зауважує: «Цієї зими ми багато нового про себе дізналися. Що синьо-жовтий прапор на спині може суттєво зігріти на

морозі, а під червоно-чорним взагалі спекотно. Що ялинку можна не забирати до літа, а президента так довго тримати не варто. Що коли треба, зможемо знайти бронешит для друга. Що рецепт коктейлю Молотова настільки простий, а центр Києва з легкістю перетворюється на Січ. Що на вулицях європейської столиці влада може стріляти у перехожих. Що червоний хрест на рукаві не рятує від кулі снайпера. Що можна не спати ніч, читаючи новини. Що війна буває так близько. Що добро перемагає зло. І не тільки у казках, а й у касках. Ми не знали, що у повітрі свободи так багато сльозогінного газу. Як ним дихати, ми тільки вчимося потрохи. І дуже не хочеться забувати це вміння» [3].

Автори новел: Оксана Юрченко, Марія Титаренко, Роман Повзик, Мирослава Терещенко, Оксана Брошнівська, Тетяна Череп-Пероганич, Анна Трохименко, Валія Киян, Алла Танасюк, Юрій Сухарський, Михайло Ломоносов, Григорій Чуб, Олеся Малюванчук, Олексій Чупа, Євген Манженко, Марина Єщенко, Владислав Івченко, Сергій Чирков, Сергій Колінько [3; 4]. Героїчна культура Майдану набула розвитку і в інших галузях мистецтва. Це стосується як пісенної творчості, так і образотворчо-художньої. Саме під час Революції Гідності зародилася чи відкрилася по-новому низка пісень та композицій. У певному сенсі пісня Океан Ельзи, «Стіна» виявилася пророкою: у травні 2013 року ані «Океан Ельзи», ані слухачі навіть не уявляли, що очікуватиме їх через півроку. Якщо від початку пісня сприймалася насамперед як твір про кохання й нікого не насторожували слова «війна», «між нами стіна», то через деякий час пісня стала одним із неофіційних гімнів Євромайдану. Останнім часом під час концертів «Океан Ельзи» ця пісня супроводжується особливо активним тисячоголосим вокалом натовпу та підійманням стягів. Kozak System, «Брат за брата». Українські музиканти й діячі культури разом заспівали на підтримку Євромайдану. Пісня вдало передає характер Революції Гідності: брат за брата, свій за свого, усвідомлення своєї ролі: «Живим героям – прірва роботи! / Героям загиблим – славна тризна! / Але, для початку, визнались – хто ти / І що для тебе твоя Вітчизна!». Активно звучать ідеї громадянського суспільства та надії на те, що «власним розумом, власними силами / Щастя своє збудувати зможемо». Телері, «Гімн тітушок». Під час Євромайдану міцно утвердився клас тітушок. Їх боялися, над ними сміялися, їх пародіювали, підривали Інтернет. А гурт «Телері» пішов ще далі: перевдягнувся у героїв пісні й заспівав: «Очі порожні, підтягнуті тушки – на вулиці міст виходять тітушки» [3; 4].

Фолькнери, «На Майдані була» – це один з найчесніших українських гуртів. Найчесніших у тому сенсі, що вони в піснях дуже прямо висловлюють свою позицію: «На майдані була / І ще завтра буду, / З мене досить триста років / Безладу і бруд. / На майдані була, / Маю в нього віру, / У Європі хочу жити, / А не у Сибіру». Напівколомийкове звучання, «народність» вокалу одразу створюють відповідну енергетику й відчуття позитивності змін. Вперше Чую, «У нас на Майдані». На відміну від інших ейфорійних пісень про Євромайдан, композиція «Вперше чую» має іншу стилістику. Гриць Вагапов не писав щось у стилі «о, Євромайдан – це так круто», «Юху, ми скоро будемо в Європі!». У тексті пісні відчуються інші настрої: «Ніхто не знає, що буде далі / В нас на Майдані, в нас на Майдані. / Ніхто не знає – гострити палі / Чи терти свої персональні дані». «Меч Арєя». Ця пісня Живосила Лютого була написана майже за п'ять років до Євромайдану. Проте для багатьох вона асоціюється з подіями останнього року. Крім Живосила Лютого, «Меч Арєя» співали і «Гайдамаки», і «Тінь Сонця»... і багато хлопців там, на передовій. Klofelin, «Горіла шина». Буквально з перших годин життя на Youtube музика пісні стала вдруге народною, а слова – вперше народними. Навряд чи наші далекі предки могли й подумати, що їхню улюблену «Горіла сосна» можна так переінакшити. Але з цієї пісні так, тим паче, слів не викинеш. Є і шини, і барикади, і зеки, і народний трибунал. Барахта, «Давай». Виступ цих хлопців на Євромайдані ще й досі пам'ятають багато українців. Тому пісня «Давай» претендує називатися одним із неофіційних гімнів Майдану. Енергійність композиції мотивувала до дій та згуртовувала всіх майданівців. Хочу ще, «Час дати відсіч». Цей альтернативний хіп-хоп гурт є яскравим представником активної львівської молоді. Музиканти мотивовані до змін, про це свідчать і слова пісні: «Ніщо не спинить ідею, час якої настав, підіймайся вгору, скільки разів би не впав». Але сама пісня не мала б такого впливу, якби не кліп, частково відзнятий безпосередньо на Майдані.

Реквієм-прощанням стала пісня «Пливе кача по Тисині», ця пісня стала реквієм-прощанням за загиблими учасниками Революції Гідності. Пісня «Пливе кача...» була включена до протоколу параду Збройних сил України на День Незалежності 24 серпня 2014 року (у виконанні академічного хору імені Ревуцького). Поетика твору надзвичайно архаїчна. Зокрема, образ смерті (чи переходу у потойбіччя) як птиці-качки, що перетинає водне плесо, існує у різних модифікаціях у кельтських та фіно-угорських епічних творах (у тому числі в «Калевалі»). Версія пісні у виконанні «Пікардійської терції» (2002) була менш відома, але запропонована як реквієм під час перших панатид на Майдані Незалежності за загиблими героями Революції Гідності. Вперше вона прозвучала у січні 2014 року, на похороні загиблого білоруса Михайла Жизневського. Його друзі знали, що пісня «Пливе кача по Тисині» є його улюбленою, і тому вона була виконана під час прощання з ним. Через сильне смислове та емоційне навантаження цієї пісні її співали в пам'ять за загиблими, згодом вона стала неофіційним гімном, який виконували в пам'ять за загиблими активістами Євромайдану (Небесної Сотні) та іншими загиблими під час війни на Сході України [3].

Центральну частину етнічного менталітету утворюють певні первинні «змісти», «сенси» й «образи» – базові елементи культури, які формують константні моделі духовного життя, також переживання цих значень, їх актуалізація і мобілізація. Серцевину етнічного менталітету складають культурні архетипи – це константи національної духовності, що виражають і закріплюють основні властивості етносу як культурної цінності. І нам є до чого звернутися, як в минулому, так і в сучасності. Є всі підстави стверджувати, що Євромайдан і Революція Гідності мають культурологічний вимір. Це свідчення високого почуття патріотизму і любові до України, прагнення українського народу повернутися до свободи, до цивілізаційних цінностей. Ці події є справжнім проривом творчості, створення нових культурних «артефактів», появи відомих і нових імен митців, народження майданівської літератури, поезії, образотворчого мистецтва, музики, фото і кіно. Простір культури продовжує поповнюватися скарбами про боротьбу українського народу за свою свободу, незалежність, гідність. Українське суспільство зцілює свої рани, трансформує біль і страждання у творчість та інтегрування своїх травм у досвід. Науковець, релігієзнавець І. Козловський написав книгу: «Людина на перехресті». Ця робота вийшла в листопаді 2023 року, вже після смерті автора. «Людина на перехресті» – це роздуми про екзистенційний інтелект. Автор зазначає про здатність використовувати інтуїцію, мислення та метапізнання. Ця робота покликана сприяти усвідомленому розвитку, що допоможе в пошуках сенсу свого життя, визначенні його цінностей і власних принципів, які ведуть до щастя. Людське покликання – наповнювати світ свого існування людським виміром [5].

Ці та інші твори, є живими посиланнями на майбутні роки та засвідчують це високе почуття любові до України і патріотизму. Звернувшись в минуле до наших вітчизняних письменників, поетів, які зробили нам посилання через віки, пройняті національною свідомістю та патріотизмом. Це Т. Шевченко, І. Франко, Л. Українка, Г. Сковорода. Ці невидимі зв'язки між патріотами різних століть через віки вибудовують нам живі мости свободи, любові, патріотизму, гідності.

Сучасній українській людині необхідно знати про ті скарби власного етносу, який генетично вже містить дух свободи, гідності, патріотизму. І сьогодні, в досить складні часи, можна сказати межевої ситуації, коли країна в стані кризи, слід зазирнути у зрілу творчість Л. Українки (інших авторів). Вони зробила нам посилання, які пройняті любов'ю, гідністю, свободою, почуттям великого патріотизму до рідної країни. І одне з них: «Що дасть нам силу..?». Еліта українського народу залишила нам силу через слово для сучасних новітніх стоїків. Боротьба продовжується і буде писатися нова історія про Дух Гідності України...

Висновки. Отже, аналізуючи фундаментальні засади сприяння виховання національно-патріотичної свідомості, повинна бути чітка громадянська та політична позиція, любов до всього українського – мови, культури, літератури, народу. Загалом український патріотизм, висока внутрішня моральність, порядність та інтелігентність, іншими словами, все те, що так не вписувалось в радянський спосіб життя і менталітет, з необхідністю повинен пронизати свідомість кожної молодої людини. Свідома частина, яка вболіває за український народ, українську культуру та українську мову, цю частину без перебільшення можна вважати українськими патріотами. Їх проукраїнська позиція, можливо, виявляється саме в культурологічних аспектах, при цьому набуваючи національно-патріотичну свідомість. Українська душа, яка виривається на свободу, довгий час зростаючи в теренах культури, передає дух патріотизму, гідності, поваги і власної величчя.

Історія будь-якого народу розгортається не тільки в часі, але й у просторі. Зрілий етнос, як правило, прагне розширити уявлення про кордони свого існування, освоюючи межі близьких і далеких країн, регіонів і навіть континентів. На карті сучасного світу важко знайти країну із 193 держав, на теренах якої не проживали б українці. Як засвідчує світовий досвід, відділяючись від материнського ґрунту, українці продовжують зберігати основні характеристики свого етносу.

Еволюція української ментальності на тлі реформ і цивілізаційних викликів потребує потужного духовного імунітету й забезпечити це може культивування, формування цілісної свідомості на основі таких цінностей: гідності, поваги, цінності, справжності. Саме цінності розкривають дух нації, її ідентичність. Кожен народ «маркує» свою історію найбільш визначними подіями, які і займають найпомітніше місце в його колективній пам'яті. Знання, розуміння, аналіз, осмислення цих подій і забезпечує когнітивну безпеку своєї національно-патріотичної свідомості.

Джерела

1. Грушевський М. С. Духовна Україна. К., 1994.
2. Забужко О. Філософія української ідеї та європейський контекст. К.: Дніпро, 1993. 126 с.
3. Калакура Я. С. Українська культура: цивілізаційний вимір. К.: ППІЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2015. 496 с.
4. Калакура Я. С. Ментальний вимір української цивілізації. Київ: Генеза, 2017. 560 с.
5. Козловський І. Людина на перехресті. Роздуми про екзистенційний інтелект. К.: «Колесо життя», 2023. 120 с.
6. Сумцов М. Проблеми соціокультурної ідентичності. К., ППІЕНД, 2011. 276 с.
7. Попович М. В. Нарис історії культури України. 2-е вид. випр. К., 2001.
8. Шевчук С., Забужко О. Чотири розмови про Лесю Українку. Київ: Видавничий дім «Комора», 2020. 627 с.

Танана Світлана Михайлівна / Tanana Svitlana Mykhailivna

Кандидат педагогічних наук, доцент

ORCID: 0000-0002-6088-0738

Університету Григорія Сковороди в Переяславі

2.2. Методичні засади формування умінь ділової комунікації майбутніх учителів іноземних мов

2.2. Methodical principles formation of skills of modern communication of future teachers of foreign languages

З огляду на розширення та розвиток міжнародних відносин України, євроінтеграція, входження в європейський освітній простір та інтернаціоналізація ділових стосунків підвищує вимоги до іншомовної підготовки майбутніх учителів іноземних мов. Висококваліфіковані професіонали з різнобічними і професійними знаннями, вміннями, готові до постійного оновлення та поглиблення знань, – кінцева мета вищої освіти. Її основні завдання полягають у формуванні й розвитку професійних мовних знань і високого інтелекту майбутніх фахівців іноземних мов, їхніх особистісних рис, здібностей і вмінь використовувати здобуті знання необхідних для реалізації професійної ділової комунікації. Ефективність якості мовленнєвої підготовки майбутніх учителів іноземних мов у закладах вищої освіти «вимагає всіякого переосмислення, оскільки вчитель сучасної української школи повинен не просто давати учням знання, як це відбувається нині, а й розвивати вміння застосовувати їх на практиці, формувати духовно та інтелектуально розвинену творчу особистість, адаптовану до сучасних вимог, соціально зрілу, яка успішно засвоює ціннісний досвід поколінь» [17]. Саме тому метою вищої освіти є створення сприятливих освітніх умов для повноцінного особистісного і професійного розвитку майбутніх учителів іноземних мов.

Враховуючи сучасні вимоги до ділової комунікації фахівця, особливої актуальності набуває «підготовка майбутніх учителів іноземних мов, де одним із першочерговим є професійно мовно-комунікативні знання, уміння та навички ділового спілкування, компетентного, комунікабельного фахівця, здатного до самостійного прийняття рішень, готового до творчого розв'язання типових і нетипових професійних завдань, спрямованих на задоволення потреб комуніканта» [21]. Тому вимоги до сучасної професійної підготовки майбутніх учителів іноземних мов постійно зростають.

«Сучасний філолог – це здобувач освіти, який не тільки отримав достатню спеціальну підготовку, але є високорозвиненою мовною особистістю» [18]. Обов'язковою умовою професійного зростання майбутнього фахівця під час опанування ділової іноземної мови є вивчення спеціальної ділової термінології, що в подальшому забезпечить його професійний розвиток.

Мова професійного ділового спілкування – «це той інструмент, що допомагає не тільки діяти, переконувати, формувати позитивний мікроклімат у колективі та налагоджувати продуктивні стосунки з клієнтами та з діловими партнерами, здатність якісно здійснювати професійну ділову комунікацію сприяє підвищенню конкурентоздатності фахівців на ринку праці» [7].

Вагомість професійної підготовки майбутніх учителів іноземних мов актуалізується характерними канонами до іншомовної освіти щодо оновлення змісту, форм і відповідних інноваційних методів, які відображені в державних законодавчих документах, а саме: Законах України «Про освіту» (2017), «про загальну середню освіту» (2020), Концепції реалізації державної політики у сфері реформування загальної середньої освіти «Нова українська школа» (2016), Галузевій Концепції розвитку неперервної педагогічної освіти (2013), Указі Президента України «Про національну стратегію розвитку освіти України на період до 2021 року».

«Комунікативна компетентність є невід'ємною частиною професійної діяльності майбутнього вчителя іноземної мови, про це наголошується у «Педагогічній конституції Європи» [13], «сформованість цієї компетентності свідчить про вільне володіння кількома європейськими мовами, що зможе забезпечити не лише підвищення рівня фахової підготовки, буде необхідною умовою для його подальшого розвитку професійної діяльності, сприятиме академічній мобільності майбутнього вчителя іноземної мови, матиме досвід використання цих знань та вмінь на практиці, зокрема у незвичних для неї ділових ситуаціях». «Європейський учитель покликаний знайти відповіді на виклики епохи й сприяти входженню студентів в лоно прогресу наукових знань, соціально-практичного досвіду поколінь» [14].

Ділова комунікація як поліфункційний феномен була об'єктом дослідження таких наук, як філософія, політологія, соціальна психологія, лінгвістика, культурологія тощо, що й зумовило різноманіття термінологічної визначеності цього феномену й значно розширило уявлення про нього.

Теоретико-методологічні засади питань ділового мовлення, розкрито вітчизняними науковцями О. Бігич, С. Івашнювою, С. Ніколаєвою, О. Скоробагатою, І. Пінчук та ін. Увага науковців щодо сутності

та змісту «ділового спілкування» приділена у дослідженнях О. Бігич, Л. Гусака, М. Кагана, А. Крохмаль, Л. Петровської, І. Пінчук, О. Скоробагатою та ін.

Дискусійним залишається дослідження діалогу віддавна і до сьогодні. Розвиток діалогової форми мовлення в мовленнєвих ситуаціях як інструменту розвитку потреби професійного самовдосконалення на заняттях із іноземної мови розглядала вчена А. Крохмаль. Систему підготовки вчителів іноземної мови в Україні висвітлено в дослідженнях науковцями С. Івашнєвою, С. Ніколаєвою, О. Скоробагатою та ін.

Теоретичні аспекти готовності до різних видів комунікації іноземної освіти висвітлено науковцями в різних аспектах, а саме: О. Бігич, О. Котенко, Л. Панова, В. Редько, С. Тезікова; міжкультурну комунікацію розглядали учені Л. Зазнобіна, А. Козак,

Незважаючи на різноплановий і науковий спектр досліджуваних явищ, проблема формування умінь ділової комунікації майбутніх учителів іноземних мов залишається недостатньо вивченою.

Мета дослідження: науково обґрунтувати та перевірити методику формування готовності майбутніх учителів іноземних мов до ділової професійної комунікації.

Ділове спілкування відіграє велику формуючу та продуктивну роль у нашому сьогоденні, зміст якого розкриває загальну концепцію спілкування. У процесі викладання ділового спілкування дотримується системно-структурний підхід, що виражається у виявленні та використанні системно-цілісних характеристик викладання мови у майбутніх учителів іноземної мови та тенденцій її розвитку з професійного боку роботи. Одним із найважливіших аспектів мовленнєвої освіти є принцип інтелектуальної та емоційної єдності, тобто інтеграції теоретичних знань та їх практичного використання в ході наведеної комунікативної та професійної діяльності, вирішення проблемних завдань спілкування.

Енциклопедичний словник мови зазначає, що комунікація – спілкування, обмін думками, інформацією, уявленнями тощо – є специфічною формою взаємодії людей у процесі їх пізнавальної та функціональної діяльності [16].

Розуміння спілкування як процесу відкриває можливості, а також підкреслює необхідність вивчення всіх аспектів цього процесу. Щоб забезпечити можливість найбільш раціонального використання його компонентів для досягнення успішної комунікації, учасник комунікативного акту повинен орієнтуватися як у теоретичних засадах, так і в практичних аспектах. Ось чому, на нашу думку, виправдовує себе процесно-дійовий підхід до ділового спілкування, де, перш за все, необхідне знання семантичного та когнітивного рівнів спілкування, різних функцій мови, які є практичними.

Основними психічними механізмами, які сприяють ефективності виконання лінгвістичного завдання та впливають на рівень його досконалості, є сформовані в базі знань уміння та навички.

Успішність засвоєння знань значною мірою залежить від наявності відповідної підготовки з іноземної мови, тобто базових знань і попередніх навичок; від наявності та досконалості здібностей до навчання та розумових операцій; від контексту, в якому відбуватиметься ця навчальна діяльність. Успіх багато в чому залежатиме від змісту навчального матеріалу, від якості методів і способів подання навчальної інформації. Починаючи з первинного ознайомлення з новими педагогічними матеріалами іноземної мови, відносячи їх до вже відомих, майбутні вчителі іноземних мов мають оволодіти ним шляхом адаптації та переосмислення нової інформації. Аналітико-емоційна розумова робота, що накладається на новинки, становить сам процес засвоєння.

Здобуваючи знання іноземної мови та оволодіваючи різними когнітивними діями, майбутні вчителі іноземних мов повинні навчитися мислити та самостійно отримувати нову інформацію з вітчизняних та зарубіжних професійних джерел, а не лише вміти ефективно засвоювати те, чого їх навчають. Велику творчо-продуктивну роль у нашому сьогоденні відіграє ділове спілкування, зміст якого розкриває загальне поняття спілкування.

Використання ділової мови у професійній діяльності та повсякденному житті дуже різноманітне, що впливає на мету та тривалість спілкування. Тому професійне спілкування відбувається в контексті конкретної задачі та враховує її специфічні особливості, характеризується використанням термінології, професійних ідіом, а також часових рамок і суворо поставленої мети, доступ до якої в певний час визначає ефективність професійного спілкування.

Основною функцією такого спілкування є забезпечення професійної діяльності, яка потребує обміну думками, обговорення проблем, прийняття рішень, формування партнерських відносин, що відбувається в процесі діалогічної співпраці [19, с. 55-57]. Вчені визнають тісний зв'язок між професійним і діловим спілкуванням. Іноді ці терміни навіть розрізняють. У науково-методичній літературі немає чіткого визначення поняття «ділове спілкування». Більшість авторів виділяють його як форму взаємодії людей у процесі праці. Проаналізувавши різні визначення, робимо висновок, що ділове спілкування – це процес мовної взаємодії між людьми, який здійснюється на основі встановлених норм і забезпечує досягнення конкретного результату, вирішення проблеми та виконання поставленої мети. Ділове спілкування властиве людям, які займаються професійною діяльністю.

Для ділового спілкування характерні такі характеристики: предмет ділового спілкування – спільна справа і ставлення до неї учасників; потреба в спілкуванні, пов'язана з виробничою необхідністю вирішення проблем і проведення дискусій; мотивами ділового спілкування є інтереси справи; мовленнєві дії регламентовані встановленими правилами поведінки і мають формально-рольовий характер; метою ділового спілкування є вирішення професійних і соціальних завдань [19, с. 50-51].

До основних ознак, що характеризують ефективність професійно-ділових стосунків майбутніх учителів іноземної мови, належать: готовність або часткова готовність до спілкування, прояв емоцій, використання невербальних засобів спілкування, орієнтація на конкретну мову консультанта, зміни теми спілкування. бесіда, установки комунікантів у розмові, які забезпечують ясність бажання та вміння слухати [8].

У своїй професійній діяльності майбутні учителі іноземних мов використовують ділове спілкування у формі ділових бесід, телефонних розмов, дискусій, переговорів тощо. Усі визначені форми спілкування мають розмовний характер, а компонентами є вербальні та невербальні засоби.

Однією з найпопулярніших форм професійного спілкування майбутніх учителів іноземної мови є ділова бесіда. Ділова бесіда допомагає встановити контакти, налагодити співпрацю, отримати конкретну інформацію; від майстерності його виконання залежить успіх справи і репутація експерта. Характерною рисою розмови є її непередбачуваність: ніколи не знаєш, як обернеться розмова. Залежно від змісту ділової бесіди можуть виконувати різні функції: обмін інформацією; формулювання запропонованих заходів; взаємне спілкування у вирішенні поточних проблем; підтримувати ділові відносини на різних рівнях; впровадження нових ідей та стимулювання виробничої діяльності [22, с. 26].

Дослідники (А. Бичок; О. Рогульська) виділяють фактори, що дозволяють діловій бесіді бути успішною: професійні знання (дають вміння керувати ситуацією); ясність думки (допомагає зв'язати факти і деталі, уникнути двозначності, плутанини, непорозуміння); наочність (забезпечує максимально можливе використання ілюстративних матеріалів: документів, джерел інформації, таблиць, схем тощо); ритмічність (наростання інтенсивності розмови в процесі наближення до кінця); повторити основні положення та думки (допомагає координатору краще знаходити інформацію); елемент раптовості (навмисне, але несподіване для колеги повідомлення деталей і фактів); «насиченість» міркувань (чергування моментів, коли від співрозмовника вимагається найбільша концентрація уваги, з періодами відпочинку та консолідації думок); гумор та іронія (підняття настрою співрозмовника, його готовності прийняти будь-які аспекти розмови) [3; 19; 20].

Можна виділити п'ять етапів ділової бесіди майбутніх учителів іноземних мов: *на початковому етапі* встановлюється контакт з співрозмовником і створюється необхідна атмосфера спілкування; *етап передачі інформації* передбачає детальне визначення можливостей і намірів клієнта щодо обговорюваного питання; *на етапі аргументування* співрозмовники займають конкретну позицію щодо обговорюваної теми, яка підтверджується фактичними даними. Інформація має бути правдивою, висловлювання – точними, ясними та лаконічними, а високий рівень професійної мовної культури підвищує переконливість; *етап спростування* перевіряє переконливість викладу, розвіює сумніви співрозмовника. Основними прийомами, що використовуються, є посилання, цитати, схвалення, переформулювання, умовна згода, порівняння, опитування. На завершальному етапі головне мотивувати співрозмовника розглянути висловлені пропозиції та продовжити ділові стосунки.

За *характером* ділові бесіди бувають офіційними й неофіційними, так званими робочими; за *спрямованістю* – цільовими з конкретними та загальними завданнями; за *мірою* – регламентовані, які проводяться за певними правилами і в запропонованій послідовності (наприклад, співбесіда), і нерегламентовані, як дружня бесіда, розмова.

За призначенням ділові бесіди поділяються на: бесіду-знайомство майбутнього керівника та підлеглого при прийнятті рішення про прийняття на роботу; ділову бесіду між колегами для обговорення шляхів і засобів досягнення конкретних цілей; ділова зустріч майбутніх партнерів для співпраці між компаніями; бесіда – встановлення ділових контактів; бесіда – обмін інформацією; бесіда з метою контролю або координації дій підлеглого від імені керівника; бесіда-ознайомлення потенційних сфер співпраці. Вид ділової бесіди залежить від цілей і її місця в сферах професійної діяльності.

Ділова розмова, на нашу думку, – це цілеспрямоване спілкування з передбачуваним або заздалегідь спланованим результатом. Прикладами таких бесід у професійній діяльності майбутнього учителя іноземної мови є обговорення нових проектів з діловими партнерами.

Телефонні розмови є важливою формою спілкування в сучасному діловому світі, а також у повсякденному житті. У телефонному режимі ведуться важливі обговорення, вирішуються термінові питання, організовуються ділові зустрічі. Мистецтво ведення телефонної розмови полягає в тому, щоб, дотримуючись правил мовленнєвого етикету, стисло донести потрібну інформацію й отримати відповідь. На відміну від спілкування віч-на-віч, по телефону немає візуального контакту, не задіяні міміка, жести, вираз очей, жест, а слова, голоси та тони набувають особливої ваги.

Ефективним способом вирішення проблеми є переговори, які є важливим елементом професійного спілкування майбутніх учителів іноземних мов. Ділові переговори – це процес поетапного узгодження партнерів за наявності різних суперечливих інтересів [20, с. 14]. Їх головне завдання – переконати іншу сторону в необхідності та вигоді спільної співпраці на основі обміну думками.

До основних функцій переговорів належать: інформаційно-комунікаційна, досягнення домовленостей, управління, контроль, координація дій, привернення уваги, пропаганда. М. Лиля обирає два режими ведення переговорів: конфронтаційний – має характер проблеми та об'єкта, що полягає в отриманні перемоги будь-якою ціною, та партнерський – має ознаку casebycase, проблеми аналізуються разом, учасники шукають для найкращих способів їх вирішення.

Переговори відбуваються у три стадії: підготовка до них (аналіз ситуації) – передбачає з'ясування суті проблеми, оцінювання ситуації, визначення позицій під час переговорів і можливих варіантів розв'язання проблеми, установлення контакту зі співрозмовником. Наступний крок – проведення дискусій – має здійснюватися відповідно до таких правил, як визначення суті проблеми та стосунків учасників дискусій; визначити інтереси сторін; розглянути взаємовигідні варіанти; застосування об'єктивних критеріїв [19]. На останньому етапі переговорів узагальнюються основні положення, розглянуті під час обговорення, характеризуються основні моменти, за якими сторони дійшли згоди.

Отже, переговори є невід'ємним складником професійної діяльності майбутніх учителів іноземних мов, а їх успішність визначається вмінням уникати «гострих кутів» під час взаємодії, проявляти терплячість, витримку, поважати думку партнерів і поділяти їх інтереси. Проводяться дискусії у сфері ділової комунікації з метою налагодження зв'язків з вітчизняними та міжнародними туристичними операторами в рамках міжнародних туристичних ярмарків, виставок, салонів.

Іншим видом ділових відносин є співбесіда з роботодавцем, яка є особливою формою бесіди, коли керівник оцінює кандидата на роботу. Успіх співбесіди залежить від професійних якостей, таких як освіта, досвід, уміння спілкуватися. Важливим фактором є і перше враження, яке кандидат справляє на роботодавця. До кожної співбесіди необхідно ретельно готуватися, тому потрібно володіти не тільки конкретними знаннями про організацію, але й уміння задавати запитання та відповідати на них. До основних видів інтерв'ю відносяться:

- попередня співбесіда – спілкування з роботодавцем по телефону з метою первинного визначення відповідності кандидата вимогам вакансії;
- перше та друге співбесіди. Перший проводиться з представником відділу кадрів або кадрового агентства, його мета така ж, як і попереднього. Другий – безпосередньо з особою, яка приймає остаточні рішення про працевлаштування;
- співбесіди з представниками кадрових агентств для надання клієнту списку кандидатів для співбесіди з роботодавцем;
- співбесіда, проведена комісією, використовується корпораціями, державними органами;
- деякі компанії проводять групову співбесіду для вибору одного або кількох співробітників із групи претендентів.

Ефективність усіх видів професійного ділового спілкування залежить від доцільності та доцільності використання прийомів розмовного спілкування, а саме: прийомів формулювання прохання на аудіювання, дотримання мовленнєвих зразків, мовних норм, розділових знаків тощо.

Запитання – невід'ємний компонент будь-якої розмови. Якщо ви оволодієте мистецтвом задавати питання, то зможете навчитися з їх допомогою контролювати хід розмови і вести розмову в потрібному напрямку. Питання є важливими для комунікаційного процесу, оскільки дозволяють спрямувати процес передачі інформації в необхідному руслі; перехоплювати та утримувати ініціативу в розмові; активізувати співрозмовника до більш активного способу передачі інформації – діалогу; показати співрозмовнику те, що він знає, а сам надати конкретну інформацію. Платон колись сказав, що на будь-яке запитання можна відповісти, якщо його поставити правильно [16].

Існують різні класифікації запитань. Відповідно до логічної структури й ролі запитання поділяють на уточнювальні або закриті (спрямовані на з'ясування істинності чи хибності висловленого в них судження, у запитанні вже міститься судження, пошук відповіді обмежений двома альтернативами: «так» чи «ні»); відкриті запитання (спрямовані на відкриття нових властивостей і якостей предметів і явищ, що цікавлять слухачів. Граматичною ознакою таких питань є наявність у них питальних слів: хто, що, де, коли, як). За складом розрізняють прості питання (з'ясування істинності кожного судження окремо) і складні запитання (з'ясування істинності чи хибності кількох суджень одночасно).

Найбільш розширеною є класифікація запитань М. Лили, яка позначила: інформаційні запитання (забезпечують допуск до інформації), контрольні запитання (перевіряють увагу консультанта), підтверджувальні запитання (опитуваний каже «так», атмосфера створюється компроміс, або розмова заходить у глухий кут і консультант змушений відповідати «так» на основне питання, яке є інформативним (уточнення точки зору консультанта), конфронтаційним (розмова поступово звужеться і партнер

приходить до остаточного рішення) спонукальний (встановлення чого насправді хоче партнер і чи правильна відповідь).

С. Танана [23] доповнює перелік такими типами запитань: напрямні запитання спрямовують розмову в необхідному руслі; кристалізатори питань допомагають очистити розум; однополярний – відображення запитань співрозмовника; проблемні – формування мети, мікротеми, визначення завдань; провокаційні – стимулюють певні дії; візуальний – стимулювання мислення і перебігу думок у потрібному напрямку; завершальні – використовуються на етапі завершення розмови, їм передують одне-два позитивних запитання. Проте успіх бесіди залежить від уміння поставити запитання й отримати на них вичерпні відповіді. Питання слід осмислити, від цього залежить і відповідь на нього.

Запорукою ефективного ділового спілкування майбутніх учителів іноземних мов є вміння дотримуватись загальноприйнятих норм спілкування, використовувати комунікативні засоби відповідно до комунікативних завдань.

Основними їхніми характеристиками є: традиційність, гнучка стійкість, сформована змінами культурно-історичних умов розвитку літературної мови, варіативність [17, с. 19].

Точність усного та писемного мовлення визначають: лексичні норми – правила вибору слова з ряду одиниць, близьких до нього за значенням. Відхилення від норм слововживання є результатом незнання точного лексичного знання слова або невміння вибрати найбільш правильне слово із синонімічного ряду; орфографічні норми – контролюють правила вимови звуків і граматичних форм слів; орфоепічний – встановлення однаковості написання слів відповідно до встановлених норм; граматичні норми – визначення правильного вживання граматичних форм слів і усталеної побудови речень і словосполучень; словотвір – правила поєднання частин слова й утворення нових слів слова за певною моделлю; морфологічний – передбачає вживання різноманітних повнозначних слів, граматична оформленість яких відповідає нормам української мови; синтаксичні – правила побудови словосполучень і речень; норми стилю – правила вживання мовної одиниці відповідно до законів жанру, особливостей функціонального стилю та умов спілкування.

До основних якостей мовлення, що забезпечують ефективність спілкування, належать: правильність, точність, змістовність, логічність, ясність, доречність, результативність, а також вільність.

Важливим фактором успішної професійної діалогічної діяльності є мовленнєвий етикет – специфічна форма регуляції мовленнєвої поведінки комунікантів [19, с. 109], що включає вміння чітко говорити, уважно слухати співрозмовників, бути толерантним, тактовно вступати в розмову, вживати професійні визначені слова. Дотримання етикету сприяє оптимізації спілкування та комунікативно-орієнтованої співпраці.

Мовленнєвий етикет є однією з важливих характеристик людської поведінки, оскільки без мовних форм вираження ввічливих стосунків між людьми людина не може ефективно, з користю для себе та інших, здійснювати процес спілкування. Комунікація манер завжди діалогічна, тобто передбачає безпосередню участь того, хто вітає, і того, хто приймає. Схематично код мовленнєвої ситуації можна представити так: «хто – кому – чому – для чого – де – коли». Поведінка вважається контекстуальною лише тоді, коли відмінності між мовцями значні (їхній вік, соціальний клас, стать тощо). Форму мовної ввічливості визначають такі основні компоненти ситуацій спілкування: звертання, вітання, прощання, вибачення, подяка, побажання, прохання, знайомство, вітання, прохання поради, згоди, до відмови, співчуття, похвала, похвала тощо. Серед них ті, що використовуються при встановленні спілкування між мовцями (формули звертання та вітання), підтримці спілкування (формули вибачення, прохання, подяки), припиненні спілкування (формули вибачення тощо). Окрім ввічливих дискурсивних формул, лінгвістична ввічливість також включає соціолінгвістичні маркери ввічливих ситуацій (наприклад, ввічливі форми опозиції/незгоди та ствердження/згоди; форми запитання, що використовуються окремими соціокультурними групами) [19, с. 110].

Мовленнєвий етикет спрямований на забезпечення комунікативного спілкування від початку і до закінчення і виконує при цьому декілька функцій: фатична – встановлення, збереження чи закріплення, підтримуваних зв'язків і стосунків, індивідуальних чи соціально-масових; функція ввічливості пов'язана з проявами ввічливої поведінки членів колективу один до одного; регулятивна – поширюється на всі прояви мовленнєвого етикету, оскільки вибір конкретної форми при встановленні контакту регулює характер стосунків між адресантом і адресантом; імперативна – передбачає реакцію співрозмовника на вербально-жестикову активність; апелятив – впливає на співрозмовника; емотивна – не обов'язкова функція, оскільки притаманна не кожній одиниці мовленнєвої манери. У цих функціях компоненти мовленнєвого етикету не вносять у комунікативний акт нової змістової інформації, проте передають важливу соціально-оцінну інформацію про ситуацію спілкування, взаємини між комунікантами, соціальну приналежність. Тому дотримання мовних норм, застосування формул мовленнєвого етикету, чітка й логічна побудова висловлювань можуть ефективно впливати на процес спілкування та сприяти досягненню комунікативної мети професійного спілкування.

Необхідною умовою успішної комунікації є вміння слухати співрозмовника. Слухання – це активна діяльність, яка передуює бажання почути, інтерес до співрозмовника. Роль слухання в комунікації

надзвичайно важлива, оскільки воно сприяє співпраці, допомагає приймати рішення, зміцнює впевненість людини в собі. Невміння слухати часто стає причиною неефективного спілкування, непорозумінь і конфліктів. При слуханні виявляється рівень комунікабельності людини, її вихованості, поваги до оточуючих.

Учені розрізняють чотири типи слухання: рефлексивне або активне (активний зворотний зв'язок для контролю точності сприйняття почутого), нерефлексивне (уважне слухання без лінгвістичного втручання), емпатійне (до відсутності того, хто може співпереживати) та оцінює (сприйняття інформації, не намагаючись зрозуміти суть повідомлення) [7].

Про важливість навичок аудіювання як основи ефективної комунікації в професійній діяльності О. Рогульська зазначила, що навички аудіювання є каналом інформації, необхідної для прийняття рішень і сприяння процесу змін, можливість створення умов для виникнення у вас позитивний відгук [21, с. 21-23] та ін.

Щоб краще порозумітися з співрозмовником, науковці рекомендують використовувати техніку активного слухання: інтерпретацію (полягає у зверненні до співрозмовника для інтерпретації та формулюванні запитань, на які неможливо відповісти одним словом «так» або «ні»); інтерпретація (формування думки координатора своїми словами з метою виявлення її достовірності для розуміння); моделювати емоції (акцент робиться не на власне аспекті повідомлення колеги, а на його емоційних реакціях); вказівний (пояснювальні відповіді дають змогу включити думки та почуття відправника інформації) [11, с. 19].

Ми можемо зауважити, що успіх комунікації підвищиться, якщо рефлексивне слухання доповнюється емпатійним слуханням, і що комунікатори використовують техніки активного слухання.

Важливим фактором успішності діалогічного спілкування є використання комунікативних стратегій і тактик. Комунікативна стратегія – комплекс мовленнєвих дій або магістральна лінія мовленнєвої поведінки, спрямована на досягнення комунікативної мети, сформована в мовленнєвій діяльності шляхом потенційного впливу, який, у свою чергу, зумовлений відповідною потребою [8].

Реалізація комунікативних стратегій здійснюється за допомогою тактик – сукупності прийомів і способів досягнення певної мети [19]. Стратегія пов'язана з поняттям «глобальність», а тактика – з поняттям «локальність». Тактика пов'язана з індивідуальними намірами мовленнєвої поведінки відповідно до кроків чи етапів комунікативної події. Комунікативна тактика – зумовлені стратегією мовленнєвих кроків, що дають змогу досягти головної комунікативної мети в лінгводидактиці – підготувати майбутніх учителів іноземних мов до професійної діалогової комунікації [19, с. 155-157].

У професійному спілкуванні важливого значення набуває вміння майбутніх учителів іноземних мов використовувати свій тактичний і стратегічний потенціал. У процесі комунікації основною метою є досягнення певного результату в практичній діяльності, а саме: поінформувати, переконати, зацікавити, привернути увагу.

Учені виділяють такі основні дискурсивні стратегії:

1) стратегія опису орієнтована на інформування споживача про конкретний товар, реалізується у формі комунікації, здійснюється за допомогою стратегій опису, пояснення, абстрагування, конкретизації, узагальнення, наведення прикладу;

2) організаційна стратегія включає спільні дії учасників спілкування, реалізується шляхом привернення уваги, постановки запитань, прохань, запрошень, закликів;

3) стратегія обміну думок використовується з метою впливу на обізнаність клієнта, актуалізована тактикою обіцянок, попереджень, присвоєння цінності, протидії, аргументації, безпосередньо з договору.

4) стратегія маніпуляції заснована на прихованому впливі на реципієнта, дає можливість контролювати свідомість людини і змушує реципієнта діяти всупереч власним бажанням. Її тактика включає гіперболізацію, скорочення, спрощення концепцій, замовчування, спотворення та відбір.

Маніпуляційна стратегія пов'язана зі способом представлення інформації. Зазвичай люди схильні довіряти під час комунікації порадам, тому цитування авторитетних видань є однією з ефективних тактик. Для маніпулювання реципієнтом використовується тактика «апелювання до авторитету». Для підтвердження достовірності викладеної інформації посиляються на авторитет відомих учених, діячів культури тощо. У ділових переговорах «апелювання до авторитету» дозволяє референтові схилити терези на свій бік.

Тактика «так-так-так» – партнеру задають три-чотири питання і він повинен відповісти «так». Тоді, швидше за все, він також відповість так само й на головне питання. Це одна з найдавніших тактик. Винайшов її давньогрецький філософ Сократ і блискуче використав для переконання співрозмовників [12, с. 42].

Протилежністю попередньої тактики є тактика «чорного суперника». Співрозмовники задають питання з таким розрахунком, що на одне з них він не може відповісти. Тоді одразу вимовляється мовна формула: «Бачите, питання не підготовлене». Однак слід пам'ятати: запитань не повинно бути більше трьох, інакше буде зруйнована тактика і сформується упереджене ставлення до координатора; питання

повинні бути досить складними, в деяких випадках нерозв'язними, тому що якщо партнер відповість на всі питання, то тактика не спрацює [12, с. 25].

Цікавою є маніпулятивна тактика «не для всіх, а для обраних». Людям завжди приємно відчувати себе в особливій групі «своїх», які отримують найдостовірнішу інформацію та пораду. Наприклад: «Я пораджу тобі, як своєму особливому клієнту, скористатися».

Для ефективного ділового спілкування майбутній вчитель іноземної мови має розвинути в собі вміння брати участь у бесідах, що включає розпізнавання важливої інформації під час детальних обговорень, дискусій та дебатів; чітке обговорення власної думки щодо актуальних тем професійного життя; відповідні практики на нормальному професійному рівні; здатність будувати телефонні інтерв'ю з конкретними цілями професійного характеру та поза нормальним спілкуванням; відпрацьовувати зміни, які відбуваються під час інтерв'ю і стосуються його напрямку, стилю та використання великих літер [19, с. 14-15].

Отже, ділове спілкування є важливим у професійній кар'єрі майбутнього вчителя іноземної мови. Основними формами ділового спілкування майбутніх викладачів іноземної мови є ділові співбесіди, телефонні співбесіди, співбесіди та переговори. Дотримання кодексів їх поведінки сприятиме успішній та ефективній професійній діяльності, а також підвищенню рівня професійної компетентності майбутніх учителів іноземної мови.

Серед основних виробничих функцій майбутнього учителя іноземних мов провідне місце належить і професійному спілкуванню: вести ділові переговори з партнерами, підтримувати ділові контакти, використовуючи технічні засоби та інформаційні технології; укладання договорів та забезпечення їх виконання відповідно до чинних вимог господарського законодавства та сучасних договорів; координація роботи з потенційними постачальниками та партнерами, суб'єктами професійної діяльності, транспортними компаніями, іншими організаціями санаторно-курортної сфери та сфери культури тощо; формувати ділові відносини з корпоративними партнерами, громадськістю, ЗМІ на основі дослідження іміджу підприємств індустрії гостинності в регіоні, країні та за кордоном [19].

В освітніх документах, акцентовано увагу на визначенні умінь, якими повинен володіти випускник закладу вищої освіти щодо використання професійної ділового мовлення [22]:

- застосовувати невербальні методи спілкування; здійснювати ефективне слухання; користуватися правилами спілкування мовця зі слухачем;
- використовувати певні правила ведення дискусії;
- доречно використовувати мовленнєві моделі вітання, ввічливості, вибачення, погодження тощо;
- визначити чинники, що призводять до виникнення конфліктів у міжособистісному спілкуванні та знизити рівень їх впливу;
- організовувати та контролювати власну поведінку з метою забезпечення гармонійних стосунків з учасниками спільної діяльності, враховуючи психологічні особливості її членів, зумовлені віком, статтю, політичними та релігійними уподобаннями, рівнем розвитку психічних функцій, можливими життєвими кризами тощо;

- застосовувати професійну компетентність з метою ефективного виконання професійних завдань в умовах усних ділових стосунків з використанням відповідних технік і способів усного спілкування та приводів; словесний обмін інформацією в процесі повсякденних і ділових контактів (ділові зустрічі, наради тощо) з метою отримання необхідної інформації для вирішення певних завдань; підготувати доповідь-презентацію за фаховим напрямом і побудувати діалог за змістом тексту; використання засад професійного спілкування засобами сучасної іноземної мови, здійснювати спілкування з учасниками трудового процесу.

Отже, кваліфікаційні вимоги до майбутніх учителів іноземних мов ґрунтуються на визначенні необхідних мовних знань, умінь та індивідуальних здібностей, які він повинен набути та розвинути в процесі навчання. На основі здійсненого аналізу наукової літератури ми визначили, що для забезпечення успішності виконання професійної діяльності майбутніх учителів іноземних мов мають володіти не тільки професійними здібностями, але й комунікативними вміннями та навичками.

Концепція методики базується на утвердженні принципів методики підготовки майбутнього вчителя іноземної мови в інформаційно-освітньому середовищі закладу вищої освіти на основі синергії цілісних наукових методів, тобто:

- системність (забезпечує єдність цілей, змісту, структур, методів, практики, інноваційних практик і технологій підготовки майбутніх учителів іноземних мов як цілісної системи);
- компетентності (орієнтовані на розвиток практичних навичок, формування навичок і набуття досвіду застосування повного комплексу теоретичних знань на практиці майбутніми вчителями іноземної мови);
- аксіологічний (передбачає турботу про особистість як найвищу цінність, виявлення доброти, розуміння, ласки, розуміння; установки на професійну діяльність як спосіб самообслуговування майбутніх учителів іноземних мов; збереження життєвих благ для успішної соціальної роботи, Оптимальний ефективність роботи);

- культура (сприяє формуванню глобального світогляду студентів та створює інтелектуальну основу для їх майбутньої професійної діяльності);
- функція (реалізує важливу концепцію сучасної освіти щодо суб'єкт-суб'єктних відносин у навчально-виховному процесі);
- комунікаційна (прогнозує необхідність побудови освітньої системи як моделі спілкування);
- студентоцентрована вища освіта (передбачає педагогічно спрямований процес суб'єкт-суб'єктної взаємодії викладача і студента, який спрямований на реалізацію індивідуального творчого потенціалу студента, а також розвиток його професійно-особистісних якостей з урахуванням природних здібностей та індивідуальні відмінності для формування компетентної особистості, придатної до професійної діяльності);
- міждисциплінарний (здійснює інтеграцію знань із різних дисциплін: педагогіки, філології, психології, соціології, філософії, інформаційних технологій тощо – для майбутньої професійної діяльності фахівця-управління «викладач – студент – система навчання – інформація та освіта). середовище);сприяє формуванню об'єднаного бачення майбутньої професійної практики;процесу генерації знань та створення взаємодоповнюючих інновацій, розкриття багатовимірної проблеми адаптації майбутніх учителів іноземної мови та визначення основних принципів навчання на основі загальнодидактичних та специфічних принципів. гуманізації та гуманітаризації (органічне поєднання цих принципів у навчальному процесі дає змогу створити автономну, вільну творчу та духовно багату особистість, яка легко орієнтується в потоці інформації, швидко освоює нові технології, має стійкий світогляд та ціннісні тенденції, а також впевнено буде відносини з громадою на гуманній основі);
- науковий (включає лінгвістичний, психолого-педагогічний та методичний аспекти, кожен з яких впливає на формування готовності майбутніх учителів до професійної діяльності);
- системність і послідовність (передбачає послідовне і системне засвоєння знань і вмінь);
- модульність (модульна побудова навчального плану, на нашу думку, забезпечує структурованість, логічну організованість, тобто сприяє реалізації загальнонаукових дидактичних принципів і структури у підготовці майбутнього вчителя іноземної мови);
- доступність і потужність (передбачає реалізацію системи навчання таким чином, щоб студенти могли свідомо застосовувати загальнонаукові та професійні знання, практичні вміння та навички, використовуючи свої інтелектуальні та фізичні здібності);
- зв'язок теорії з практикою (на основі філософських, педагогічних і психологічних стандартів ефективність і якість освіти оцінюється і підтверджується практикою, яка служить еталоном істини, джерелом роботи свідомості і сферою застосування) результатів навчання, тому важливо, щоб викладання всіх предметів було орієнтоване на свідоме залучення студентів до професійної діяльності; на практичних заняттях студенти повинні навчитися діяти тут успішно на професійному рівні, використовуючи професійні знання, отримані під час теоретичної підготовки) ;
- індивідуалізація (залежно від реалізації організацією виховної системи, в рамках якої враховуються індивідуальні особливості учнів: розвиток самовираження, самовираження, навчання, навичок саморегуляції; до засобів, методів і темпи навчання визначаються керівництвом: участь студентів в активній пізнавальній діяльності, підтримка стійкого інтересу до навчання, створення формувальних умов для підготовки майбутніх учителів цих іноземних мов до професійної діяльності);
- моделювання професійної діяльності або завдання (передбачає моделювання змісту і структури навчальної діяльності і здійснюється шляхом впровадження в освітню систему комплексу професійно значущих завдань і вправ, для яких найбільше необхідно охоплювати типову профільну діяльність вчителів іноземної мови: організація, організація та проведення курсів та позакласних заходів, участь у професійних семінарах, конференціях, доповіді професійних статей тощо);
- інноваційність (реалізація принципу через такі етапи: процес удосконалення та модернізації змісту, структур і методів освітньої системи; радикальні інновації, що передбачають трансформацію традиційної системи в іншу; ці інновації комплексно, що включають такі елементи як вдосконалення, зміна освітньої системи);
- врахування міжпредметних зв'язків (викладання знань у світлі міжпредметних кореляцій сприятиме виявленню єдності між теорією та практикою, сприятиме підготовці майбутніх учителів іноземної мови до розуміння, а потім і до вирішення сучасних наукових, соціальних і суспільних проблем професійних професій);
- соціально-культурна спрямованість (виявляється у ретельному врахуванні глобальних, національних пріоритетів, державної соціальної політики в контексті світової соціокультурної системи);
- пізнання, функції та автономності (орієнтовані на формування компетенцій самостійної роботи в навчальній, науковій та професійній діяльності, здатності брати на себе відповідальність, самостійно виконувати поставлені завдання, знаходити ці рішення конструктивними в навчанні, науково-дослідницькій та майбутній професійній діяльності. діяльності);

- комунікативно-орієнтоване навчання (орієнтоване на організацію адекватного здійснення реального спілкування в результаті моделювання основної закономірності усного спілкування, а саме: активного характеру усного спілкування, що проявляється в комунікативній поведінці вчителя як учасник процесу спілкування та навчання, а також викликаній спілкуванням функціональної поведінки здобувача вищої освіти як суб'єкта спілкування та навчання; мета процесу спілкування, яка має бути змодельована обмеженим, але чітко визначеним набором об'єктів для обговорення (теми, проблеми, події тощо).

Теоретична концепція стосується базового обґрунтування термінів дослідження, категоріального інструменту підготовки майбутніх учителів іноземної мови в контексті інформаційно-педагогічного середовища ВНЗ, а також наукового пояснення авторської концепції. Це поняття є системою первинних визначень і значень, що розкриває базове розуміння основних понять освіти, а саме: «інформаційно-педагогічне середовище вищого навчального закладу», що тлумачиться як структура системи курсу все більшої кількості дисциплін, що об'єднує інформаційні освітні ресурси, настільні засоби навчання, засоби управління навчальним процесом, навчальні прийоми, методи та технології та сприяє формуванню інтелектуально розвиненої та соціально значимої особистості, яка має необхідний рівень професійних знань, умінь і навичок та забезпечує ряд (інформаційних) функцій – забезпечує відкритий доступ до інформації, створює умови для обміну інформацією; співробітництво – допомагає здійснювати внутрішню системні комунікації; когерентність – допомагає підтримувати комунікації як «всередині», так і «зовні» інформаційного простору; координувати - стабільність і виклад змісту у відносинах, що мають відношення і відрізняються підрозвитком – інтелектуальним розвитком, творчими якостями особистості; формування культури – що відноситься до інформаційної культури; професійна орієнтація – орієнтована на профіль майбутньої професійної діяльності).

Підготовка майбутнього вчителя іноземної мови в інформаційно-педагогічному середовищі вищого навчального закладу є безперервним, інтегративним, фундаментальним, професійно значущим та інтенсивним освітнім процесом, спрямованим на формування готовності майбутнього вчителя іноземної мови до професійної практики та успішного виконання багатофункціональних завдань. професійна практика, представлена такими вимірами: освіта, навчання, комунікаційно-діяльнісний, мотиваційний, соціокультурний, інформаційно-аналітичний, інноваційний, управлінсько-коригувальний, розвивальний, освітній, гностичний, конструктивно-плановий, організаційний.

У результаті теоретичного аналізу понять «робота», «професійна діяльність», «професіоналізм», «професіоналізм», «професіоналізм» поняття «професійна діяльність майбутнього вчителя іноземної мови» трактується як комплекс спеціалізованих знання, умінь та навички, а також професійні та особистісні якості, спрямовані на створення умов для особистісно-творчого розвитку студентів в іншомовному середовищі та підготовку до виконання певних соціальних ролей з використанням іноземних мов.

Провідним принципом теоретичного осмислення є авторське трактування поняття «підготовка майбутнього вчителя іноземної мови до професійної діяльності» як важливої інтегративної якості та стійкої особистісної характеристики майбутнього вчителя іноземної мови, яка складається з мотиваційно-ціннісної, пізнавально-комунікаційного, практичного, професійно-особистісного оцінно-рефлексивного вимірів, відображається в здатності здійснювати ефективну педагогічну діяльність і є результатом професійної підготовки викладачів вищих навчальних закладів.

Поняття технології включає розмежування ролей (мотиваційно-ціннісних, когнітивно-комунікаційних, завдання-практичних, професійно-особистісних, аналітично-рефлексивних), цінностей (мотиваційних, когнітивних, особистісних, рефлексивних) і рівня – середня (продуктивність), висока підготовленість до професійної діяльності; побудова цілісної системи підготовки майбутніх викладачів іноземної мови в контексті інформаційно-педагогічного середовища закладів вищої освіти та розробка моделі процесу, що характеризується цілісністю (всі окремі підсистеми: фокус; теорія-метод; зміст-технологія; контроль – висновок – пов'язані та практичні з кінцевим результатом позитивна динаміка у формуванні готовності майбутніх учителів іноземної мови до професійної діяльності, полягає в тому, що передбачають формування компонентів, які забезпечують готовність майбутніх учителів іноземної мови до професійної діяльності. практика (мотивація-якість, когнітивна-комунікація, завдання-виконання, професійно-особистісна, оцінка – це відбувається протягом трьох фаз: теорія-практична, корекція-фокус та рефлексія-консолідація.

Сутність процесу підготовки майбутніх учителів полягає в організації комплексу організаційно-педагогічних стандартів, які в результаті підвищення мотивації до професійної діяльності та формування професійно-якісних орієнтацій моїх викладачів майбутніх іноземних мов шляхом інтерактивного використання технології технології; використання персоналізованих технологій у професійній підготовці майбутніх учителів іноземної мови; здійснення різноманітних видів трудової та позааудиторної діяльності для набуття досвіду майбутньої професійної діяльності; створення та підтримка освітнього та інноваційного середовища; розвиток професійної рефлексії забезпечує готовність майбутніх учителів іноземної мови до професійної практики.

Методична концепція передбачає реалізацію запропонованих інновацій, оцінку ефективності процесу підготовки майбутніх учителів іноземної мови в інформаційно-освітньому середовищі вищого навчального закладу шляхом експериментальної перевірки з використанням засобів діагностики.

Концептуальною основою даного дослідження є такі положення:

1. «Підготовка майбутніх викладачів іноземних мов в інформаційно-навчальному середовищі закладу вищої освіти є специфічним, цілеспрямованим, спланованим, контрольованим та вимірюваним процесом, який потребує використання новітніх інноваційних та інформаційно-комунікаційних технологій. Професійна підготовка майбутніх учителів іноземних мов є процесом, який інтегрує мотивацію-якість, пізнання-спілкування, завдання-завдання, професіоналізм-особистість, оцінку-рефлексію в підготовці до професійної діяльності. Ефективність такого навчання ґрунтується на гуманістичній філософії освіти, провідною концепцією якої є суб'єкт-суб'єктні відносини в освітньому процесі, забезпечення самосвідомості та самовираження особи, яка навчається, розвитку вмінь, прояву творчості та особистості; врахування педагогічних буднів системи освіти, методичних практик і педагогічних принципів» [19].

2. Ефективна реалізація системи підготовки майбутніх учителів іноземної мови в контексті інформаційно-педагогічного середовища закладу вищої освіти спрямована на підготовку майбутніх викладачів до оволодіння професійними знаннями, виконання професійних обов'язків, формування професійної потреби в самовдосконаленні, формування професійної потреби в самовдосконаленні. самосвідомість і самовираження протягом життя; демонструє гнучкість та поетапність структури компонентів професійної готовності до професійної кар'єри на проблемно-орієнтованій, інноваційній, співробітницькій та контекстуальній основі та ґрунтується на впровадженні організаційно-педагогічних стандартів (підвищує мотивацію до професійної діяльності та орієнтації на якість професіоналізму майбутніх учителів іноземної мови). через використання інтерактивних технологій ;особистісно орієнтоване використання технологій у професійній підготовці майбутнього вчителя іноземної мови;зaproвадження різноманітних видів роботи та поза аудиторної діяльності для набуття майбутнього професійного досвіду роботи;створення та підтримка освітньо-інноваційного середовища для формування підготовки майбутніх учителів іноземної мови до професійної практики; розвиток професійної рефлексії у майбутніх учителів іноземної мови), мета реалізації її концепту – підвищення рівня готовності майбутніх учителів іноземної мови до професійної практики.

3. Запропонована система підготовки майбутніх учителів іноземної мови в інформаційно-освітньому середовищі вищого навчального закладу відрізняється від інших такими авторськими аспектами: структурою поняття готовності майбутніх учителів іноземних мов до ділової комунікації; етапи реалізації (теорія-практика, корекція-концентрація, рефлексія-закріплення) методика підготовки до оволодіння ділової комунікації майбутніх учителів іноземних мов затверджені організаційні та академічні стандарти. Унікальність розробленої системи полягає в її особистісній спрямованості, оскільки вона вимагає уваги до індивідуального навчання траєкторії кожного здобувача вищої освіти.

Важливого значення для обґрунтування проблеми формування у майбутніх вчителів іноземних мов готовності до ділової комунікації іноземною мовою має вивчення стану готовності майбутніх учителів іноземних мов у ЗВО до діалогу. Одночасно з аналізом психолого-педагогічної літератури та нормативно-методичних документів із питань організації навчально-виховного процесу у вищих навчальних закладах було проведено експериментальне дослідження.

У процесі дослідження ми вивчали досвід підготовки майбутніх учителів іноземної мови за відповідним напрямом підготовки, основним напрямом якої є забезпечення реалізації ключових елементів підготовки майбутніх учителів іноземних мов до ділового спілкування. Нормативні документи регламентують діяльність вищого навчального закладу та визначають кваліфікаційні вимоги до студентів певної галузі знань. Проведений порівняльний аналіз дав змогу виявити організаційні можливості системи освіти щодо забезпечення формування готовності до ділового спілкування майбутніх учителів іноземної мови (шляхом професійної підготовки).

Майбутні вчителі іноземних мов повинні вміти керувати спілкуванням, добре слухати, доцільно використовувати моделі ввічливої мови; дотримуватися мовних норм і маркерів мовної комунікації в професійному усному мовленні; користуватися правилами спілкування мовця і слухача; використовувати розмовні конструкції, вміти вживати іншомовні кліше, займенники тощо.

Реалізація цих завдань відбувається під час вивчення курсу «Іншомовний бізнес». Головною метою академічної освіти є формування комунікативних навичок, набуття досвіду спілкування, що сприяє розвитку креативності студентів і спонукає їх до комунікації активізує пізнавальні інтереси, визнає евристичні навички необхідними для формування професійної компетентності та конкурентоспроможності сучасного фахівця; формування навичок оптимальної мовленнєвої поведінки у професійній діяльності.

Основним завданням цього курсу є формування навичок професійного спілкування, засвоєння особливостей професійної мови, розвиток культури мови та особистої поведінки. Важливими аспектами професійно-комунікативної роботи є знання мови та [18, с. 3] Цей список є загальним для всіх

нефілологічних спеціальностей. Практика проектування освітніх програм показує, що під час розробки курсу «Іноземна мова» необхідно враховувати такі фактори, як професійна спрямованість та важливість контактів у професійній сфері. Навіть для майбутнього вчителя іноземних мов спілкування є провідною формою виконання завдання, адже від уміння спілкуватися залежить ефективність виконаного завдання: налагоджувати спілкування, підтримувати спілкування, активізувати партнера, ставити правильні запитання, вміти слухати, вести телефонну розмову, вести переговори, дискутувати, використовуючи стратегії і тактики мовного впливу. Перелік навичок далеко не вичерпний для забезпечення успішної усної комунікації загалом і розмовної комунікації зокрема.

Під час дослідження досліджено фактичний стан сформованості мовних знань та лінгвістичних умінь і компетенцій щодо готовності здобувачів вищої освіти до ділового спілкування в процесі їх професійної підготовки; визначено ступінь розуміння ними концептуальних основ «ділового спілкування» та уявлення про важливість ділового спілкування в професійній діяльності майбутніх учителів іноземної мови.

Діагностичний етап педагогічного експерименту передбачав вирішення наступних взаємопов'язаних завдань:

1. Виявити ставлення викладачів вищих навчальних закладів щодо проблеми формування готовності до ділової комунікації у професійній діяльності майбутніх учителів іноземних мов.
2. Визначити розуміння здобувачів вищої освіти необхідності формувати готовність до ділової комунікації.
3. З'ясувати їхню обізнаність із мовними та мовленнєвими нормами іноземної мови та роллю ділового спілкування у професійній діяльності майбутніх учителів іноземних мов.
4. Виокремити мовні та мовленнєві труднощі, що виникають у процесі ділової комунікації.
5. Висвітлити вихідний рівень готовності майбутніх учителів іноземних мов до ділової комунікації, що передбачає розвиток умінь та навичок спілкування.

Отже, можна сказати, що викладачі погоджуються з важливістю формування готовності до ділового спілкування у майбутніх учителів іноземної мови, але визнають неможливість досягнення цієї мети за недостатньої підтримки такого підходу низки факторів, таких як відсутність методів формування підготовки до ділової діяльності. комунікація, комунікативні бар'єри у спілкуванні щось інше. Ми визнаємо, що, на жаль, викладачі не використовують знання з професійних курсів з вивчення іноземної мови. Принципово важливою проблемою організації освіти є питання правильного освітнього спрямування. З одного боку, допомога і контроль вчителя не повинні обмежувати ініціативу і самостійність учнів, а з іншого боку, керівництво необхідне, оскільки більшість здобувачів вищої освіти не вміють організувати та керувати діяльністю бажаючих. освіти.

Тому перед сучасним учителем іноземної мови стоїть завдання не тільки підвести учнів до успішного засвоєння програмового матеріалу, а й навчити їх використовувати іноземну мову для поповнення своїх професійних знань.

Проте ділова іноземна мова як навчальна дисципліна тією чи іншою мірою пов'язана майже з усіма навчальними дисциплінами. Така міжпредметна інтеграція є умовою розвитку когнітивної функції студентів і відкриває шлях до отримання важливої професійної інформації, а отже, створює передумови усвідомлення складності оволодіння іноземною мовою (за професійним спрямуванням), що є важливим стимулятором зростання інтерес до цього предмету. Готуючись до занять, викладач повинен з'ясувати, які знання отримають майбутні учителі іноземних мов в процесі розв'язування поставленого завдання, які матеріали доцільно використати, чим і як доповнити, які знання, отримані на заняттях із суміжних предметів, можуть знайти в собі. додаток. Важливо організувати взаємодію вчителів іноземної мови з колегами з профільних сесій, викликати в учнів інтерес до використання іноземної мови для підвищення власної компетентності під час навчання. Щоб досягти цього, вчителі іноземних мов разом із професійними вчителями-предметниками могли б організувати свої зусилля з основних предметів, щоб пізніше вивчати більш складні предмети зі спеціалізацією.

Звикористання інформаційних технологій і мережі Інтернет з'являються нові можливості. Для розвитку навичок та умінь іншомовного спілкування пропонуємо якісні освітні ресурси, які стануть у нагоді майбутнім учителям іноземних мов:

- *British Council I Learn English* – ресурс для вивчення англійської мови від Британських рад, департаменту уряду Великої Британії, що займається поширенням британської культури. На сайті можна вивчати граматику, лексику, покращувати навички з письма та вимови.

- *My language exchange* – ресурс, завдяки якому можна попрактикуватися та вивчати іноземну мову з носіями мови за допомогою електронної пошти, текстового чату, голосового чату або зустрічі.

- *Speaky* – це своєрідна лінгвістична соцмережа, як мовний Facebook. Тут можна спілкуватися з людьми з усього світу, просто обравши необхідну для розмови мову. Після реєстрації ресурс пропонує список можливих співрозмовників, які наразі є он-лайн. Той, хто бажає поспілкуватися може написати людині, котра зацікавила, додати її до друзів і продовжити комунікацію у відеочаті.

- *Hello Talk* – ресурс, на якому можна спілкуватися у текстових чатах та обмінюватися голосовими повідомленнями. Представлено понад 100 мов, і для зручності є опція завантажити додаток на телефон. Native speakers можуть коригувати вимову та правопис.

- *EnglishDom* – сучасна екосистема для вивчення англійської мови. Для майбутніх учителів іноземних мов доступні завдання на платформі, на сайті та в мобільних додатках: цифровий підручник, додаток для вивчення нових слів, онлайн-тренажер,

- *YouTube*-канал, блог, розмовні клуби. Також на сайті можна залишити безкоштовну заявку та дізнатися про актуальні пропозиції для учнів старшої школи.

Мережа Інтернет створила чудову можливість для дистанційної форми навчання англійської мови для майбутніх учителів іноземних мов. Удосконалення технологій тепер дозволяє навчатися англійською мовою повністю он-лайн, слухати різноманітні уроки та брати участь у дискусіях на конкретні теми. Особливої уваги заслуговує можливість, що надається в межах застосування YouTube, де майбутнім учителям іноземних мов представлені зразки правильної вимови, граматичні роз'яснення, корисний тематичний вокабуляр. За бажанням вони можуть отримати субтитри до мовлення представленого відео, а у разі необхідності їх переклад та ін..

За допомогою Інтернету майбутні учителі іноземних мов можуть розширити свій вокабуляр із англійської мови в межах зазначеної тематики, використовуючи електронні словники, книги, переглядаючи потокове відео з телебачення та фільми, які допомагають сприймати іншомовне мовлення на слух.

Локальні мультимедійні матеріали широко можуть використовуватися на практичних заняттях із англійської мови, особливо з метою формування навичок усного мовлення. Мережу Інтернет можна використовувати як комунікативний, так й інформаційний засіб навчання. Автобани у World Wide Web щоразу розширюються та прискорюють швидкість інформації. Стосовно інформації енциклопедичного типу краще за все використовувати енциклопедію на CD-ROM. У рамках www; насамперед для успішних учнів старшої школи і для завдань, що відводяться на самостійну та індивідуальну роботу (наприклад, при проектних формах навчання), можна опрацьовувати велику кількість інформації в мультимедійному масштабі у формі відео та аудіо.

За допомогою інтернет-проектів не лише додаткові вміння й навички, але й відбувається стимулювання інтересу до навчання англійської мови. У рамках Інтернет-проекту мають можливість застосувати вже отримані знання з країнознавства, історії, іноземної мови при спілкуванні з носіями мови, що безсумнівно розвиває лінгвокультурологічну компетенцію, формувати уміння до усної комунікації.

Навчання усної комунікації англійською мовою зумовлює особливу організацію освітнього процесу. Пріоритетними нами визначено такі: добір мовного і мовленнєвого матеріалу відповідно до комунікативних та його структурування у змісті навчальних посібників; визначення комплексу навчальних дій, якими повинні оволодіти учні старшої школи під час набуття досвіду комунікативної взаємодії; дидактично доцільний добір вправ і завдань як засобів оволодіння мовними операціями та мовленнєвими діями, що забезпечують виконання комунікативних намірів у межах певних тем спілкування; визначення списку навчальних стратегій, якими повинні вміти самостійно керуватись учні старших класів для досягнення ефективної організації своєї навчальної діяльності та її раціоналізації у процесі оволодіння іншомовним спілкуванням; добір видів і форм навчальної діяльності, що характерні для процесу реальної комунікації в різних соціальних умовах мовленнєвої взаємодії та узгоджуються з віковими особливостями старшокласників і їхніми інтересами; вибір навчально-мовленнєвих ситуацій як засобів навчання, що орієнтують на дотримання відповідної комунікативної поведінки під час спілкування в різних соціально-комунікативних умовах; визначення оптимального обсягу соціокультурної інформації та ефективних видів і форм діяльності для навчання спілкування у формі діалогу культур.

Для сучасного фахівця, який володіє іноземною мовою, особливе значення має наявність певних умінь і навичок володіння діловою комунікацією. Щораз більше зростає потреба у фахівцях, які здатні та готові вступати в міжособистісні та ділові комунікації з представниками інших країн і культур, вирішувати професійні завдання в умовах іншомовного ділового спілкування. Саме цим фактором зумовлена необхідність здійснення у процесі викладання іноземної мови спеціальної підготовки майбутніх учителів іноземних мов до ділової комунікації. Важливим є розвиток комунікативних навичок у певних професійних ситуаціях. Тому у процесі навчання іноземної мови підвищена увага повинна приділятися розвитку вміння вести діалог, вміння слухати та чути партнера.

У контексті підготовки майбутніх учителів іноземних мов виділено наступні компоненти, а саме: мотиваційний (позитивне ставлення та інтерес до професійного спілкування), когнітивний (теоретичні знання про сутність та особливості ділової комунікації), комунікативний (володіння фахівцем комунікативною компетентністю, яка передбачає комунікативні, лінгвістичні, професійні уміння), що слугували підґрунтям для визначення критеріїв, показників, рівнів сформованості готовності майбутніх учителів іноземних мов до ділової комунікації.

Отже, у процесі наукового дослідження встановлено, що готовність до ділової комунікації є інтегративною якістю особистості майбутнього вчителя іноземної мови, необхідним складником професіонала (майбутнього вчителя іноземної мови), яка полягає в активному формуванні необхідних теоретичних знань, практичних умінь і навичок, забезпечує результативність формування ділової комунікації.

Проведене дослідження не вичерпує всіх аспектів означеної проблеми. Перспективи подальшого вивчення вбачаємо в розробці теоретико-практичного забезпечення освітнього процесу з розвитку професійного діалогічного і монологічного мовлення із залученням комп'ютерних технологій зі здобувачами вищої освіти, які вивчають іноземну мову.

Джерела

1. Бойчук Н. І. Важливість успішної професійної підготовки вчителя англійської мови на сучасному етапі впровадження Болонської системи. URL: <http://intkonf.org/boychuk-ni-vazhlivist-uspishnoyi-profesiynoyi-pidgotovki-vchitelya-angliyskoyi-movi-na-suchasnomu-etapi-vprovadzhennya-bolonskoyi-sistemi/> (дата звернення: 13.11.2018).
2. Борисов В. Формування готовності вчителя до дослідницької педагогічної діяльності в умовах поетапної підготовки студентів педагогічного вузу: дис. ... канд. пед. наук / 19.00.02. Київ, 2017. 181 с.
3. Бичок А. Міжкультурна комунікація – важливий аспект у професійній діяльності майбутнього філолога. Проблеми та перспективи лінгвістичних досліджень в умовах глобалізаційних процесів (Тернопіль, 15-16 жовтня 2019 р.) : матер. II міжн. наук.-практ. конф. / THEU, кафедра іноземних мов для ЗЕД. Тернопіль, 2019. С. 259-261.
4. Бучацька С. Формування психологічної готовності студентів до ділового спілкування іноземними мовами: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. псих. наук : спец. / 19.00.07 «Педагогічна та вікова психологія». Хмельницький, 2019. 22 с.
5. Васильєва Л. Навчання діалогічної форми спілкування іноземною мовою: відбір та організація навчального матеріалу. Теорія і практика викладання української мови як іноземної. Львів: Видав. центр ЛНУ імені Івана Франка, 2019. Вип. 4. С. 238-247.
6. Волкова Н. П. Професійно-педагогічна комунікація: теорія, технологія, практика: монографія. Вид-во ДНУ, Донецьк, 2015. 304 с.
7. Великий тлумачний словник сучасної української мови: 170000. Ірпін; Перун, Київ, 2014. 1426 с.
8. Галицька М. Готовність до іншомовного спілкування як необхідна складова процесу вивчення іноземних мов у вищих навчальних закладах сфери туризму. Збірник наукових праць Національної академії Державної прикордонної служби України ім. Б. Хмельницького. Хмельницький, 2014. №29. Ч. II. С. 44-46.
9. Галузева Концепція розвитку неперервної педагогічної освіти: Затверджено наказом Міністерства освіти і науки України від 14 серпня 2013 р. № 1: URL: www.mon.gov.ua/files/normative/.../nmon_%201176_14082013.doc.
10. Гапоненко Л. Моделювання комунікативних ситуацій як засіб формування готовності студентів до іншомовного спілкування. Педагогіка вищої та середньої школи : збірник наукових праць. КДПУ, 2001. Вип. 3. Кривий Ріг, С. 37-43.
11. Європейський освітній портал: Болонський процес у період до 2020 року URL: <http://www.eu-edu.org/bolosnky5.html>
12. Журавський В. С. Болонський процес: головні принципи входження в Європейський простір вищої освіти: науково-методичне видання. М-во освіти і науки України, Нац. техн. ун-т України «Київ. політехн. ін-т». Київ: Політехніка, 2015. 195 с.
13. Загальноєвропейських рекомендацій із мовної освіти URL: <http://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%97%D0%B0%D0%B3%D0%B0%D0%BB%D1%>
14. Закон України «Про освіту» (нова редакція) № 1556-18 від 01 липня 2017 року URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1556-18>.
15. Засоби інформаційно-комунікаційних технологій єдиного інформаційного простору системи освіти України: кол. моногр. / В. В. Лапінський, А. Ю. Пилипчук, М. П. Шишкіна; за наук. ред. В. Київ: Педагогічна думка, 2010. 159 с.
16. Застосування Європейської кредитно-трансферної системи навчання (ECTS) у навчальному процесі. URL: <http://www.tspu.edu.ua/php1/include/resurs/kms/7>
17. Зязюн І. А. Підготовка майбутнього вчителя до впровадження педагогічних технологій : навчальний посібник. Зязюн І. А., Пехота О. М. Київ: А.С.К., 2005. 204 с.
18. Інноваційні технології та реформа змісту освіти в контексті Лісабонської стратегії ЄС: метод. каталог видань. М-во освіти і науки України, Ін-т інноваційних технологій і змісту освіти. Київ: Освіта України, 2007. 195 с.
19. Рогульська О. О. Загальнодидактичні та специфічні принципи іншомовної підготовки майбутніх учителів іноземної мови у закладах вищої освіти. Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Педагогіка і психологія: збірник наукових праць / ред. кол.: В. І. Шахов (голова) та ін. Вінниця: Твори, 2018. Вип. 56. С. 34-75.
20. Рогульська О. О. Актуальні методологічні підходи до підготовки майбутніх учителів іноземної мови. Освітній простір України: науковий журнал Прикарпатського національного університету ім. В. Стефаника. Івано-Франківськ, 2018. Вип. 13. С. 82-88.
21. Танана С. М. Характеристика педагогічних умов формування готовності вчителів-філологів до професійної діяльності в інноваційному освітньому середовищі. Теоретична і дидактична філологія: зб. наук. праць ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди» Серія «Педагогіка», Вип. 28. Переяслав-Хм.: 2018. С. 158-164.
22. Танана С. М. Особливості застосування інноваційних засобів навчання у професійній підготовці майбутніх учителів-філологів: методичний аспект. Scientia et Societas. № 1 (1). 2022. Переяслав. С. 31-39.
23. Formation of Linguistic Competence of a Foreign Teacher (On The Example of Language) In The System of Lifelong Learning By: Khomenko, O; Buhiniska, T; Terleska, L; Hladkoskol, L; Tanana, S. Laplage Em Revista, v.7 n. Extra-C (2021): May/Aug. Conhecimento científico: certezas e incertezas, p. 518-527.
24. Tanana S., Lyla M. Strategy of innovation teaching of foreign lanuage in the establishment of higher education// SCIENCE, RESEARCH, DEVELOPMENT #14 London: MONOGRAFIA. «Diamond trading tour», Warszawa 2019. P. 45.

Юрчук Людмила Василівна

Кандидат історичних наук, доцент

Рівненський інститут ЗВО «Відкритий міжнародний університет розвитку людини «Україна»

2.3. Адміністративно-політичне становище волинського воєводства другої Речі Посполитої на початку 20-х років XX століття

Міжвоєнний період – час складних випробувань для населення Волині. Після припинення бойових дій на більшовицько-польському фронті наступило перемир'я. З польського боку, за його умовами, 6 листопада 1920 року було створено кордон Міністерства військових справ, який у січні наступного року перейменували у кордон Головного командування Війська Польського. Цивільна влада у краї в цей час підпорядковувалася Тимчасовому Управлінню Прифронтових і Етапних Територій.

У лютому 1921 року на основі закону від 4 лютого 1921 р. «Про юридично-політичне унормування становища на землях, приєднаних до території Речі Посполитої, згідно з умовами про попередній мир та перемир'я, підписаних у Ризі 12 жовтня 1920 року», було створено Волинське воєводство з центром у Луцьку, яке стало третім у Польщі після Люблінського та Бялистоцького за площею і займало 8,9% її території. Його передбачали поступово інтегрувати до державного організму.

Стабільність на Волині мала забезпечити нова адміністрація. Її формували виключно з поляків, вихідців з центральних та західних територій держави. З 283 осіб, які працювали у воєводському та повітових управліннях у 1923 році, 274 були поляками. Створенням цивільної адміністрації опікувалося Міністерство внутрішніх справ. Йому підпорядковувалися також Державна поліція, Корпус охорони прикордоння. Опорою місцевої влади стали понад 3,5 тисяч військових осадників, переселених з метою нової колонізації українських земель.

Державна поліція діяла на основі ухвали сейму від 24 липня 1919 року. Згідно з сеймовою постановою територіальна організація поліції була пристосована до адміністративного поділу і сформована на військовий взірець. Першим підрозділом державної поліції на Волині став Луцький міський комісаріат, сформований у 1920 року.

Командуванню у Варшаві підпорядковувалися окружні команди, повітові відділи, комісаріати та постерунки. Волинське воєводство контролювала команда державної поліції XIII округу у складі Луцької, Ковельської, Горохівської, Володимирської, Камінь-Каширської, Рівненської, Дубнівської, Острозько-Здолбунівської, Костопільської та Сарненської повітових команд. У справах слідства вони підпорядковувалися Луцькій та Рівненській прокуратурам, окружним судам та Волинській і Поліській окружним воєводським командам поліції. З питань громадської безпеки команди державної поліції були виконавчими органами староств повітів.

Постерунки поліції розквартировувалися у гмінах. Вони формувалися подібно до інших органів місцевої влади. Так, у жовтні 1921 року до Дубна прибула восьма рота поліцейських у кількості 130 чоловік, мобілізована у Лодзі. Роту очолили: один комісар, один аспірант, чотири пшодовніки та три постерункові.

Кількість постів не була постійною і залежала від рівня кримінальної та політичної ситуації у повітах. Наприклад, Дубнівський повіт налічував 23 постерунки, у Здолбунівському повіті зафіксовано 30 постерунків, Костопільський мав 4 постерунки, а Сарненський – 5. Постерунки державної поліції, зібравши інформацію про внутрішню ситуацію, передавали її повітовим командам державної поліції.

У складі державної поліції в період з лютого 1921 по 1926 роки працював спеціальний відділ політичної поліції. Він розслідував справи, пов'язані з шпигунством на користь СРСР, більшовицькою агітацією на теренах Волинського воєводства, організацією прокомуністичного підпілля, фактами зради батьківщини державними службовцями.

З червня 1923 року під контролем державної поліції перебував і кордон з Радянським Союзом, на якому до цього несла службу Прикордонна охорона. 293 км рубежу поділили на Рівненський (91 км), Острозький (111 км), Кременецький (91 км) відрізки, що відповідали межах прикордонних повітів. Рівненської відтинку патрулювали комендатури поліції у Новій Гуті, Уйщах, Сторожеві, Корці та Богданівці; Острозький – командування рот у Пашуках, Майкові, Мощаниці, Острозі, Болотківцях і Вілії; Кременецький – прикордонні роти у Болошівці, Дедеркалах, Манівцях та Білозірці. Опрацьовані нами архівні матеріали свідчать, що у 1921-1924 роках ситуація у прикордонній зоні залишалася тривожною. Наприклад, комендант II роти державної поліції у Корці в своїй телефонограмі до коменданта державної поліції XIII округу у Луцьку повідомив про те, що 28 липня 1923 року кілька невідомих осіб, озброєних карабінами, перейшли р. Корчик поблизу хутора Монастирського. Проте порушники, виявлені вартою державної поліції, утекли під прикриттям темряви на радянську сторону. 14 серпня 1924 року Волинське воєводське управління повідомило Міністерство внутрішніх справ про плановані напади диверсійних груп. В інформації говорилося, що згідно з результатами розвідки, проведеної розпорядженням Кременецького старости, організовуються диверсійні напади на територію Волині. Конфідент поліції доповідав, що формують три військові групи з метою проникнення на територію Польщі, озброєні револьверами, бомбами, ручними і машинними карабінами. Завданням таких груп є напади на постерунки поліції, перевезення агітаційної літератури, можливо, грошей та документів радянським конфідентам, що мешкають у прикордонних селах.

Конституція Польщі 1921 року гарантувала усім громадянам право на розвиток національного життя. У той же час держава зберігала за собою контроль над ним. Під особливою опікою поліції перебували осередки «Просвіти». Волинська окружна воєводська команда державної поліції 30 вересня 1924 року розпорядилася регулярно інформувати її про діяльність всіх відділень «Просвіти». Службовці мали зібрати списки просвітян та про тих, хто їм симпатизує, скласти характеристики на керівництво товариства, подати

відомості про їхнє майно. Вже через місяць експозитури та повітові команди почали надсилати повідомлення, на основі яких було складено звіт для відділу публічної безпеки воєводства. У документі повідомлялося, що читальні, секції, драматичні гуртки «Просвіти» приступили до організації українського приватного шкільництва у зв'язку з низьким рівнем писемності серед місцевого українського населення. У відповідь Волинське воєводське управління звернулося до старост з вимогою посилити спостереження за «Просвітою». До 20 січня 1925 року всі експозитури політичної поліції мали підготувати детальну інформацію про стан приватного шкільництва на своїй території. Під конторолом влади перебувало також життя українських політичних партій у краї. Так, 26 серпня 1925 р. Волинська окружна команда державної поліції наказала своїм експозитурам і відділам зібрати матеріал та повідомити її про діяльність Українського Національно-Демократичного об'єднання. Подібний наказ вони отримали щодо діяльності «Селянського Союзу» та «Української Радикальної партії». Приводом для цього стало те, що останні дві в 1925 році провели у Львові спільну конференцію, на якій виступили з ініціативою об'єднання з метою поліпшити українські справи у рільництві та на шкільній ниві.

Особливо ретельно відслідковувалася та перевірялася інформація щодо діяльності, створеної у 1920 році у Празі Є. Коновальцем, Української Військової Організації. Так, 2 червня 1926 року начальник політичної поліції Волинського воєводського управління, спираючись на дані військової контррозвідки, повідомляв повітові команди, що УВО має намір спільно з Українською соціал-радикальною партією та молодіжним осередком «Луг» розпочати активні дії у Малопольщі. З цього приводу поліція отримала завдання здійснити запобіжні заходи у всіх повітах Волині.

На початку 20-х років Волинь стала об'єктом активної діяльності закордонного відділу ЦК КП(б)У, який підпорядковувався ЦК РКП(б) та виконкомові Комінтерну. На волинських теренах підривною діяльністю керувало київське відділення Закордвідділу. Важливою ділянкою таємної роботи цієї структури була організація повстанських загонів на окупованій поляками території. У 1921 році на території Північної Волині діяли загони Островського (200 осіб), Василевського (60 осіб), і Русакова (17 осіб). У південній Волині оперував загін із 30 осіб. Керовані більшовицьким підпіллям, повстанці діяли у Ковельському, Любомльському, Луцькому повітах. Влітку 1923 року державна поліція провела проти них 36 облав та понад ста розвідувальних акцій. Внаслідок цих заходів у Луцьку було засуджено 75 чоловік.

У жовтні 1923 року Компартію Східної Галичини реорганізували у Комуністичну партію Західної України (КПЗ). Численні архівні матеріали дають можливість стверджувати – поліція через своїх конфідентів оперативно відслідковувала і неодноразово попереджувала комуністичну повстанську діяльність. Наприклад, у листопаді 1924 року команда державної поліції XIII округу повідомляла до Варшави, що у Дубенському та Здолбунівському повітах діють, добре озброєні карабінами і револьверами, загони Української революційної повстанської армії, які здійснюють напади переважно на поляків. Вказувалося, що член «Закордоту» Г. Цвик організував вбивство родини гайового державних лісів Й. Привлоцького у с. Бадівка гміни Новомалин Острозького повіту. Через деякий час поліція повідомляла, що у зв'язку з можливим нападом повстанців під охорону були взяті державні установи, мости, дороги, засоби зв'язку в Острозі. Поліція також встановила, що на Волинському прикордонному відрізку діють озброєнні групи українських повстанців отамана Ю. Тютюнника.

Ризький мирний договір 1921 року поділив Волинську землю на польську і радянську: «...західні українці опинились у складі Другої Речі Посполитої всупереч своїй волі, внаслідок воєнних дій, а тому в їхніх очах Польська держава поставала як окупант-загарбник...». Згідно статті другої документа, на Волині кордон простягнувся на відстань близько 300 км. Він починався на півночі біля села Біловіж у Сарненському повіті і проходив у напрямку до залізничної колії Олевськ-Сарни, перетинаючи її між ст. Остки і ст. Сновидовичі, залишаючи на боці радянської України села Войтовичі, Собичин, Михайлівка та Будки Сновидецькі, а на боці Польщі – села Радзивилівичі, Рачків, Біловезьке, Біловіж і Сновидовичі. Далі лінія кордону проходила у загальному напрямку на с. Мишаківка, де українськими були села Майдан Голишевський, Задерев'я, Маріамполь, Жолни, Кленова, Рудня Кленова, а польськими – села Дерть, Окопи, Нетребя, Перелисянка, Нова Гута і Мишаківка. Потім межа пролягала до устя р. Корчик, з українським селом Млинок, і вверх по р. Корчик, а місто Корець залишалося польським. Продовжувалася лінія кордону у напрямку на с. Милятин, де села Піддубці, Кіліків, Должки, Параївка, Улапіанівка і Мар'янівка були з українського боку, а села Богданівка, Черниця, Крилок, Майкове, Долга, Фридерлянд, Куразький Поруб і Милятин – на польській території. Далі кордон проходив вздовж дороги із с. Милятин у м. Острог, залишаючи села Мощанівка, Кривин і Солов'є на боці України, а села Мощаниця, Бадівка, Вільбівно, м. Острог і дорогу – у Польщі. Закінчувався східний кордон Волинського воєводства на Кременеччині, у загальному напрямі на м. Білозірка. Села Велика Боровиця, Степанівка, Баймаки, Ліски, Сівки, Волоски, Дідківці, В'язовець, Кривчики та м. Ямпіль знаходилися на українській території, а у

Польщі села – Боложівка, Садки, Обори, Шкробатівка, Паньківці, Грибова, Лисогірка, Мололків і м. Білозірка.

Проте Ризький мир не розв'язав до кінця конфлікт між сусідніми державами. Більшовики, які ще мріяли про світову революцію, активно підтримували проти польської акції. На кордоні, як відзначалося вище, росла кількість інцидентів, що мали сприяти суспільним заворушенням, розповсюджувалися комуністичні ідеї та більшовицька пропаганда.

Джерела

1. Litwiński R. Policja Państwowa województwa Lubelskiego w czasie wojny polsko-radzieckiej 1920 roku // Rocznik Chełmski. – Chełm? 1996. – S. 207-228.
2. Державний архів Рівненської області (далі Держархів Рівненської обл.). Ф. 87. Дубенское поветовое управление государственной полиции. Оп. 1. Спр. 12. Историческая справка о возникновении и организации полицейских органов на территории повета. 29 июля 1924 г. к. л. 2.
3. Życie Wołynia. – 1925. – № 41, 42.
4. Держархів Рівненської обл. Ф. 300. Экспозитура политической полиции в г. Ровно. Оп. 1. Спр. 25а. Переписка с волинским воеводским управлением государственной полиции о мерах борьбы с деятельностью, направленной против польского буржуазного государства. 23 ноября 1924 – 27 октября 1925 г., 45 арк.
5. Держархів Рівненської обл. Ф. 300. Экспозитура политической полиции в г. Ровно. Оп. 1. Спр. 4. Переписка с Волинским воеводским управлением государственной полиции и постерунками о мерах борьбы с деятельностью коммунистических организаций. 9 января 1923 г. – 19 июля 1926 г., к. л. 301.
6. Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України). Ф. 1. Центральний комітет Компартії України. Оп. 20. Спр. 622.
7. Держархів Рівненської обл. Ф. 87. Дубенское поветовое управление государственной полиции. Оп. 1. Спр. 374. Информации постерунков государственной полиции о настроениях среди рабочих сельского хозяйства на территории повета. 12 октября 1936 г. – 19 октября 1936 г., к. л. 10.
8. Держархів Рівненської обл. Ф. 66. 4-а пограничная рота государственной полиции в Остроге Здолбуновского повета. Оп. 1. Спр. 10. Переписка с Острожским поветовым управлением государственной полиции об организации надзора за деятельностью вооруженных групп. 2 февраля 1924 г. – 30 сентября 1924 г., к. л. 19.
9. Держархів Рівненської обл. Ф. 300. Экспозитура политической полиции в г. Ровно. Оп. 1. Спр. 16. Переписка с Ровенским поветовым старостством, постерунками государственной полиции о надзоре над деятельностью обществ и союзов. Апрель 1923 – январь 1927 г., 367 арк.
10. Козира В. Політика Міністерства внутрішніх справ Польської Республіки щодо Східних Кресів у 1918-1926 рр. Ucrainica Polonica: Зб. наук. праць. – Київ-Житомир. – 2005. – Т.2. – С. 25-47.
11. Юрчук Л. В. Становлення Корпусу охорони прикордоння на Волині : завдання та особливості служби на польсько-радянському кордоні (1921-1924 рр). *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Наукові записки РДГУ. Збірник наукових праць*. – Рівне: РДГУ, 2006. – Вип. 10. – С. 98-103.
12. Україна криз віки: [у 15 т.]. – Інститут історії НАН України. – Т. 11. – Україна між двома світовими війнами (1921-1939 рр.) – К.: Альтернативи, 1999. – 336 с.

Плецан Христина Василівна

Кандидат наук з державного управління, доцент

Київський національний університет культури і мистецтв

2.4. Трансформаційні зміни інноваційного розвитку конкурентоздатних фахівців креативних індустрій в Україні: мультивекторний підхід

Особливістю сучасного світу є швидкі зміни і розвиток, в тому числі і в середовищі креативних індустрій. За останні роки, як зазначено на сайті Міністерства культури та інформаційної політики, креативні індустрії стали однією з найбільш динамічно зростаючих галузей. Так, розвиток секторів креативних індустрій актуалізується у сучасному культурно-креативному просторі, адже сприяють формуванню бренду України як креативної країни у світовій спільноті.

Проте, для конкурентоспроможності креативних індустрій України на міжнародному ринку креативних послуг, пріоритетним є формування конкурентоздатних фахівців. Відповідно акцент цього дослідження стосується проблематики формування фахівців, які володіють відповідними цінностями розвитку, відкритості до нового, прагнення до безперервного розвитку, готовності до змін, стабільності, самопізнання, самореалізації та дизайн-мисленням. Каталізаторами цього процесу стануть забезпечення кроскультурності, міжкультурності та інтеркультуральності створення умов для формування і розвитку конкурентоздатних фахівців креативних індустрій.

1. Сучасні виклики та тенденції освітньої парадигми підготовки фахівців креативних індустрій в Україні у стилі digital nomads як виклик сьогодення

Ми знаходимо в житті лише те, що самі кладемо в нього
Ральф Уолдо Емерсон

Креативні індустрії в пошуках нових ідей та відповідей на вибагливі запити суспільства активно розвиваються і адаптуються до нових тенденцій, потреб споживачів і трендів. Вимоги часу актуалізують модернізації освітньої парадигми вже сьогодні. Мети буде досягнуто завдяки реалізації творчо-інноваційного підходу у формуванні креативного фахівця культурно-креативного сектору. Через впровадження таких заходів, як: удосконалення освітнього процесу; розроблення концептуальних ідей щодо технологій розвитку креативного мислення майбутніх фахівців креативних індустрій; підтримку позитивної взаємодії між учасниками процесу з позиції об'єктивності а суб'єктивних уявлень; виявлення

технологій і методик креативного підходу; збагачення традиційних методів навчання креативними способами і прийомами.

Так, освіта має вирішальне значення для формування інтелектуального потенціалу, побудови демократичного суспільства, здобуття знання, необхідного для удосконалення всіх сфер життя. Важливу роль для підвищення культурно-креативного рівня відіграють саме інноваційні знання (Феномен інноваційності, 2008:39-40). Для того, щоб успішно виконувати свої освітні, дослідницькі та інформаційні функції у ХХІ ст, вищі навчальні заклади повинні бути здатні ефективно реагувати на зміну потреб в освіті і професійній підготовці, адаптуватися в умовах ландшафту освіти, який швидко змінюється, а також засвоювати більш гнучкі форми своєї організації і способи функціонування (Феномен інноваційності, 2008:41). Зазначені догми формуються на основі людиноцентризму, потреби майбутніх фахівців креативних індустрій бути успішними та формувати компетенції спрямовані на майбутнє.

Переконані, що освітня траєкторія має реалізуватись як платформа роботи інтелектуалів з чітким баченням «Що?», «Як?» і «З якою метою?»; з чітким стратегічним поглядом у майбутнє, з розумінням місії підготовки фахівців соціокультурного середовища відповідно до вимог часу, забезпечення формування запотребованих компетенцій, можливостей академічної мобільності та постійного професійного зростання. Це ґрунтується на мультивекторному підході, що поєднує традиційний погляд на освітній процес з використанням креативних та інноваційних рішень. Результатом цього є формування нового типу фахівця секторів креативних індустрій.

Доповненням вищезазначеного є думка Патрік С. Фьоль, засновник мережі консультування культурних проєктів і директор школи арт-менеджменту в Ульмі (Німеччина), роль культурного менеджера нині надзвичайно висока. Це абсолютно нова якість, що формується в процесі ефективного культурного менеджменту в соціокультурному середовищі. У процесі реалізації нових підходів, синергії зв'язків з різними сферами. Так, культурний менеджер має право на ефективну освіту, належний досвід для того, щоб бути інноваційним і конкурентоздатним в процесах культурної трансформації. Оскільки зміни в мистецтві і культурі відбуваються дуже складно. Культурні менеджери мають стати тими, хто здійснює ці зміни – «господарями проміжного часу», оскільки ці зміни стають складнішими і набувають все більшого значення у культурно-креативному розвитку (Creative Enterprise Ukraine, 2021). Водночас культурний менеджер креативних індустрій має володіти також і основними функціями, такими як: творчість і креатив, розробка ідей і проєктів, формулювання концепцій, обговорення розвитку мистецтва і культури, формування довіри, орієнтація на майбутній розвиток, саморозвиток і самореалізація в середовищі креативних індустрій.

Узагальнюючим результатом є постулати «Стратегії України 2030», де у результаті проведеного дослідження наголошено, що сучасна система освіти потребує гнучкості та адаптивності до викликів часу. Узагальнено, що освіта майбутнього – це безперервний процес навчання та оновлення знань. Відповідно до дослідження, конкурентними перевагами фахівців володіння такими компетентностями майбутнього як: лідерство, комунікації та ведення переговорів, креативність, генерування ідей, критичне мислення, емоційний інтелект, навички провідних ІТ, проєктування технологій та проєктний менеджмент тощо (Візія української системи освіти, 2022). Оскільки згідно з Законом України «Про освіту» метою освіти є всебічний розвиток людини як особистості та найвищої цінності суспільства, її талантів, інтелектуальних, творчих і фізичних здібностей, формування цінностей і необхідних для успішної самореалізації компетентностей (Закон України, 2021). Відповідно особливо актуальним є вирішення дискусійних аспектів, що пов'язані з основними принципами формування освітніх стандартів у галузі культурно-мистецької освіти. Це охоплює дослідження розробок, інновацій та ефективності, а також врахування міжнародних стандартів у цій сфері.

Характеризуючи динаміку та своєрідні особливості парадигми освіти зазначимо, що ступенева підготовка фахівців здійснюється за освітніми програмами відповідно до чинних нормативно-законодавчих вимог акцентуючи увагу на прикладних аспектах функціонування середовища креативних індустрій. Актуалізується платформа створення мультивекторного підходу до серед підготовки конкурентоздатних фахівців середовища креативних індустрій. Відповідно до основних викликів сьогодення віднесемо такі, як:

- *трансформаційні зміни та зростаюча конкуренція* на міжнародному ринку, що вимагає від фахівців креативних індустрій знання міжнародних стандартів і трендів, вміння ефективно здійснювати професійну діяльність у міжкультурному середовищі;

- *зміна суспільних потреб і вимог*, в основі яких креативність, унікальність і оригінальність. Це вимагає від фахівців креативних індустрій вміння креативно і критично мислити, знаходити нестандартні рішення, створювати і творити щось унікальне, вміння працювати з великою кількістю даних та маркетингових інструментів;

- *швидкий розвиток технологій і їх вплив на сектори креативних індустрій*. Відповідно фахівці повинні бути готові до роботи в нових умовах, з новими інструментами й технологіями, що вимагає постійного навчання, оновлення та вдосконалення знань, умінь і навичок;

- *нестабільність економіки та культурно-мистецького ринку*, що мотивують фахівців розвивати не лише креативні, творчі і професійні компетентності, але й бізнес-навички, що забезпечать конкурентоздатність в культурно-креативному середовищі;
- *зміна соціальних і культурних цінностей*, у зв'язку з чим фахівці креативних індустрій повинні розвивати вміння роботи зі світоглядно різноманітною аудиторією, розуміти її потреби й очікування, формувати високий рівень комунікативної та емоційної компетентності;
- *діджитал-революція й можливість швидкого обміну інформацією* як основний драйвер розвитку, збереження і відтворення культурного потенціалу. Нові технології та інструменти з'являються на культурно-креативному ринку зі швидкістю блискавки, відповідно гранично вагомо володіти необхідними компетенціями для можливості формувати свою конкурентоздатність.

Культурні трансформації дають можливість стверджувати, що освіта є основою інтелектуального, духовного, фізичного і культурного розвитку фахівця, її успішної соціалізації, економічного добробуту, запорукою володіння економіки знань і розвитку суспільства, об'єднаного спільними цінностями і культурою. Репрезентуючи закон України про освіту в практичній культурно-креативній площині визначимо потребу реалізації унікального мультивекторного підходу до підготовки конкурентоздатних фахівців, що розширює горизонти професійних компетентностей майбутніх фахівців креативних індустрій, є запорукою застосування у практичній площині професійної діяльності в секторах креативних індустрій.

Науковий дискурс навколо цих питань розширюється розумінням освіти як всебічного розвитку людини; як особистості та найвищої цінності суспільства, її талантів, інтелектуальних, творчих і фізичних здібностей, формування цінностей і необхідних для успішної самореалізації компетентностей, виховання відповідальних громадян, які здатні до свідомого суспільного вибору та спрямування своєї діяльності на користь іншим людям і суспільству, збагачення на цій основі інтелектуального, економічного, творчого, культурного потенціалу українського народу (Закон України, 2021), підвищення освітнього рівня громадян задля забезпечення сталого розвитку України та її європейського вибору. При цьому нові виклики сьогодення потребують нестандартних рішень, формування нового покоління здобувачів освіти, інноваційного формату підготовки фахівців, що ретранслюється в систему середовища креативних індустрій.

Сучасні тенденції розвитку креативних індустрій актуалізують питання потреби розробки нової парадигми освіти, підґрунтям якої повинна стати модернізація методів і технологій для розкриття й використання людських ресурсів під час підготовки майбутніх фахівців та у процесі здійснення ними професійної діяльності.

Враховуючи необхідність і затребуваність середовища креативних індустрій володіння фахівців нестандартними компетенціями, формування цінності людських ресурсів у професійному середовищі та особистісно-орієнтованого підходу під час навчання майбутніх фахівців, крізь призму реалізації компетентнісного підходу. Це передбачає розвиток у здобувачів освіти логічного, критичного та креативного мислення, уміння чітко й обґрунтовано висловлювати свої думки та оцінювати інформацію, уміння аналізувати, узагальнювати та робити висновки з отриманих знань. А також здатність застосовувати теорію на практиці, генерувати нові ідеї, концепції, аргументи та гіпотези, розробляти креативні проекти та культурні послуги.

Відповідно тренди формування конкурентоздатних фахівців є драйверами отримання компетенцій, впровадження інтерактивних методів і технологій, розвитку креативності та реалізації lifelong learning (освіта впродовж життя) фахівців креативних індустрій. При цьому важливо розуміти, що стандарт вищої освіти забезпечує формування загальних та фахових компетентностей для успішного здійснення професійної діяльності. Для загального розуміння зазначимо, що у здобувачів освіти середовища креативних індустрій формуються три види компетентностей, а саме: інтегральні, загальні й спеціальні. Отже, у на основі цих компетентностей і формується професійна компетентність майбутніх конкурентоздатних фахівців креативних індустрій.

З урахуванням цих позицій, концептуально важливим є підготовка конкурентоздатних фахівців, які прагнуть реалізовувати та використовувати особистісний потенціал; брати на себе відповідальність за результати професійної діяльності; не боятися помилок, вміти вчитися на них; пізнавати все нове і нове, шукати потреби і можливості навчання; саморозвиватись, самовдосконалюватись та самореалізовуватись; діяти рішуче, швидко приймати рішення, які базуються на пізнанні самого себе й професійної діяльності; створювати особистісний позитивний імідж та організаційної структури загалом; бути ініціативним, креативним, інноваційним; володіти високими комунікативними і організаторськими здібностями; уміти управляти стресами, конфліктами та досягати успішності. Адже, динамічність розвитку креативних індустрій в Україні, ринок праці у соціокультурному середовищі потребує високоосвічених, конкурентоздатних фахівців і чіткості та об'єктивності щодо визначення їх стратегії формування професійної компетентності.

Переконані, що тільки компетентна особистість може сформувати конкурентоздатність і як результат досягти успішності професійної діяльності. У цьому контексті актуалізується питання досягнення та моделювання компетентісно зорієнтованого фахівця, детермінанти професійного зростання, адже загальною метою професійної діяльності особистості є досягнення конкурентоздатності як своєрідного показника реалізованості конкретних цілей, планів, стратегій поведінки. Варіативність інтеграції концептуальної моделі конкурентоздатності в середовищі креативних індустрій дозволяє з'ясувати нові практики професійної самоідентифікації через формування основних компетенцій.

Вагомим акцентом таких змін виникає питання розуміння значущості професійного становлення фахівця середовища креативних індустрій на основі реалізації компетентісного підходу, що забезпечує формування високого рівня професіоналізму як пріоритетного інструменту конкурентоздатності на ринку праці. Загалом проблематика компетентісного підходу у центрі уваги міжнародних організацій, що працюють у сфері освіти, зокрема: ЮНЕСКО, ЮНІСЕФ, ПРООН, Ради Європи, Організації європейського співробітництва та розвитку, Міжнародного департаменту стандартів тощо.

Проблематика уточнення меж щодо реалізації компетентісного підходу в умовах формування глобального інноваційного суспільства із збереженням досягнень та традицій національної вищої освіти, врахуванням державного стандарту, регіональних особливостей при підготовці фахівців із впровадженням ступеневої структури освіти закладені в положеннях комюніке Європейської Комісії. А також в цілях розвитку тисячоліття ООН, затверджених на саміті 2000 року, де важливим компонентом стало запровадження проекту «Освітня політика та освіта “рівний – рівному”» (ПРООН), у рамках якого зініційовано низку дискусій, що стосуються модернізації змісту освіти на основі компетентісного підходу та формування у молоді ключових компетентностей.

Базуючись на такому розумінні підкреслимо, що реалізація компетентісного підходу в процесі культурно-мистецької освіти є втіленням інноваційного процесу. Адаптація й інтеграція забезпечує формування відповідних компетенцій, якими повинен оволодіти фахівець і сприяє засвоєнню фахових компетентностей. Цей підхід як інструментарій дозволив виявити взаємозв'язок з ідеєю всебічного розвитку фахівця, професіонала своєї справи, креативної особистості, успішного фахівця, що працюватиме на перспективу і відповідно до вимог часу.

Огляд досліджень дає можливість розглядати компетентісний підхід, поряд із конкретними знаннями і вміннями, що охоплює здібності, готовність до пізнання і професійної діяльності. Усі ці навички формуються в процесі професійної підготовки майбутнього фахівця середовища креативних індустрій та безпосередньо в процесі здійснення професійної діяльності під час його підвищення кваліфікації. У загальному значенні, компетентісний підхід розуміємо як дієвий освітній інструмент розвитку особистості, спрямований на активне та конструктивне входження людини у сучасні суспільні процеси, досягнення високого рівня власної самореалізації, життєвої компетентності та професійного успіху (Закон України, 2021; Копієвська, 2018). В основу компетентісного підходу не можуть бути покладені лише знання, уміння та навички у будь-якій сфері, вони стають допоміжним компонентом, своєрідним інструментом досягнення освітніх цілей і завдань. Такий підхід найбільш характерний для освітніх систем більшості країн Європи та світу. Саме такий підхід забезпечує ефективність підготовки фахівця у будь-якій професійній діяльності, для секторів креативних індустрій, зокрема.

Грунтовним науковим підходом відзначається розгляд поняття «компетентності» Міжнародною комісією Ради Європи, якою було сформульовано перелік ключових компетенцій з використанням логічно визначеного ряду: вивчати – шукати – думати – співпрацювати – діяти – адаптуватись. Зокрема, компетенція – у вузькому розумінні це знання, уміння і навички; у широкому – це сукупність відповідних характеристик працівника, які виявляються в процесі праці для ефективного досягнення поставлених цілей при певних умовах (Creative Enterprise Ukraine, 2021). У свою чергу компетентність – це результат освіти, що виражається в оволодінні відповідним спектром умінь і навичок, а також способів і прийомів реалізації в розвитку і саморозвитку особистості по відношенню до предмету впливу (Creative Enterprise Ukraine, 2021).

Таким чином, компетенція та компетентність є взаємодоповнюючими та взаємообумовлюючими поняттями. Компетентність, як і компетенція, є інтегральною характеристикою особистості, здобутими нею якостями, де узагальнюючою категорією двох понять є діяльність. Тобто компетенція є платформою відношень, що існують між знанням та дією у практичній, професійній діяльності фахівця. Отже, без знань немає компетенції, проте не кожне знання і не в будь-якій ситуації проявляє себе як компетенція.

Резюмуючи узагальнимо, що компетентність – це саме результат набуття людиною компетенцій, які дають їй змогу якісно виконувати трудові функції, успішно засвоювати знання, взаємодіяти з іншими людьми в різних ситуаціях, швидко адаптуватися до змін у професійній діяльності, набувати соціальної самостійності. Відповідно професійну компетентність розуміємо як інтегральну якість особистості фахівця,

що включає систему знань, умінь, навичок, узагальнених способів вирішення типових завдань, залежне від різних властивостей особистості.

Компетентним фахівцем можна стати, опанувавши відповідні компетенції і реалізуючи їх у досвіді конкретної діяльності, орієнтуючись на унікальність і необхідність формування в межах кожної освітньої компоненти формування груп Hard, Soft, Digital і Meta-skills. Проблематику уточнення меж у культурологічні думці виокремимо у розумінні:

- особливості формування *soft-skills* у фахівців креативних індустрій (з англ. «м'які навички») – це компетентності, які не вимірюються кількісними показниками, вони залежать від індивідуальних якостей, характеру людини та формуються завдяки її особистому досвіду (Словник іншомовних соціокультурних термінів). Загалом *soft-skills* розуміємо як навички, що пов'язані зі знаннями і технічними навичками взаємодії з соціумом. Це постійна робота над собою, пошук слабких місць і прагнення їх розвивати. Важливими аспектами розвитку *soft-skills* у фахівців є навчання, практичний досвід, формування навичок самоорганізації і тайм-менеджменту;

- *hard-skills* (з англ. «жорсткі» навички) це професійні навички, яким можна навчити і які можна виміряти (Словник іншомовних соціокультурних термінів) – це вимірні професійні компетенції, за якими визначають фаховість займаних посад. Особливість формування *hard-skills* у фахівців креативних індустрій полягає в тому, що вони постійно змінюються і оновлюються. До прикладу, якщо раніше дизайнерам достатньо було знати основи Adobe Photoshop та Illustrator, то сьогодні виникає необхідність володіння інноваційними інструментами й новітніми програмами для здійснення професійної діяльності, такими як Sketch, InVision тощо; для розробки веб-сайтів повинні володіти новими інструментами, такими як JavaScript-бібліотеки, фреймворки та інші. Водночас формування *hard-skills* у фахівців креативних індустрій сприяє володінню якістю гнучкості та підприємливості, що допомагає бути готовим до змін, нових викликів, володіти найновішими технологіями й інструментами;

- розглядаючи *digital-skills* фахівців креативних індустрій зауважимо, що у процесі діджиталізації мистецтва, культури і суспільства загалом, це пріоритетні компетентності, якими повинен володіти фахівець. Загалом, *digital-skills* розуміємо як навички що необхідні для використання цифрових пристроїв, комунікаційних додатків і мереж для доступу до інформації та управління нею (Digital skills, 2020). Оскільки цифрова трансформація займає вагоме місце у середовищі креативних індустрій, *digital-skills* є актуальними і пріоритетними;

- у свою чергу *meta-skills* – це навички, «що виходять за межі» виду діяльності, звичного мислення, сприйняття світу та себе в ньому (Словник іншомовних соціокультурних термінів). Закцентуємо увагу про особливість володіння *meta-skills* для фахівців креативних індустрій. Перш за все, як загальні навички включають в себе такі компетентності, як креативність, критичне мислення, комунікативність, адаптивність, навички ефективної взаємодії та саморозвитку. Саме метанавички допомагають засвоювати нові вміння та впливають на всі сектори креативних індустрій, що забезпечують вміння бути готовим до раптових несподіваних змін, приймати швидкі рішення, опановувати нові компетентності. У креативних індустріях *meta-skills* стають надзвичайно важливими, оскільки соціокультурне середовище постійно змінюється та розвивається. Відповідно фахівці повинні володіти гнучкістю і адаптивністю, щоб успішно працювати в умовах постійної зміни. Крім того, *meta-skills* допомагають розвивати такі якості, як: усвідомленість, критичне мислення, оцінювання, творчість, інноваційність, адаптивність, вміння навчатись, проактивність, неупередженість, емпатія, толерантність до відмінностей, роботі в команді, комунікативність та саморозвиток, що є ключовими елементами успішності в секторах креативних індустрій України.

Загалом, аналіз науково-практичної літератури дає можливість виокремити такі пріоритетні skills для майбутнього фахівця креативних індустрій, як: вміння навчатись, оцінка перспектив, соціальний інтелект, емоційний інтелект, стійкість, високий рівень комунікативності, вміння працювати під тиском та тайм-менеджменту, аналітичні здібності, *digital*-компетенція, дизайн-мислення, а також почуття гумору й оптимізм. Водночас середовище креативних індустрій характеризується високим рівнем конкуренції, тому володіння Hard, Soft, Digital і Meta-skills є драйвером розвитку успішності фахівця у професійній діяльності і можливості реалізовувати культурно-креативний потенціал, відповідно до індивідуального плану розвитку.

Таким чином, компетентнісний підхід має одну надзвичайну перевагу – передбачає розвиток фахівця з урахуванням і в умовах глобальних ризиків та суспільних викликів, які створюють небезпеку для всього людства. Зміст цього підходу полягає у сприйманні ризиків не як фатальних нездоланих проявів, а як закликів до конструктивної компетентної взаємодії.

Новаторське бачення конкурентоздатності фахівців креативних індустрій крізь призму компетентнісного підходу в процесі професійної діяльності забезпечує послідовну роботу та реалізацію комплексу умов у три етапи. Зокрема:

- *організаційно-пропедевтичний* (формування установок на активну життєву позицію та освоєння лідерської моделі поведінки);
- *мотиваційно-діяльнісний* (набуття досвіду вирішення професійних і міжособистісних проблем);
- *розвиваючий* (розвиток харизми, авторитету та репутації фахівця).

Така спрямованість створює оптимальні умови для формування фундаментального евристичного, креативного стилю мислення одночасно із забезпеченням високої професійної компетентності фахівців, формуванням відповідної морально-етичної парадигми та інноваційної спрямованості діяльності конкурентоздатних фахівців секторів креативних індустрій за допомогою реалізації мультивекторного підходу.

2. Мультивекторний підхід у підготовці майбутніх конкурентоздатних фахівців креативних індустрій в Україні

*З видимого пізнай невидиме
Григорій Сковорода*

Драйверами формування і розвитку конкурентоздатних фахівців середовища креативних індустрій є універсальні навички. Мова йде про володіння здатністю креативно мислити й ефективно самоорганізовувати у контексті співвідношення часу, швидко і гнучко адаптуватись до нових умов, ефективною міжкультурною комунікацією, вмінням проєктування, нетворкінгу, digital-технологіями, дизайн-мисленням, креативністю, інноваційними інструментами тощо.

Для підтвердження думки та з'ясування тенденцій нами було проведено експертне опитування. Респонденти проранжували комплекс компетентностей, що необхідні для формування конкурентоздатного фахівця креативних індустрій в умовах пошуку нової парадигми. Відповідно до вибору, респонденти виокремили – компетентність у відповідній сфері; розуміння особливостей управлінської праці; загальну ерудицію та широту поглядів; чіткі особисті цілі; прагнення до набуття нових знань; критичне сприйняття та осмислення дійсності; постійне самовдосконалення; креативне мислення; стресостійкість; digital-компетентність; ефективне володіння тайм-менеджменту; високий рівень емоційної, конфліктологічної і комунікативної компетентності; пошук нових форм діяльності; планування своєї роботи; творчу натхненність та наставництво. Ось такий масив компетентцій обрали респонденти.

З огляду на це, концептуально важливими для формування конкурентоздатності є можливість поєднувати такі навички фахівцю, як: ентузіазм, впевненість, цілеспрямованість, сильний характер, порядність, щирість, лідерство, доброзичливість, ініціативу. Пріоритетну роль у формуванні конкурентоздатного лідерського потенціалу фахівця потрібно відвести використанню відповідних принципів, а саме: людиноцентризму, принципів навчання дорослих, орієнтації на портфоліо компетентностей, «виховання лідерів», розвитку потенціалу, самореалізації, вибору свободи і творчості, позитивного мислення, партнерства та діалогічності, критичного мислення, інноваційності. Якщо вести мову про компетенції фахівця середовища креативних індустрій, то варто зауважити, що впровадження мультивекторного підходу у нормативну і практичну складові культурно-мистецької освіти дасть змогу усунути суперечності між засвоєнням здобувачами освіти теоретичних знань та їх використанням для розв'язання конкретних професійних завдань.

Достеменно важливим показником професійної компетентності є здатність особистості реалізувати себе як професіонал. Загалом дефініція «професіонал» походить від слова «професія», що означає «вид професійної діяльності та вимагає відповідних теоретичних знань і практичних навичок, є джерелом існування» (Феномен інновацій, 2008). Щоб бути професіоналом, особистістю, для якої професійна діяльність є основним видом заняття, необхідно опанувати інноваційні технології теоретико-практичної площини діяльності. Адже, як зазначено в тлумачному словнику професіоналізм – це оволодіння основами і глибинами будь-якої професії (Великий тлумачний словник української мови, 2005). Невід'ємною частиною професіоналізму є професійна компетентність працівника. «Компетентна» у своїй справі людина означає обізнана, що є визнаним знавцем у якому-небудь питанні, авторитетна, повноправна (Копієвська, 2018). Так, професійна компетентність – якість, властивість або стан фахівця, що забезпечує разом або окремо його фізичну, психічну й духовну відповідність потребам, вимогам певної професії, спеціальності, спеціалізації, стандартам кваліфікації, займаної або службової посади, яку він обіймає. Відповідно наявність професійної компетентності передовсім засвідчує залученість особистості до загальнокультурних цінностей – лише в такому контексті вона може повноцінно реалізувати себе як фахівець і професіонал.

Для більш ширшого розуміння виокремимо складові професійної компетентності, що потрібно розуміти як набір конструктів (складових), які відповідають стандартам кваліфікації фахівців і визначальній професійній компетентності в середовищі креативних індустрій. Охарактеризуємо конструкти на основі

яких формулюються головні загальні якості, необхідні фахівцеві-професіоналу (Global Human Capital Trends, 2020; Петрова, 2019; Краус, 2023):

- *моральна компетентність* (розуміння сенсу та мети життя, його цілей, ієрархії ідеалів, відношення до професійної діяльності в умовах даного виду праці);
- *психологічна компетентність* (наявність здібностей, знань, умінь і навичок ефективного самоаналізу, самоуправління і самоактуалізації. Володіння стресостійкістю, конфліктологічністю та емоційною компетентністю);
- *загальна фізична компетентність* (наявність здібностей, знань, умінь і навичок ефективного самоуправління фізичним станом організму);
- *інтелектуальна компетентність* (наявність необхідних компетенцій для здійснення функціональних обов'язків та стремління до безперервного самовдосконалення, розширення кругозору);
- *технологічна компетентність* (володіння необхідними компетенціями роботи з інформаційними та комунікативними технологіями);
- *соціальна компетентність* (наявність здібностей, знань, умінь і навичок ефективної взаємодії як у ролі підлеглого з керівниками, так і у ролі керівника з підлеглими; формування й підтримки сприятливого соціально-психічного клімату в колективі).

Важливу роль в аналізі зазначеної проблеми відіграє модель компетенції як теоретична система знань, умінь, навичок фахівців, що забезпечують організації реалізацію завдань менеджменту. Модель уніфікує вимоги до співробітників і створює єдині стандарти функціонування, основу для оцінки та просування працівників. Наведемо приклади моделей компетенцій світових стандартів (базові типи компетенцій), серед яких:

- *Модель SHL* (міжнародні стандарти керування – фахівець, менеджер, керівник групи) виділяє наступні типи компетенцій: підприємницькі якості, якості керівника, професійні якості, особисті якості (Mitchell G, 2020);
- *Модель S. Whiddett & S. Hooleyforde* (розробка моделі компетенцій на матеріалах компанії) виділяє такі типи компетенцій: розвиток бізнесу, досягнення результатів, аналіз – робота з інформацією, людський ресурс (Pletsan, 2018);
- *Модель Society for Human Resource Management* (модель для керування колективом) виділяє наступні типи компетенцій: знання бізнесу, персональна дієздатність, стратегічний внесок, практичні навички (Global Human Capital Trends, 2020).

Узагальнюючим результатом є персональні компетенції, як забезпечують конкурентоздатність фахівцям. Сюди віднесемо такі, як: орієнтація на споживача, високий рівень професійної культури, володіння дизайн-мисленням, відповідальність, самореалізація в процесі професійної діяльності, генерування нових ідей, гнучкість, ефективність управління, безперервне навчання, відкритість, стресостійкість та високий рівень емоційної компетентності. При цьому, важливу роль у формуванні та розвитку професійної компетентності відіграє «портфоліо компетентностей», що слід розуміти як візитну картку, що формує уявлення про фахівців секторів креативних індустрій та можливість здійснити якісну оцінку результатів діяльності, вибудувати подальший план розвитку.

Концептуальними основами портфоліо є виокремлених сфер у контексті переліку необхідних для реалізації успішності професійної діяльності компетентностей. Зокрема:

- *концептуальна сфера компетентностей* (прагнення досконалого управління; залучення фахівців до управління; демонстрація цінностей середовища креативних індустрій; управління інноваціями і змінами; знання й дотримання нормативно-правових засад креативного бізнесу);
- *професійна сфера компетентностей* (фахова вища освіта; володіння морально-етичними засадами та їх використання; здібності до професійного зростання та професійної діяльності; відповідальність перед собою, співробітниками і суспільством; знання інноваційних технологій та володіння ними; професійний досвід; професіоналізм; критичність мислення);
- *стратегічна сфера компетентностей* (уміння приймати результативні рішення; моніторинг та аналіз якості надання послуг; стратегічне мислення; навички стратегічного планування; уміння прогнозувати);
- *особистісна сфера компетентностей* (лідерство; креативність; впевненість; організаторські здібності; об'єктивність; патріотичність; активність; гнучкість; стресостійкість; оптимістичність);
- *комунікативна сфера компетентностей* (навички ефективної комунікації; ведення ділових переговорів; володіння державною та іноземною мовами; знання й володіння інноваційними технологіями; уміння працювати в команді та організовувати її діяльність; управління конфліктами);
- *когнітивна сфера компетентностей* (самоаналіз; самоусвідомлення; самовдосконалення; самоконтроль; самосвідомість; саморегуляція; позитивне самосприйняття; самоуспішність; самореалізація);

– *результативна сфера компетентностей* (відповідальність за професійну діяльність; уміння вирішувати проблемні ситуації професійної діяльності; орієнтація на досягнення цілей; уміння систематично підвищувати свою компетентність тощо) (Плепан, 2015). Зауважимо, що вказане «портфоліо компетентностей успішності професійної діяльності фахівців» є механізмом підтримки особистісного і професійного розвитку, удосконаленням у досягненні успішності професійної діяльності, крізь призму мультивекторного підходу. Підкреслимо, що відповідно до чинної Національної рамки кваліфікацій у структурі запропонованого портфоліо виокремленні знання, уміння й навички фахівця креативних індустрій.

Важливо розуміти, що професійна компетентність фахівця середовища креативних індустрій безпосередньо залежить від нього самого. Це дає можливість стверджувати, що усвідомлення фахівцем своєї місії, цілей, функцій та професійного майбутнього, шляхів професійного зростання забезпечить його успішність професійної діяльності. Водночас, спостерігається тенденція розуміння професійної компетентності у контексті самовизначення на основі прагнення до успішності; прагнення причетності (Pletsan, 2018), що є результатом впливу бажання бути залученим до певного професійного та соціального оточення і потреби у спілкуванні й допомогі іншим на основі набутих та засвоєних цінностей, норм і зразків поведінки фахівців середовища креативних індустрій.

Водночас, культурологічний вимір проблематики актуалізує ідею формування гуманістичного потенціалу особистості в основі діяльності якої принципи справедливості, конфліктологічна і емоційна компетентність, вміння підтримувати тактовність, чесність, щирість і доброту. Загалом формуючи гуманістичну культуру особистості, крізь призму світогляду, потреб, інтересів, свідомості, мислення, позиції і діяльності відповідно викликів часу (Поплавський, 2022). У реаліях сьогодення, вважаємо необхідним наголосити на тенденціях розвитку національного гуманізму у контексті персоналізації культуротворчих явищ, співвіднесені історії і сучасності, реплікації засадничих наративів, завдяки чому змінюється особистість, формується і зміцнюється національна ідентичність, зберігається культурний код української нації та формує конкурентоздатність, крізь призму мультивекторного підходу.

Загалом мультивекторний підхід як траєкторії професійного зростання забезпечує розвиток фахівців креативних індустрій, де в основі людиноцентризм. Відповідно перший вектор – *професійні компетенції*. Конкурентоздатні фахівці креативних індустрій повинні мати високий рівень професійної підготовки та вмінні застосовувати свої знання, уміння й навички на практиці. Окрім цього, важливо володіти Hard, Soft, Digital і Meta-skills відповідно до вимог часу. Теоретичні осмислення з позицій культурологічного аналізу дають можливість креативній індустрії розглядати як діяльність, що передбачає культурне вираження у вигляді різноманітних форм через креативність, майстерність і талант, що забезпечує креативний потенціал для формування культурного різноманіття, синергетично поєднуючи культуру, традиції, цінності, культуру й особистість, культуру та суспільство, інноваційні ідеї та інформаційні технології, крізь призму людиноцентризму. Оскільки освоєння культури як системи цінностей є розвитком особистості та становлення її як творчої у культурно-креативному просторі.

Виходячи з узагальнення поняття зазначимо, що важливим вектором і критерієм розвитку, прогресу креативних індустрій є *гуманізм* як показник людиновимірності. Відповідно важливість актуалізації культурних трансформацій та інновацій забезпечує розвиток креативних практик, ідей і підходів до організації культурно-креативного простору на основі людиноцентризму і гуманістики. Усвідомлена культурологічна рефлексія сприяє виокремленню дефініції «гуманізм» (від лат. *humanus* – людський, людський) як нове ставлення до феномену людини, явище культури що започатковано в епоху Відродження (Енциклопедія, 2023). Загалом це культурна і соціально-політична орієнтація на вищу цінність людини, її діяльності у різних сферах суспільства відповідно до специфіки становлення цивілізаційних процесів. Виходячи з цих позицій та взявши до уваги сучасні тенденції розвитку нового типу особистості, доцільно виокремити думку Григорія Сковороди. У контексті проблематики підкреслимо, що людина, есенційні аспекти її буття, пошук себе та реалізація свого покликання, загалом людинознавча проблематика були в основі досліджень філософа. Серед цивілізаційних кластерів гуманістики виокремимо місце і роль людини у Всесвіті; ідеї про антропоцентризм як основу буття; думки про важливість самопізнання та шляхи самовиховання особистості; максима про природу відповідність виховання; ідея цілісної освіти особистості, настанови щодо досягнення пріоритетів всебічного і гармонійного виховання особистості (Гриньова, 2022:12-13). Саме українському філософу, гуманісту-просвітителю відведемо важливу роль у розвитку гуманістичних ідей. Відтак, гуманізм розглядаємо як динамічний спосіб підкреслити спільні цінності та іноді приховані, але завжди глибинні зв'язки між культурою і людиною. Як феномен культури, гуманізм є унікальним світоглядним феноменом, що створює цілісний простір культури з єдністю і багатоманітністю її ідей, цінностей, стилів життя та ідеалів (Поплавський, 2023:213). Закономірно, що зростання якості людського ресурсу, забезпечення конкурентоспроможності креативного середовища та розвиток інноваційної культурно-креативної діяльності реалізуються в сукупності явищ, процесів і тенденцій, що

характеризують різноманітні аспекти культурно-креативного простору крізь призму гуманізму. До прикладу, О. Овчарук актуалізує питання щодо можливості феномену людини та фундаментальних основ її існування саме у вимірах культурологічного знання, інтегративно природа якого використанню широкого спектру міждисциплінарних дослідницьких програм (2016). У свою чергу В. Шейко свободу і значущість особистості визначає як вищу цінність української культури (Шейко, 2009:5). Цікавим для дослідження є бачення П. Герчанівської, яка доводить, що «особистість» інтегрує якості людини як *homo sapiens*, як творця й носія культури і як соціальної істоти, які, з одного боку, є основою єдності людства, з іншого, джерелом його різноманітності. Формування особистості є складним процесом соціокультурного розвитку людини. Автор зазначає, що підґрунтям успішної професійної діяльності є наявність здібностей, досвіду, знань, уміння; відкритість до інновацій під час вирішення проблем; індивідуально неповторна система мотивів дій та цілепокладання; характер і темперамент. У дослідженні, автор акцентує увагу також і на їхніх диференціальних й інтегральних ознаках у контексті внутрішніх зв'язків із навколишнім середовищем, а також із соціокультурною діяльністю людини (Герчанівська, 2014). Отже, в контексті гуманістичної ідеї головним ресурсом розвитку креативних індустрій є люди з їх інтелектуальними здібностями, компетентностями відповідно до викликів часу, креативними ідеями і проектами, талантом і творчим потенціалом. Оскільки саме креативні особистості, які володіють високим рівнем креативного, критичного і дизайн мислення, генерують цікаві ідеї і проекти, креативні ініціативи, реалізуючи новачі в технологіях, культурі і креативних індустріях України.

Гранично вагомим у синергії культура – наука – творчість є *людиноцентриський вектор* та реалістичне розуміння власної креативності. Відповідно робимо акцент на персоналізації і людиноцентризмі як важливої функції креативних індустрій, «що не лише «реконструює» культурне середовище, а й наповнює його «людинотворчим змістом». Нам видається не випадковим, що на теренах української культурології достатньо активно розробляється й обґрунтовується «людинотворча» функція культури» (Сучасна культурологія, 2021:38). Відтак, людиноцентризм, виходить з того, що людина під час їх оцінки народжує свій новий унікальний образ, який має власний потенціал. Об'єктом її діяльності й уваги є не лише зовнішній світ, а й вона сама, що виявляється у відчутті власного «Я», в уявленні себе, у самооцінці, у програмі самовдосконалення, здатності до самоспостереження, самоаналізу, саморегуляції. Виникає потреба у формуванні нового типу світогляду, нового типу людини у культурно-креативному просторі в Україні.

Виокремлюємо також *дизайн-мислення* як вектор в освітню траєкторію підготовки фахівців креативних індустрій є новим трендом, що потребує інноваційного підходу до освітнього процесу. Водночас необхідною компетентністю фахівців відповідно до викликів часу. Адже культурно-креативне середовище розвивається завдяки творчому потенціалу, нестандартному мисленню, інноваціям, креативним ідеям та конкурентоздатним фахівцям. Вважаємо, що в кризовій ситуації внаслідок COVID-19 та повномасштабної російсько-української війни в культурно-креативному середовищі виникає проблема і потреба, перш за все, зберегти людський ресурс. А також важливо підготувати конкурентоздатних майбутніх фахівців, які володітимуть новими цінностями, інноваційним світоглядом та новими алгоритмами мислення.

Так, сучасне суспільство промотує потребу інноваційного формату освітніх послуг, що можна сформулювати у відповідному алгоритмі. А саме: динамічність та високий рівень адаптованості освіти до вимог сьогодення (зокрема в умовах війни) → широка мережа суб'єктів надання освітніх послуг (через державно-партнерські відносини) → різноманітність форм і видів освітніх послуг → орієнтація на потреби культурно-креативного простору → інновації → компетентнісно-орієнтований підхід → людиноцентризм. Відповідно, зміна парадигми освіти зумовлює зміну форм, методик та засобів навчання, що сприяє реалізації інноваційних технологій формування компетенцій конкурентоздатних особистостей. Формування в майбутніх фахівців культурно-креативного простору інноваційних компетентностей є вкрай важливим, оскільки традиційні методи є менш ефективними. Відтак, виникає потреба вміння думати по-іншому, створення інновацій та креативних рішень через оригінальність, унікальність, продуктивність, гнучкість, вміння виокремлювати стратегічні цінності і пріоритет майбутнього, бачити нові ознаки й можливості для використання креативних ідей і думок, вміння вдосконалюватись, саморозвиватись і самореалізовуватись. При цьому, важливе володіння «*human-centered design*» (людиноорієнтованість ідей), адже діяльність секторів креативних індустрій зосереджена, перш за все, на людей (споживачів). Відповідно виникає потреба володіння технологіями дизайн-мислення, що забезпечує можливість думати нестандартно і створювати інноваційно креативні продукти і проекти, перевіряти припущення, змінювати постановку проблеми та знаходити альтернативні стратегії і рішення.

Аналіз наукових джерел дає можливість виокремити розуміння «дизайн-мислення» (з *англ.* – *design thinking*) як творче системне мислення, яке синергетично в собі поєднує логічне, креативне і критичне

мислення, що забезпечує реалізацію інноваційних рішень, нових ідей і проєктів на основі людиноцентризму (Brown, 2019:75-77). Зауважимо, що ефективність результату дизайн-мислення забезпечують креативні методики і практики. У контексті дослідження можемо констатувати, що нині без дизайн-мислення інновації не можливо реалізувати, оскільки володіння майбутніх фахівців креативних індустрій дизайн-мисленням є відповіддю на вимоги швидкозмінного сьогодення, що набуває рис VUCA-світу (Volatility – нестабільності, Uncertainty – невизначеності, Complexity – складності, Ambiguity – неоднозначності). Саме тому виникає необхідність перед майбутніми фахівцями культурно-креативного простору у володінні не лише професійними компетентностями, а й технологіями дизайн-мислення.

Загалом дизайн-мислення реалізується через процес накопичення ідей, нестереотипне мислення, прийняття креативних рішень, гнучкість, подолання страху невдачі, розуміння цілей і поведінки споживачів, їх потреб, тестування ідей для швидкого отримання зворотного зв'язку, розуміння змін і практичні спрямованості інноваційної діяльності (IDEO, 2023). Виходячи з узагальненого поняття, характерними рисами дизайн-мислення є: орієнтованість на конкретну особистість, емпатія (створює формальний, значущий та емоційний зв'язок із користувачами для спільної діяльності), дослідження проблеми (поєднання логічного, лінійного мислення та нелогічного, різнобічного мислення і здатності вільно і часто переключатися між цими способами мислення), гнучкість, оперативна перевірка життєдіяльності рішень (швидке створення і реалізація ідей, перевірка її цінності і корисності) (Kolko, 2018). Відтак, дизайн-мислення є творчим системним мисленням і сприяє розвитку креативності, стає потужним інструментом розробки принципово нових ідей та інноваційних продуктів в середовищі креативних індустрій.

Водночас ретроспективний аналіз дає можливість виокремити три складові у розумових здібностях людини, що володіє дизайн-мисленням, а саме: аналітичний інтелект (абстрактне мислення, логіка, адаптаційна гнучкість, уміння використовувати аналітико-синтетичні операції у розв'язанні завдань), творчий інтелект (створення нових ідей, нестандартних рішень, креативних проєктів) та практичний інтелект (комунікативна взаємодія, гнучкість, уміння вдосконалювати продукт, змінюючи його зміст, структуру, додаючи нові елементи) (Ситник, 2021:45). Це забезпечує діяльність на основі не лише функціонального навантаження, а й можливість вираження себе у символах і словах. Оскільки дизайн-мислення є інструментом генерації інновацій через систему принципів, методів, прийомів створення на основі креативного мислення.

У свою чергу у процесі реалізації дизайн-мислення розширюють етапи у відповідні інструменти, як: візуалізація (використання візуальних образів для промоції і уявлення потреб споживачів), карта емпатії (для оцінювання відчуттів і вражень споживача), аналіз ланцюжка створення цінностей (для супроводу вражень і відчуття споживача), майнд-мепінг (для генерації ідей на основі), брейнштормінг (для розробки нових можливостей і альтернативних бізнес-моделей), розроблення концепцій (для синергетичного поєднання інформації в альтернативне рішення), тестування ключових гіпотез (для вибору ефективних, що сприятимуть успіху), гаряче прототипування (впровадження, тестування, удосконалення), ко-дизайн зі споживачами (залучення їх до участі в прийнятті рішення, щодо задоволення потреб), тестовий запуск у вигляді експерименту (Camacho, 2016:99-100). До основних ознак віднесемо: здатність до продукування нестандартних, нетипових способів розв'язання рішень і ситуацій; вміння генерувати ідеї розуміння і вирішення ситуації у короткий проміжок часу; створення продуктів/послуг, в основі яких людиноцентризм; розуміння та конкретизація потреб споживачів; пошук альтернативних рішень відповідно до цілей; генерування ідей, що забезпечать зміни і задоволення потреб споживачів (Варяниця, 2020:56-50). Це дає можливість створити і втілити креативний проєкт, реалізувати інновації у створенні і розповсюдженні культурного контенту, забезпечує новий формат, нове бачення культурно-креативного простору.

Зауважимо, що у сьогочасному культурно-креативному процесі активізується потреба у використанні дизайн-мислення, що так активно використовується в успішних міжнародних компаніях, бізнес-школах, університетах під час формування hard-skills і soft-skills. Вважаємо доцільним акцентувати увагу саме на Стенфордській моделі, що реалізує процес формування дизайн-мислення у п'ять етапів. Зокрема, емпатія (інструменти: stories sharing – спостереження в дії, empathy interviewing – інтерв'ювання користувача, pioneer view – здатність сприймати світ очима дитини) → фокусування (систематизування інформації, формування питань на основі яких знайти можливе рішення) → генерування ідей (інструменти: brainstorming, idea sorting, prototypes creation що забезпечують формування ідей, які б задовольняли потребу споживача) → протипування → етап тестування (Camacho, 100). Узагальнюючи вищезазначене і новаторське бачення в культурологічній думці виокремимо основні технології поширення дизайн-мислення в освітній траєкторії майбутніх фахівців креативних індустрій. Зокрема такі форми навчання, як: вебінари, ділові ігри, освітні хаби, навчання в дії через організацію онлайн або офлайн майстер-класів, соціально-психологічних тренінгів, ділових ігор, рольових ігор, презентацію цікавих стартапів та

креативних відео робіт; інноваційні технології таких, як: дискусія; модель чотирьох запитань, аналіз ситуації, робота в малих групах, «мізковий штурм» (інтерактивна технологія колективного обговорення, широко використовується для прийняття кількох рішень з конкретної проблеми) та креативних методик (розглянемо у наступному параграфі більш детальніше). Підсумовуючи зазначене зауважимо, що вектор-технологія дизайн-мислення на основі креативності, логічності, унікальності, творчості і оригінальності забезпечує можливість сформувати міцне підґрунтя для розвитку секторів креативних індустрій, а також розвитку українського суспільства загалом.

Ще один важливий вектор формування конкурентоздатного фахівця креативних індустрій – *критичне мислення*, що доречно розглядати як інтегральну особливість сучасної особистості. А також як процес розумової діяльності щодо розгляду проблемної ситуації, знаходження змістовних зв'язків, порівняння з іншими ідеями, виявлення власної позиції, об'єктивне оцінювання результатів та прийняття рішення. Зауважимо, що процес розвитку критичного мислення передбачає чітке усвідомлення власної небездоганності, готовності змінюватися самому й відчувати необхідність позитивного впливу на інших. Загалом, критичне мислення студентській молоді дає можливість генерувати нові знання на основі отриманих раніше знань, оцінювання власних розумових процесів та отриманих результатів.

Відзначимо, що формування критичного мислення значною мірою залежить від розкриття потенціалу особистості. Особливу увагу відведемо активності здобувачів освіти, комплексу здобутих і сформованих особистісних якостей, котрі розглядаються науковцями як інтегральна характеристика результативного блоку розвитку особистості, у процесі саморозвитку, що супроводжується реалізацією алгоритму їх самосвідомості, де самосвідомість = самопізнання (самоспостереження, самооцінка) + самоконтроль (самопохвала, самозаохочення, самозасудження, самопокарання, самоаналіз, самопримус) + самовдосконалення (самоформування, самопрограмування). Наведена структура самосвідомості майбутніх фахівців середовища креативних індустрій відображає основні складові та їх взаємозв'язки. Рівень розвитку самосвідомості як елемент, що здійснює регулюючу функцію розуміння власних можливостей і обмежень у здійсненні навчання та майбутньої професійної діяльності. При цьому, самопізнання надає можливість корелювати розвиток критичного мислення здобувачів освіти у досягненні мети шляхом самоспостереження та самооцінки.

На особливу увагу у процесі реалізації інструментів критичного мислення в освітньому процесі підготовки майбутніх фахівців середовища креативних індустрій заслуговують емоції, у двосторонньому аспекті. У першу чергу, емоції здобувача освіти. Мова йде про емоційний інтелект та володіння саморегуляцією власних емоцій, тобто формування емоційної компетентності студентської молоді. Аналіз наукової літератури дає можливість розглядати *емоційну компетентність* як вектор формування конкурентоздатності; як усвідомлену готовність до реалізації емоційних компетенцій, необхідних для ефективного здійснення навчальної та майбутньої професійної діяльності, вирішення соціальних завдань. Загалом, формування професійно компетентного культурного менеджера креативних індустрій вимагає розвитку пізнавального, ціннісного, творчого, комунікативного, соціального компонентів особистісного потенціалу. Вважаємо, що пріоритетною метою професійної діяльності культурного менеджера є професійна самореалізація і професійне зростання, що сприятиме конкурентоспроможності на ринку праці креативних індустрій. Мова йде про емоційний інтелект та володіння саморегуляцією власних емоцій, тобто формування емоційної компетентності культурного менеджера. Аналіз наукової літератури дає можливість розглядати емоційну компетентність як усвідомлену готовність до реалізації емоційних компетенцій, необхідних для ефективного здійснення професійної діяльності, вирішення соціальних завдань.

У контексті розгляду зазначимо, що успішність професійної діяльності культурних менеджерів креативних індустрій у значній мірі залежить від розумного володіння емоціями, тобто емоційним інтелектом, яким визначає характер і рівень сприйняття фахівцем світу, подій, окремих колег чи клієнтів в соціокультурному середовищі. Також емоційний інтелект формує реакцію культурного менеджера на весь процес особистісної і професійної діяльності, яка в свою чергу впливає на ефективність дій. Так, емоційний інтелект є важливим джерелом інформації, необхідної для успішної поведінки та досягнення високих результатів культурного менеджера. Емоції необхідно контролювати (регулювати, стримувати тощо), що дасть менеджеру креативних індустрій управляти своїми емоціями, використовуючи їх заради досягнення цілей, посилюючи сприйняття та зацікавленість за рахунок емоцій; враховувати власний настрій для кращого виконання завдань. У загальному значенні емоційний інтелект менеджера креативних індустрій потрібно розглядати як мистецтво управління життєвою енергією, мистецтво жити та бути щасливим, жити повноцінним життям, знаходитися в резонансі з навколишнім світом, вести діалог з цим світом, розуміти себе і світ як учасника діалогу, звертатися до світу, передбачати події, вміти налаштовувати себе на події. Беручи до уваги особливості професійної діяльності культурних менеджерів креативних індустрій, можна

розглядати емоційний інтелект необхідною умовою для здійснення успішної професійної діяльності та побудови кар'єри.

Насамперед мова йде про те, що від уміння фахівця управляти своїм емоційним станом залежить його мотивація, ефективність професійної діяльності та конкурентоспроможності креативного сектору. Адже саме емоції вражень є концептуальним сегментом креативних індустрій. Пріоритетними основами емоційної компетентності є закони емоцій, які відображають ставлення людини до навколишнього світу, до інших людей, до самої себе та до результатів своєї діяльності. Так, емоційна компетентність культурного менеджера передбачає володіння відповідними навичками, а саме: керування своїми емоціями, керування емоціями інших людей, усвідомлення емоцій інших людей та усвідомлення своїх емоцій. Безпосередньо, формування емоційної компетентності фахівців креативних індустрій починається з усвідомлення власних емоцій, адже неможливо управляти тим, чого не знаєш.

У контексті розгляду виокремити основні складові емоційної компетентності культурних менеджерів. Серед них: усвідомлення власних амбіцій; уміння визначати, яку емоцію відчуваєш у відповідний момент; визначити, з яких базових емоцій складається складна емоція; уміння управляти власними емоціями; уміння визначати джерело і причину виникнення емоцій, ступінь корисності; уміння змінювати інтенсивність емоцій, замінювати їх на інші; усвідомлення емоцій інших людей; уміння визначити емоційні стани за вербальними і невербальними ознаками; управління емоціями інших людей, цілеспрямована дія на їх емоції та адекватне вираження емоцій. Розвиток емоційної компетентності заснований на поєднанні генотипових факторів і практичної діяльності, що сприяє нагромадженню досвіду аналізу емоційних ситуацій. До компонентів емоційної компетентності віднесемо такі, як: рефлексія, емпатія, саморегуляція та експресивність, що забезпечують формування і розвиток внутрішньоособистісних і міжособистісних емоційних компетенцій культурних менеджерів креативних індустрій.

На основі аналізу наукової літератури, зауважимо, що емоційна компетентність розвивається шляхом навчання, тренування, набуття досвіду та нівелює професійне вигорання, емоційну виснаженість і забезпечує стресостійкість культурного менеджера креативних індустрій. Таким чином, емоційно компетентний культурний менеджер креативних індустрій – це фахівець, який володіє сукупністю знань, умінь і навичок, що дозволяють приймати адекватні рішення в процесі професійної діяльності і діяти на основі результатів інтелектуальної обробки зовнішньої і внутрішньої емоційної інформації в середовищі креативних індустрій. Переконані, що емоційна компетентність культурних менеджерів креативних індустрій полягає у його усвідомленій готовності до реалізації емоційних компетенцій, необхідних для ефективного здійснення професійної діяльності та вирішення соціальних завдань. Враховуючи вище зазначене, підсумуємо, що емоційна компетентність + емоційний інтелект забезпечує конкурентоздатність культурних менеджерів креативних індустрій.

У креативних індустріях велика роль відводиться оригінальності та новаторству, тому виокремлюємо вектор – *креативність*. Відповідно, для формування конкурентоздатності необхідно володіти розвинутою творчістю, здатністю до нестандартного мислення. Такі вміння дозволяють розробляти унікальні проекти, пропонувати нетрадиційні рішення, що підвищує конкурентоздатність відповідно до вимог і потреб середовища креативних індустрій. Переконані, креативність є ключовою компетентністю культурного менеджера креативних індустрій. Так, ще на Всесвітньому форумі в Давосі у 2016 році саме креативність та креативне мислення, зокрема, віднесено до пріоритетних компетенцій, якими має володіти конкурентоздатний фахівець.

Нині поняття креативності все більшою мірою стало асоціюватися зі здатністю особистості в процесі вирішення виникаючих проблем знаходити нові, нестандартні, оригінальні, що не копіюються, підходи, засновані на принципово нових компетенціях. Загалом, креативність культурного менеджера розглядаємо як здатність до варіативності, вміння продукувати нові ідеї, гнучкості, інноваційності, оригінального мислення та нетрадиційного розв'язання завдань. Важливу роль у розвитку креативності відіграє компетентність, творче мислення, зовнішня і внутрішня мотивація, вміння критично мислити. У свою чергу, креативну компетентність розуміємо як інтегральну систему знань, умінь і навичок, що формуються у процесі навчання і дають можливість творчо, інноваційно мислити, діяти в умовах розмаїття культурно-креативного простору України.

Крім професійної компетентності, креативності у процесі формування конкурентоздатності фахівців креативних індустрій необхідний високий рівень *комунікативних компетенцій*. Вміння будувати ефективну взаємодію зі споживачами, аудиторією і партнерами є ключовими факторами успішності в середовищі креативних індустрій. У цьому контексті важливим є володіння навичками публічного виступу, іноземною та українською мовами, мовою дипломатії, уміти слухати й розуміти потреби співрозмовника, ефективно використовувати візуальну та письмову комунікації.

Крім того, успішний розвиток фахівців креативних індустрій передбачає знання та використання *інноваційних технологій й інструментів*. Усвідомлення ситуації актуалізує потребу у сучасному культуротворчому процесі впровадження дистанційного менеджменту, що обумовлюється прагненням митців, креаторів та культурних менеджерів до постійного підвищення рівня своєї конкурентоздатності, відповідно до змін часу, що відображається у відмінностях та схожості з точки зору викликів і можливостей виробництва культурного продукту і результату. Відповідно, потреби споживачів креативного простору, еволюція розвитку соціокультурного середовища виокремлюють необхідність перенесення креативно-культурного простору в цифрове середовище. При цьому, реалізація цифрових технологій, зокрема тенденцій дистанційного менеджменту є водночас і можливістю, і загрозою для креативних індустрій та культурного середовища загалом.

Водночас сучасне культурно-креативне середовище набуває нових якостей. Впровадження дистанційного менеджменту забезпечує формування успішних культурних менеджерів, які прагнуть інноваційності, універсального вирішення професійних завдань, результативності професійної діяльності та раціональності використання ресурсу часу для досягнення особистих і професійних цілей. На підтвердження зазначеного виокремимо результати опитування фахівців креативних індустрій щодо впливу дистанційного менеджменту на фахівця у процесі змін сьогодення. Актуальність інвестиції у культурний потенціал фахівців сприяє становленню і розвитку креативних індустрій. Загалом сучасні технології сприяють адаптації креативних секторів до глобалізаційних процесів суспільства та дещо по-іншому реалізувати творчі ідеї. При цьому важливо розуміти, що здійснювати управління колективом секторів креативних індустрій на віддалі є необхідною компетентністю ефективного керівника. Так, у процесі дистанційного менеджменту як виклик виникає потреба сформувати позитивну репутацію, підвищити професійну компетентність, опанувати digital-технології та інструменти, ефективніше використовувати особистісні та професійні ресурси. Відповідно дистанційний менеджмент в середовищі креативних індустрій розуміємо як сукупність методів, засобів та інструментів, що забезпечують розвиток інноваційно-креативного характеру здійснення професійної діяльності, ефективну взаємодію та координують діяльність фахівців на відстані за допомогою інформаційних технологій.

Теоретичні осмислення дають можливість стверджувати, що дистанційний менеджмент забезпечує можливість залучати представників секторів креативних індустрій з будь-якої точки світу. При цьому враховуючи міграційну ситуацію внаслідок війни, це також і можливість зберегти професійне середовище секторів креативних індустрій України. Відповідно пріоритетними потребами і проблемами впровадження дистанційного менеджменту у середовище креативних індустрій є виклики сьогодення, перебування значної частини представників секторів креативних індустрій за межами України, забезпечення безпечових умов культурно-креативної діяльності в креативних просторах, можливість попереджати нові соціокультурні потреби майбутнього, розвиток людського ресурсу середовища креативних індустрій, забезпечення конкурентоспроможності тощо.

Водночас це можливість залучення кваліфікованого фахівця незалежно від місця перебування. Зрозуміло, що реалізація дистанційного менеджменту доцільна у переважній більшості для менеджменту креативних індустрій. Проте, для організації діяльності митців, творчих представників секторів теж доречний. Оскільки дистанційний менеджмент є віянням культури 4.0 і суспільства 5.0 з унікальними і прогресивними методами «Нової нормальності», де інтелектуальний розвиток є основою механізму соціокультурного розвитку суспільства відповідно до змін і потреб майбутнього.

Проведений аналіз дає можливість сформувати дорожню карту реалізації дистанційного менеджменту в середовищі креативних індустрій, зокрема: дистанційний менеджмент = вибір ефективної платформи (використання digital-технологій, впровадження digital-інструментів) + формування digital-компетенцій (інструктаж, майстер-класи тренінги) + забезпечення конкурентоспроможності креативних індустрій (формування та розвиток професійного середовища, ефективне дистанційне управління, реалізація короткострокових і довгострокових цілей). Це є важливою передумовою соціально-культурного розвитку, творчої реалізації особистості та являє собою новий тренд майбутнього креативних індустрій України.

Для розширення спектра можливості впровадження у діяльність секторів креативних індустрій комунікативних інструментів зауважимо, що використовуючи інноваційні інструменти можна підвищити ефективність фахівців у процесі здійснення професійної діяльності. Перш за все, це забезпечить ефективне використання людських ресурсів шляхом створення максимально сприятливого професійного середовища, що сприятиме підвищенню ефективності професійної діяльності у віддаленому форматі, безперервному професійному розвитку, підвищенню кваліфікації фахівців, формуванню конкурентоздатності та досягненню успішності в кар'єрі. Враховуючи специфіку діяльності в креативних індустріях, доречно виокремити комунікативні інструменти для забезпечення реалізації дистанційного менеджменту такі, як:

- *онлайн-ресурси для бізнес комунікацій* (Hangouts, Google Meet, Zoom);

- *додатки Google* (Google календар, Gmail, Google документи, Google таблиці, Google презентації, Google форми, Google диск);
- *сервіси для онлайн демонстрації та стимуляції* (Twidda, Idroo, Miro, CoSketch, Classroomscreen, Aww, Scrumblr, Lino it, Padlet, Jamboard, Draw chat, CartoDB, Mindmeister, Lucidchart, Xmind, BubblUs);
- *додатки і програми, що сприяють ефективній організації професійної діяльності* (Time planner, Rescuetime, Timesheet, Nirvana, Focus booster, Trello, Stay Focused, Toggl, Mind42, Timely, Wunderlist, Todoist).

Базуючись на такому розумінні підкреслимо, що впровадження дистанційного менеджменту в середовище креативних індустрій відповідно до динамічних процесів сприятиме новим способам створення, презентації та поширення культурної продукції креативних індустрій, розвитку людської мобільності та культурного плюралізму, створенню digital-стратегій діяльності синергетично поєднуючи культуру й особистість, культуру і суспільство, інноваційні ідеї та digital-технології.

Як резюме, зазначимо що успішний вектор розвитку конкурентоздатних фахівців креативних індустрій в Україні передбачає поєднання професійної компетентності, креативності та високого рівня комунікативних навичок. Водночас зауважимо, що ці складові взаємодіють між собою та взаємодіють. Зокрема, професійні компетенції мають бути не лише актуальними, але й пристосованими до викликів нових реалій креативних індустрій. Це можна досягти за допомогою безперервного підвищення рівня професійних компетенцій, самоосвіти та співпраці з успішними особистостями секторів креативних індустрій.

3. Креативні інструменти формування успішності професійної діяльності в середовищі креативних індустрій як драйвер розвитку конкурентоздатних фахівців

*Ти єдиний автор всього, що з тобою відбувається
Карл Роджерс*

У сучасних умовах пошуку нової парадигми креативних індустрій все більше постає питання підготовки не просто фахівця, а конкурентоздатного фахівця, що володіє необхідними компетентностями для здійснення успішної професійної діяльності відповідно до викликів часу і вимог суспільства.

Як зазначено у Великому тлумачному словнику сучасної української мови, поняття «успішність» потрібно розглядати як наявність успіхів у чомусь; успіх як значні досягнення, талант, удача, подія, позитивний наслідок роботи, що отримала соціальну та суспільну оцінку (Великий тлумачний словник, 2005). У загальному значенні «успішність» слід розуміти як складне поняття, що характеризує фахівців, їх особливості самосвідомості, самовдосконалення, самореалізації і вміння реалізувати себе як професіонал. Тобто, це універсальна потреба реалізації особистісного потенціалу, віра в себе, досягнення цілей і позитивних результатів на засадах людиноцентризму, мотивації, саморозвитку і самореалізації, професійної компетентності.

Культурологічна рефлексія дозволяє визначити «успішність» як складне поняття, що складається з двох аспектів: особистісного та соціального. Успішність професійної діяльності фахівців креативних індустрій характеризує особливості їх самосвідомості, самовдосконалення, самореалізації і те, що за пріоритетними напрямками культурно-креативного середовища можна визначити важливим аспектом вміння фахівців реалізувати себе як професіонала. Загалом у середовищі креативних індустрій успішність професійної діяльності розуміємо як універсальну потреба у реалізації потенціалу фахівця, віру в себе, досягнення цілей і позитивних результатів.

Зауважимо, що успішність професійної діяльності фахівців креативних індустрій залежить від цілої системи професійно важливих знань, умінь, якостей, форм поведінки та індивідуальних способів виконання професійної діяльності, серед яких: соціально-професійне спрямування (здатків, інтересів, очікувань, установок, мотивів); професійна компетентність; професійно-важливі якості (увага, креативність, рішучість, самоконтроль, самостійність тощо); професійно значимі психофізіологічні властивості. Відповідно успішність професійної діяльності формується, відповідно до загальних законів розвитку, що містять творчі та інноваційні засади професійного й особистісного зростання.

Охоплення картини можливих виробничих завдань в секторах креативних індустрій дає можливість стверджувати, що підґрунтям успішної професійної діяльності є такі передумови, як: наявність спеціальних особливостей пізнавальної та інтелектуальної сфер, що забезпечує відображення діяльності; розвинутий інтелект; високі здібності до цілепокладання; широкий кругозір; моральність; відповідальність, особистісна зрілість, що підтримує прагнення до постійного саморозвитку, самовдосконалення; здібності до саморегуляції, самоконтролю; креативність і прагнення постійно вдосконалюватись.

Необхідно підкреслити, що фахівець середовища креативних індустрій, визначаючи специфіку своєї професійної діяльності, конструктивно долаючи проблеми, вирішуючи конфлікт інтересу, оперативно діючи в нестандартних ситуаціях, вдало використовуючи власний творчий потенціал, має реальний шанс досягнути успішності професійної діяльності. Адже, свого часу Григорій Сковорода зазначав, що всі заняття і становища в суспільності добрі, – коли за них беруться по сродності, хто коліщатком, а хто ключиком в годиннику має бути, залежить від природи, тобто від вроджених якостей людини і всякий повинен пізнати себе, свою природу. Беручи до уваги вищезазначена та результати дослідження підсумуємо, що успішність професійної діяльності фахівця – це процес розроблення, реалізації та прийняття управлінських рішень на засадах людиноцентризму, мотивації, саморозвитку і самореалізації, системи професійних знань, умінь і навичок, що забезпечує професійний розвиток, досягнення цілей і задоволення професійною діяльністю у середовищі креативних індустрій.

Для розширення спектру проблематики, креативність та інновації розкриваємо як тренди освітньої траєкторії, що розглянемо через компетентнісний, особистісно зорієнтований і практико-зорієнтований підходи та забезпечення неперервності освіти культурних менеджерів креативних індустрій. Адже сучасний освітній простір порушує питання щодо формування компетентностей майбутніх фахівців як важливої комбінації знань, вмінь і практичних навичок (Копієвська, 2018:131). У цьому контексті, виникають питання моделювання компетентісно-зорієнтованого майбутнього фахівця та професійний розвиток в процесі освіти протягом життя. Основними критеріями формування компетентності майбутнього культурного менеджера є культура мислення (знання цінностей професійної культури як основи способів організації діяльності майбутнього фахівця, усвідомлення їх значення для професійного розвитку, інтелектуальні здібності), усвідомлення їх значення для професійного розвитку. спілкування, рефлексивних навичок та психічної саморегуляції. У цьому дослідженні робимо акцент на креативні інструменти формування конкурентоздатних фахівців середовища креативні індустрій, що прагнуть реалізувати стратегію досягнення успішності професійної діяльності.

Креативні методи та технології навчання розкриваємо як основу модернізації університетської освіти. Вбачаємо необхідність упровадження креативних інтерактивних технологій пов'язану з потребою у зміні парадигми навчального процесу та процесу засвоєння знань майбутніх фахівців. Сучасна парадигма навчального процесу передбачає вміння мислити, аналізувати та впроваджувати свої теоретичні знання і навички у професійну діяльність в середовищі креативних індустрій.

Процеси глобалізації детермінували поширення потреби у майбутніх фахівців середовища креативних індустрій формувати здатність усвідомлювати свою позицію з того чи іншого питання, знаходити нові ідеї, аналізувати події та критично їх оцінювати. Загалом креативно мисляча особистість – це особистість, яка здатна перевірити достовірність знання, що їй пропонують та змінювати свій спосіб мислення, що виявляється у тих чи інших ситуаціях, володіючи вмінням розв'язувати проблеми, приймати продуктивні рішення, самовдосконалюватись і реалізовувати емоційну компетентність.

Актуальна ситуація і перспективи впровадження креативних інструментів формування успішності професійної діяльності в середовищі креативних індустрій як драйверу розвитку конкурентоздатних фахівців в освітній процес дає можливість підходити до розв'язування особистісних і професійних проблем, приймати доцільні, продумані і результативні рішення. Зазначимо, що такий процес передбачає відповідний механізм, представлений двома блоками, а саме: змістовним та операційним. Розглянемо їх більш детально. Зокрема, змістовний блок забезпечує ступені свободи у процесі міркування та містить загальнометодологічні принципи (переконавання у необхідності самокорекції методу дослідження, аналізу процедури, врахування інших точок зору, готовність бути критичним і самокритичним) і загальні стратегії (розділити проблему на частини, розв'язати простіші проблеми, представити проблему смисловим і графічним способом, розглянути окремі випадки, щоб «відчути» проблему, аналіз засобів та ціле). У свою чергу процедурний блок дисциплінує процес розмірковування, забезпечуючи логічність, чіткість та складається з відповідних процедур, зокрема: усвідомити проблему, діалектичний зв'язок між суперечностями; доводити, що передбачає добір прийнятних, відповідних і несуперечливих доказів; знаходити контраргументи; помічати факти, що суперечать власній думці; обґрунтовувати; оцінювати, вибирати одну із багатьох альтернатив, усвідомлювати обмеження підведення підсумків; спростовувати, використовуючи принцип фальсифікації; узагальнювати; будувати гіпотези; робити висновки. Важливо, щоб у процесі навчання мали місце проблемні задачі, що вмотивовують студентську молодь до вивчення теоретично і практично навчального матеріалу, забезпечуючи діалог між викладачем та здобувачем освіти. Таким чином, реалізація методичних прийомів креативних інструментів сприятиме ефективному навчанню на основі порівняння, аналізу, синтезу й оцінки, абстрагування, узагальнення, систематизації і класифікації, формуючи позитивну атмосферу навчального простору.

Впровадження креативних інструментів успішності професійної діяльності в середовищі креативних індустрій як драйвер розвитку конкурентоздатних фахівців забезпечать зміни ключових переконань

майбутніх фахівців, використання яких дозволить покращити освітній процес. Мова йде про такі креативні інноваційні методики та технології як: дискусія; аналіз ситуації; робота в малих групах; «мізковий штурм» (інтерактивна технологія колективного обговорення, широко використовується для прийняття кількох рішень з конкретної проблеми); майстер-клас; соціально-психологічний тренінг; метод аналізу і діагностики ситуації; ділова гра; рольова гра; імітаційні ігри; проектний метод; публічний виступ; кейс-метод; моделювання; тощо.

Зосередимо увагу більш детально на деяких із них. До прикладу, *дискусії* як технології є важливим засобом пізнавальної діяльності майбутніх фахівців у процесі навчання, оскільки дискусія – це широке публічне обговорення спірного питання. Відповідно використання методу дискусії сприяє розвитку критичного мислення, дає змогу майбутньому фахівцю середовища креативних індустрій визначити власну позицію, формує навички відстоювання своєї особистої думки, поглиблює знання.

Доцільно також активно використовувати й інтерактивну *технологію «мізковий штурм»*. Саме цей метод організації спільної групової та творчої роботи в аудиторії з метою підвищення розумової активності учасників і віднайдення плідних ідей, конструктивних рішень, розв'язання складних проблем або нестандартних ситуацій.

Проведений аналіз освітнього процесу засвідчив, що дієвою формою осмислення та впровадження практико-орієнтованих технологій формування конкурентоздатності та актуалізувати критичне мислення у здобувачів освіти є використання *методу «Кубик Блума»* за відповідним алгоритмом: назви → чому? → поясни → запропонуй → придумай → поділися. Простий у використанні, проте дієвий метод унікальний тим, що дозволяє активізувати чи узагальнити знання майбутніх фахівців під час вивчення тієї чи іншої теми.

Цікавими у процесі розвитку критичного і креативного мислення є *інструмент «Піраміда логічних рівнів Ділтса»*, що реалізує розв'язання навчально-професійних ситуаційних завдань. Це універсальний інструмент, що дозволяє краще розуміти ситуацію, відпрацювати стратегію, прийняти рішення і досягнути успішності результату. Зауважимо, що механізм інструменту «піраміда Ділтса» полягає у шести логічних рівнях, зокрема: перший рівень – оточення, відповідає на запитання «Що я маю?» або «Що? Де? Коли?»; другий – поведінка («Що я роблю?»); третій – здібності, уміння, можливості («Як я роблю?»), четвертий – цінності, переконання («Чому я це роблю?»); п'ятий – ідентичність («Хто я? Який я маю «Я-образ»); останній, шостий рівень – місія («Навіщо?»). Акцентуємо увагу, що використовуючи «піраміду Ділтса» потрібно враховувати відповідне правило, що забезпечить ефективний результат в освітньому процесі та розв'язанні ситуаційного завдання, а саме: відповідь на питання потрібно шукати на попередньому рівні, піднімаючись рівнем вище. Тобто, для того щоб розв'язати ситуацію і отримати зміни, рішення потрібно починати з найвищого рівня, з місії, і поступово рухатись вниз по рівнях піраміди.

У процесі формування конкурентоздатності у майбутніх фахівців середовища креативних індустрій, на особливу увагу заслуговує *кейс-метод* як технологія ситуаційного навчання. Кейс-метод є технологією, що найбільш придатна для навчання майбутніх фахівців у вищій школі. Його сутність можуть ілюструвати шість основних ідей: мета навчання відрізняється від класичної схеми – навчити, дати єдино «правильні», раз і назавжди визначені знання, вміння та навички; на відміну від традиційних технологій, властивий демократичний характер процесу одержання знань; результатом застосування кейс-методу є не лише знання, а й професійні навички; технологія застосування кейс-методу є досить чіткою і простою; розвиток системи цінностей здобувачів освіти, їх професійних позицій, життєвих установок, своєрідного професійного світосприймання; можливість отримати задоволення від пізнання нового. Реалізацію кейс-технології слід розглядати через відповідний процес, а саме: «входження» і розуміння ситуації; постановка діагнозу, з'ясування можливих причин появи симптомів; визначення стратегічних питань і ключових проблем; вироблення стратегічних альтернатив; вибір оптимального рішення; захист, обґрунтування рішення.

Також цікавим методом є *метод «Шість капелюхів, що мислять» французького психолога Едварда де Бона*, де кожен колір символізує відповідний тип мислення. Зокрема, білий – нейтральна інформація, передбачає виділення фактів, цифр, відомостей; червоний – формування свого ставлення до подій та їх учасників, передбачає емоції, почуття, визначення здобувачами освіти здібностей, на розвиток яких вплинула ситуація, що розглядається; чорний – вказівка на негативні сторони, безпеку, помилки; жовтий – простеження позитивних сторін явища, переваг, досягнень, тобто довести здійснення ідеї; зелений – творчість, пропозиції, ідеї, можливі альтернативи, розширити діапазон можливих варіантів, активізувати мислення; синій – контроль над розумовим процесом, підбиття підсумків, висловлення спостережень, коментарів. Метод передбачає використання інструментів мислити здобувачів освіти у різні способи, з різних позицій оцінювати ситуацію та прогнозувати події.

У процесі реалізації впровадження креативних інструментів формування майбутніх конкурентоздатних фахівців доречно в освітню траєкторію впроваджувати і активно використовувати

тренінги, воркшопи, курси, івенти, конференції, майстер-класи, бізнес-сніданки та семінари з розвитку Hard, Soft, Digital і Meta-skills, пропонувати можливості вдосконалення лідерських якостей, сприяти створенню командних проєктів та співпраці між фахівцями різних секторів, реалізовувати освітні хаби.

Проектування освітньої траєкторії у процесі формування майбутніх конкурентоздатних фахівців середовища креативних індустрій полягає у реалізації компетентнісного підходу та двостороннього процесу взаємодії викладача і студентської групи, який впливає на результат і забезпечує реалізацію взаємопов'язаних процесів: навчання ↔ групова динаміка ↔ розвиток особистості. Звернемо увагу, що під час викладання освітніх компонент нами використовуються креативні інноваційні методики та інтерактивні технології навчання, засновані на концепції розвивального навчання (у контексті компетентнісного та особистісно орієнтованого підходу), що інтенсивніше спираються на активну пізнавальну позицію та розвиток дизайн-мислення.

Пріоритетним є те, що таке навчання спонукає здобувачів освіти до ініціативності, творчого підходу та активної позиції у всіх видах освітньої діяльності, передбачає не отримання, а здобування, створення, конструювання компетентностей самим здобувачем освіти, що значно підвищує його ефективність та результативність.

Ключовими напрямками і пріоритетами, все більше виникає потреба навчальним закладам активно включатись в новий вимір життя процесу впровадження технологій змішаного (гібридного) навчання, реалізації інтерактивних методів та інструментів, формування цифрової компетентності як у викладачів, так і в здобувачів освіти. Важливим питанням також є розробка інноваційних технологій навчальних програм, які забезпечать формування нової генерації майбутніх конкурентоздатних фахівців відповідно реалій і вимог часу. При цьому, успіх розпочатих процесів залежить від рівня професійної компетентності та морально-етичних якостей тих, хто їх здійснює.

Каталізаторами цього процесу стали потреби підготовки конкурентоздатних фахівців середовища креативних індустрій, які прагнуть реалізовувати та використовувати особистісний потенціал. Забезпечення конкурентоздатності на ринку праці майбутніх фахівців середовища креативних індустрій зумовлює потребу модернізації методів і механізмів для розкриття та використання людських ресурсів. При цьому, традиційні методи навчання не завжди спроможні повною мірою задовольнити потреби здобувачів освіти, що визначає необхідність упровадження інноваційних методів у відповідний навчальний комплекс.

Концептуально важливо впровадження креативних інструментів формування майбутніх конкурентоздатних фахівців під час викладання освітніх компонент детермінована не лише динамікою інформаційного простору (освітній процес запізнюється в плані інформування здобувачів освіти про швидкі зміни в наукових відкриттях), і навіть не стільки перманентною технологізацією дидактичних засобів (комп'ютерні технології реклами, маркетингу, політичних маніпуляцій тощо не можуть конкурувати за якістю впливу на когнітивну сферу людини з освітніми технічними системами), а, перш за все, зміною самої особистості здобувача освіти (постмодерний тип людини не задовольняється класичними й неklasичними підходами до її інформування, навчання, виховання та розвитку), запровадження в навчальний процес сучасних практико-зорієнтованих технологій.

Нині практика показує, що змішане (гібридне) навчання – це відносно новий, високотехнологічний підхід до процесу освіти, що забезпечує розвиток творчих та інтелектуальних здібностей здобувачів освіти, використовуючи відкритий доступ до освітніх ресурсів, інтерактивні технології і унікальні навчальні програми. У цьому контексті, виникають питання потреби розробки нової парадигми освітнього процесу та якісного освітнього контенту. Підґрунтям якої повинна стати модернізація методів і технологій для розкриття й використання потенціалу особистості, розвитку необхідних компетенцій під час підготовки майбутніх фахівців та у процесі здійснення ними професійної діяльності. Водночас слід зацентувати, що у процесі змішаного (гібридного) навчання зростає відповідальність викладача і відповідальність здобувачів освіти, де пріоритетну роль відведемо двосторонньому мотиваційному компоненту.

У процесі карантинно-дистанційної освіти та в період війни під час підготовки майбутніх конкурентоздатних фахівців середовища креативних індустрій, переймаючи кращий досвід організацій навчання на онлайн-платформах Coursera, Prometheus, GlobalLogic тощо, запроваджено ефективні напрацювання у процесі застосування різноманітних онлайн-технологій для проведення онлайн-занять. При цьому, використання сучасних інформаційних та медійних технологій, інтерактивних форм навчання реалізуються у відповідності з принципами безперервності, демократизації, інтеграції, глобалізації як основа алгоритму довіри викладач – здобувач освіти – університет.

Практичний досвід дає можливість стверджувати, що ефективними дистанційними способами надання освітніх послуг і реалізації очікувань здобувача у процесі онлайн-навчання є використання таких онлайн-платформ, як: Zoom, Google Meet для онлайн-лекцій, конференцій, тренінгових занять. Забезпечити цікаву і практичну роботу доцільно з системою Moodle та Google інструментами – Classroom, visme,

classtime, mentimeter, google forms, що дасть студентській молоді альтернативу та можливість для викладача отримати від здобувачів освіти фідбек.

У процесі формування конкурентоздатного культурного менеджера в творчому началі і гнучкості важливу роль відведем діджитал-інноваціям з можливістю ефективного застосування в освітньому процесі. Нині все більше виникає потреба перед навчальним закладам активно включатись в новий вимір життя процесу впровадження технологій змішаного (гібридного) навчання, реалізації інтерактивних методів та інструментів, формування цифрової компетентності як у викладачів, так і в здобувачів освіти.

Водночас важливим є впровадження дуальної системи освіти, що дозволяє об'єктивно і ефективно реалізувати виклики сьогодення, а саме отримати роботу – утримати роботу – кар'єрно зростати. При цьому ефективність реалізації дуальної форми здобуття освіти залежить від мотивації здобувача освіти і правильного вибору професії (Петрова, 2019:82). Важливим питанням також є розробка креативних та інноваційних технологій освітньої траєкторії, які забезпечать формування нової генерації фахівців відповідно реалій і вимог часу.

Доповненням вищезазначеного є можливість реалізації у навчальному процесі засобів медіаосвіти. Зокрема, цікавим є досвід застосування у вивченні матеріалу та під час дискусійних майданчиків роботи з подкастами у сфері культури та мистецтва, Instagram, YouTube, Facebook, телеканалами, авторськими блогами, мобільними додатками тощо. На наше глибоке переконання, це відкриває можливості для створення нових творчих ідей, інноваційних проєктів, колоборацій та готовність українських фахівців долучитись до світових тенденцій. При цьому, використання сучасних інформаційних та медійних технологій, інтерактивних форм навчання реалізуються у відповідності з принципами безперервності, демократизації, інтеграції, глобалізації як основа алгоритму довіри викладач – здобувач освіти – університет. Що дасть можливість забезпечити формування майбутніх конкурентоздатних фахівців середовища креативних індустрій, що володіють відповідними цінностями розвитку, відкритості до нового, прагненням до вдосконалення, цінностями змін.

Аналізуючи детальніше зауважимо, що за допомогою вищеперерахованих дистанційних технологій навчання в освітньому процесі майбутніх фахівців соціокультурної сфери успішно реалізовано такі форми навчання, як: онлайн-лекцій, навчання в дії через організацію онлайн майстер-класів, соціально-психологічних тренінгів, ділових ігор, рольових ігор, кейс-методів, моделювання, проєктних методів, презентацію цікавих стартапів та креативних відео робіт. Розглянемо деякі більш детальніше.

Цікавим інструментом застосування теорії через дію у підготовці майбутніх конкурентоздатних фахівців середовища креативних індустрій є використання онлайн тренінгових майданчиків, що сприяє практичному засвоєнню знань. Загалом, соціально-психологічний тренінг як прикладний характер навчання, забезпечує розвинення здібності швидко вчитися. Випрацьовуючи власні стратегії для аналізу та прояснення неоднозначності, набуття гнучких технологій розробки новаторських стратегій творчого і креативного прийняття рішень, тренінг уможливорює організацію творчої взаємодії учасників навчального процесу. З поміж традиційних видів навчання, соціально-психологічний тренінг вирізняє наявність активних форм подачі матеріалу через «мізковий штурм», рольові ігри, тренувальні вправи, аналіз конкретних ситуацій, теоретичні аксіоми, моделювання проєктів, релаксійні вправи тощо. Інтерактивні технології дистанційного навчання забезпечують можливість роботи викладач – студентська група, роботу в мікрогрупах, роботу в парах для виконання тренінгових завдань.

У свою чергу, для організації самостійної і творчої роботи майбутніх фахівців соціокультурної діяльності під час онлайн-навчання активно використовували проєктний метод, що є педагогічною технологією, зорієнтованою не на інтеграцію фактичних знань, а на їх застосування і набуття нових, часто шляхом самоосвіти. Зауважимо, що робота здобувачами над проєктом здійснювалась поетапно. Зокрема, першочергово здобувачі освіти працювали над обґрунтуванням проєкту (формулювання мети й завдання проєкту, обґрунтування його соціальної значущості, визначення теми, організація робочих груп, розподіл завдань між учасниками), далі пошуковий етап (дослідження проблеми й збір інформації, вибір оптимального варіанта виконання проєктного завдання, розроблення плану роботи над проєктним завданням, добір матеріалів, вибір форми презентації результатів проєкту), технологічний (здійснення діяльності кожного учасника проєкту згідно із планом роботи над проєктним завданням (реалізація проєкту), підготовка презентації результатів проєкту), заключний (проведення презентації (захист проєкту) і оцінка результатів виконання проєкту (оцінювання колективних і особистих досягнень учасників). Своєї роботи здобувачі освіти презентували у формі розроблених цікавих культурно-креативних проєктів, інноваційних стартапів в середовищі креативних індустрій, креативних відеоробіт тощо.

Концептуально важливим є те, що таке навчання спонукає майбутніх конкурентоздатних фахівців середовища креативних індустрій до ініціативності, креативності, лідерства, творчого підходу та активної позиції у всіх видах навчальної діяльності. Передбачає не отримання, а здобування, створення, конструювання провідних skills самим здобувачем освіти, що значно підвищує його ефективність та

успішність як у навчання, так і у майбутній професійній діяльності. При цьому, активність здобувача освіти є важливим аспектом забезпечення якості процесу освіти. Онлайн-навчання не повинно бути чимось, що просто «доставлено» до пасивного здобувача освіти. Замість цього якість навчання в режимі онлайн є побудованою через «процес спілкування між здобувачем освіти і викладачем». І звісно ж, важливою умовою ефективного дистанційного навчання є самомотивація та самоорганізація майбутнього фахівця.

Проведений аналіз освітнього процесу засвідчив, що найбільш дієвою формою осмислення та впровадження практикоорієнтованих технологій професійної діяльності майбутніх фахівців середовища креативних індустрій є тренінгові програми. Зокрема, соціально-психологічний тренінг та майстер-клас, що передбачають формування нових знань, позитивних цінностей, нових умінь і навичок, інноваційних підходів до реалізації особистісного потенціалу та активізації можливостей, здібностей, професійних компетентностей, професійного розвитку; сприяє вдосконаленню й поглибленню здобутих знань, умінь і навичок; швидкій адаптації до професійної діяльності; пошуку ефективних та інноваційних шляхів вирішення проблем практичної діяльності; формуванню підґрунтя для творчості та креативу, інноваційності; напрацюванню особистісних стратегій професійної діяльності та досягнення успішності тощо. На наше глибоке переконання, саме тренінгові програми дають можливість майбутнім фахівцям середовища креативних індустрій моделювати власну успішно професійну діяльність.

Відзначимо, що головною метою тренінгових програм є надання максимально наближених до практичного застосування навичок, які без додаткового опрацювання можна застосовувати у професійній діяльності, що є запорукою забезпечення ефективності функціонування середовища креативних індустрій. Зокрема, відбувається переосмислення або зміна внутрішніх установок, формується позитивне ставлення до себе, професійної діяльності, розвивається віра у власні сили, впевненість у досягненні успішності професійної діяльності.

Цікавими є рольові та ділові ігри під час викладання освітніх компонент як тренувальний вид навчальної діяльності, призначений для розвитку, вдосконалення та закріплення практичних навичок і вмінь здобувачів освіти. Розвиток, вдосконалення, закріплення практичних навичок та вмінь досягаються за рахунок їх інтенсивного тренування в умовах, які досить точно моделюють умови вирішення професійних завдань / умови професійного спілкування. Названі розвиток, вдосконалення та закріплення реалізуються через розігрування майбутніми фахівцями середовища креативних індустрій відповідних змодельованих ролей у відповідних змодельованих ситуаціях креативних секторів. Таке розігрування здійснюється з метою вирішення (через спілкування) проблеми, яка виникла як наслідок змодельованої ситуації і базується на певному особистісному конфлікті.

Для вирішення проблеми необхідним є заповнення співрозмовниками в ході спілкування своїх інформаційних прогалин через обмін інформацією. При цьому в рольовій грі тільки один або частина співрозмовників / учасників-гравців виступають в ролі фахівця(ців), інші ж розігрують ролі нефахівців, які спілкуються з фахівцями щодо питань, які для останніх є професійними. Загалом, рольова гра – це одна з форм ситуативного навчання, тобто навчання, що передбачає моделювання реальних ситуацій, з якими майбутні фахівці середовища креативних індустрій мають можливість зустрітись у професійній діяльності.

Приклад заняття із освітньої компоненти «Технології і практики формування конкурентоздатних фахівців»: Рольова гра: Інтелектуальний турнір (на основі методу «Сократів діалог») Професійне середовище та основні напрями формування професійної компетентності фахівців середовища креативних індустрій.

Алгоритм проведення ділової гри: оголошення мети та завдання, поділ на групи, розподіл ролей, пояснення завдання кожної ролі, підготування здобувачів до програвання ситуації у створених групах, презентація групами ділової гри, підведення підсумків гри, оцінювання здобувачів. Обов'язковим елементом рольових і ділових ігор є розв'язання проблемної ситуації. Це покращує умотивованість висловлювань, робить їх більш аргументованими. Ділова гра, що базується на розв'язанні тієї чи іншої проблеми, забезпечує максимальну активізацію комунікативної діяльності здобувачів освіти. Пошук розв'язання поставленого завдання зумовлює природність спілкування. Розігрування ролей дає змогу майбутнім фахівцям середовища креативних індустрій набути навичок професійного спілкування. Переконані, що лише у процесі ігрової діяльності здобувач освіти може найбільш повно проявити себе.

Приклад заняття з освітньої компоненти «Тайм-менеджмент. Самоменеджмент»: Ділова гра «Команди, які змінили світ».

Мета: формування у здобувачів освіти знань, умінь і навичок формування команди в середовищі креативних індустрій.

Ділова гра побудована у формі імітації професійної діяльності керівника підприємства креативного сектору, спрямована на ретельний аналіз виконуваних службових обов'язків підлеглими та визначенні пріоритетних моделей формування та розвитку команди в середовищі креативних індустрій.

Завдання ділової гри: вивчити питання тіім-менеджменту на підприємстві креативних індустрій; дослідити зміст та особливості формування команди в секторах креативних індустрій; оволодіння уміннями і навичками створення та динаміки розвитку команди креативних секторів; оволодіти методами діагностики характеристик, які впливають на становлення і розвиток команди в середовищі креативних індустрій; запропонувати інноваційні підходи до розвитку командного духу в підприємствах і спільнотах креативних секторів.

Як зазначали вище, на особливу увагу під час підготовки майбутніх фахівців середовища креативних індустрій заслуговує кейс-метод як технологія ситуаційного навчання. Кейс-метод є технологією, що найбільш придатна для навчання здобувачів освіти у вищій школі. Його сутність можуть ілюструвати шість основних ідей: мета навчання відрізняється від класичної схеми – навчити, дати єдино «правильні», раз і назавжди визначені знання, вміння та навички; на відміну від традиційних технологій, властивий демократичний характер процесу одержання знань; результатом застосування кейс-методу є не лише знання, а й професійні навички; технологія застосування кейс-методу є досить чіткою і простою; розвиток системи цінностей майбутніх фахівців середовища креативних індустрій, їх професійних позицій, життєвих установок, своєрідного професійного світосприймання; можливість отримати задоволення від пізнання нового.

Реалізацію кейс-технології слід розглядати через відповідний процес, а саме: «входження» і розуміння ситуації; постановка діагнозу, з'ясування можливих причин появи симптомів; визначення стратегічних питань і ключових проблем; вироблення стратегічних альтернатив; вибір оптимального рішення; захист, обґрунтування рішення.

Кейс-технологія передбачає певні етапи, завдання, методи, форми роботи. До кожного із вищезазначених етапів відносимо відповідні завдання, а саме: уважно прочитати кейс, ознайомитися із ситуацією; виявити проблему, узагальнити і проаналізувати інформацію; генерувати гіпотези, уточнити проблеми їхньої ієрархії; сформулювати альтернативні рішення; оцінити альтернативи, скласти перелік переваг і недоліків кожної з альтернатив, рекомендувати альтернативне рішення, якому надається перевага; підтвердити продуктивність рішення, обґрунтувати переваги.

Зауважимо, що методи роботи відповідають вищевказаним етапам: робити помітки на полях, підкреслювати; робити зовнішній і внутрішній аналіз; мізковий штурм; вивчення і аналіз досвіду, дослідження, творчість, стратегічне планування; аналіз дерева рішень, SWOT-аналіз; розрахунок наслідків результатів реалізації альтернативи і пропозиції щодо контролю; підготовка звіту і презентація результатів аналізу.

Приклад заняття: Кейс-стаді «Стилі та риси керівника як основа гармонійних взаємовідносин».

Мета: навчитися позитивному погляду на професійну діяльність; розрізняти стилі керівництва та їх вплив на управління конфліктами; аналізувати позитиви й недоліки кожного стилю у середовищі креативних індустрій.

Алгоритм проведення заняття: підготовка → підбір ситуації викладачем → усний переказ опису ситуації здобувачами освіти на попередньому занятті для ознайомлення з його змістом вдома → аналіз опису ситуації здобувачами освіти в позааудиторний час → перший етап (пояснення суті методу ситуації. Дискусія.) → другий етап (Вибір спільного розв'язання або приблизного вирішення. Вибір остаточного розв'язання або вирішення проблем.) → третій етап (Підбиття підсумків. Оцінка діяльності здобувачів освіти).

Кейс. Запитання до експертів: У чому полягає особливість конфліктної ситуації в середовищі креативних індустрій? Який із способів розв'язання конфлікту керівнику краще обрати? Яким, на Вашу думку, буде рішення колективу щодо конфліктної ситуації?

Завдання кейс-стаді: використовуючи теоретичний і практичний досвід роботи в соціокультурному бізнесі, проаналізувати актуальність теорії «великої людини». Навести приклади топ-менеджерів, які досягли успіхів у формуванні безконфліктного соціально-психологічного клімату. Розробити та запропонувати модель управління конфліктами в середовищі креативних індустрій.

Для самостійної роботи здобувачів освіти доцільно використовувати проєктний метод, що є педагогічною технологією, зорієнтованою не на інтеграцію фактичних знань, а на їх застосування і набуття нових, часто шляхом самоосвіти (більш детально розглядали на початку параграфу). Наведемо приклад із завдань самостійної роботи здобувачів освіти з освітніх компонент: Змодельовати портфоліо компетентностей конкурентоздатного фахівця середовища креативних індустрій. Розробити модель часу фахівця креативних індустрій з використанням теоретичних і практичних знань. Розробити та презентувати проєкт «Модель успішного фахівця креативних індустрій на сучасному етапі».

Враховуючи світовий досвід в умовах формування професійних компетенцій майбутніх фахівців середовища креативних індустрій доцільно впроваджувати також такі інтерактивні технології навчання, як:

робота в парах, ротаційні (змінювані) трійки, два-чотири-всі разом, карусель); технології колективно-групового навчання (мікрофон, навчаючись – учусь); технології опрацювання дискусійних питань (метод ПРЕС, займи позицію, зміни позицію, дискусія в стилі телевізійного ток-шоу); технології проблемного навчання; технології організації та керування самостійною роботою здобувачів. Зазначені методики, технології та інструменти сприятимуть формування у майбутніх фахівців креативних індустрій дизайн-мислення на основі відповідних лайфхаків. А саме, бути допитливим, культивувати в собі схильності до дій, застосовувати рейфреймінг (по-новому сформулювати завдання) як спосіб гнучкості і змін, зосереджуватись на ефективності процесу для успішного результату, використовувати радикальну співпрацю тощо (Барнет, 2019:29), що забезпечить пошук і реалізацію інноваційних рішень в середовищі креативних індустрій.

Отже, впровадження креативних інноваційних методик та інтерактивних технік у процесі підготовки майбутніх фахівців середовища креативних індустрій сприятиме адаптації до умов майбутньої професійної діяльності, розвитку особистості майбутніх фахівців, задоволенню фахових освітніх інтересів та потреб, формуванню професійної мобільності та компетентності, конкурентоздатності майбутніх фахівців на ринку праці креативних індустрій та в соціокультурному середовищі загалом.

Для розширення спектру досліджуваної проблематики, наведемо результати проведеного експрес опитування щодо потреби запровадження інноваційних підходів для формування професійних компетенцій під час здійснення професійної діяльності. Відповідно серед респондентів 97 % визначили необхідність впровадження і реалізації креативних інструментів фахівців середовища креативних індустрій для можливості реалізації стратегії формування і досягнення успішності професійної діяльності. Висхідними положеннями інноваційних підходів до формування конкурентоздатного кадрового потенціалу в умовах пошуку нової парадигми креативних індустрій є здатність й можливість розробляти і запроваджувати нововведення; враховувати можливості професійного розвитку, а також підтримувати й стимулювати інноваційні пропозиції. Узагальнивши теоретичні напрацювання науковців, і з огляду на власні переконання, можемо стверджувати, що для розвитку формування конкурентоздатних фахівців середовища креативних індустрій доцільно запозичити, адаптувати та ввести у практику професійної діяльності інноваційні технології, зокрема такі як: коучинг, асесмент-центр, аудит, SWOT-аналіз, кайдзен, управління на основі результатів тощо.

Особливої уваги заслуговує технологія *коучинг*, яку слід розуміти як інструмент особистісного і професійного розвитку. Впровадження інноваційної технології коучинг сприятиме реалізації творчих здібностей, підвищенню особистісної ефективності у процесі досягнення мети через усвідомлення власних цінностей, індивідуальних мотивів та потреб, ефективному використанню особистісного потенціалу та можливостей фахівців середовища креативних індустрій в Україні.

Розкриваючи сутність технології *асесмент-центр* (оцінка компетенцій), слід зацентрувати увагу на можливості визначення відповідних професійних і ділових якостей фахівців секторів креативних індустрій за допомогою оцінювання виконання ними завдань і обов'язків. У загальному значенні, технологія асесмент-центру передбачає використання таких методів, як: інтерв'ю, тестування, групові дискусії, ділові ігри, кейс-стаді, анкетування, визначення професійних досягнень, експертне спостереження. Виходячи із цих позицій та взявши до уваги специфіку професійної діяльності креативних індустрій, вважаємо, що асесмент-центр дасть можливість оцінити особистісні якості, комунікативні, організаційні та лідерські здібності, професійні компетентності, мотивацію і орієнтацію на результат, вміння працювати в команді.

Пріоритетного значення, у контексті розгляду, слід відвести філософії японської технології *кайдзен*, яку розуміють як «безперервне вдосконалення», що передбачає постійне покращення, удосконалення як особистісного потенціалу, так і професійної діяльності фахівців середовища креативних індустрій. Відзначимо, що кайдзен характеризується малими ризиками і виправдовує себе у довгостроковій перспективі. Підкреслимо, що технологія кайдзен зорієнтована як на працівника, так і на керівника, що сприяє стимулюванню кадрів до ініціативності та подання пропозицій щодо покращення діяльності, прийняття рішень, ідей; формуванню позитивного професійного середовища, зокрема гармонійної співпраці працівників та розвитку конкурентоздатності.

Концептуально важливим для формування професійних якостей, стратегічного планування професійної діяльності, професійного навчання, підвищення рівня професійної компетентності, кар'єрного зростання та оцінювання результатів професійної діяльності є використання технології *аудит* (перевірки даних і показників). Зокрема, здійснення планування (стратегічного планування) формування конкурентоздатності фахівця середовища креативних індустрій, що передбачає визначення основних цілей, завдань та конкретних кроків їх досягнення.

Вважаємо за необхідне у процесі розвитку конкурентоздатності кадрового потенціалу в середовищі креативних індустрій використовувати *SWOT-аналіз*, що дозволяє чітко класифікувати проблеми

досягнення конкурентоздатності, визначити пріоритетність, врахувати зовнішні та внутрішні фактори, де S – сильні сторони, W – слабкі сторони, O – можливості, T – загрози. Зазначимо, що чим чіткішу інформацію буде сформовано, тим кращим буде уявлення про шляхи формування і реалізації конкурентоздатності фахівців середовища креативних індустрій.

У контексті розгляду проблеми зазначимо, що для забезпечення формування конкурентоздатного кадрового потенціалу в умовах пошуку нової парадигми в середовищі креативних індустрій і за допомогою технології *управління діяльністю з орієнтацією на результат* потрібно виділити такі фактори, як: чітка стратегічна рамка для системи вимірювання результатів діяльності; лідерство; комунікація; підзвітність; забезпечення інформацією; угоди (плани) щодо (щорічних) результатів діяльності; система навчання; обмін результатами (Erstein, 2005). Загалом, використання в процесі розвитку конкурентоздатності кадрового потенціалу технології управління на основі результатів забезпечить акцентуацію на мотиваційному компоненті, формуванні позитивного професійного середовища, професійного розвитку і кар'єрного зростання, досягненні визначених цілей через планування, мотивацію і оцінювання результату. Адже конкурентоздатний фахівець в середовищі креативних індустрій – це новатор, що здійснює професійну діяльність на основі компетенцій, професіоналізму, творчого потенціалу, цілеспрямованості, гнучкості, ініціативності, критичного мислення, емоційної компетентності, інноваційності та генеруванні ідей.

Загалом, нові виклики – це час для нових можливостей, проєктів та ідей. Переконані, що освіта з цієї кризи вийде точно сильнішою, інноваційнішою, з удосконаленими освітніми технологіями, що забезпечать формування майбутніх конкурентоздатних фахівців креативних індустрій запотребованих на ринку праці середовища креативних індустрій.

Отже, креативні інноваційні технології сприятимуть як і підготовці майбутніх конкурентоздатних фахівців креативних індустрій, так і розвитку конкурентоздатних фахівців креативних індустрій під час здійснення професійної діяльності. При цьому робимо акцент на ефективному використанні людського потенціалу і ресурсів креативних індустрій, забезпечення досягнення професіоналізму, професійної самореалізації та конкурентоздатності кадрового потенціалу в умовах пошуку нової парадигми креативних індустрій в Україні.

Як резюме підкреслимо, що впровадження креативних інструментів під час підготовки конкурентоздатних фахівців в освітній траєкторії забезпечить формування майбутніх конкурентоздатних фахівців середовища креативних індустрій, що володіють відповідними цінностями розвитку, відкритості до нового, прагненням до вдосконалення, цінностями змін (зміни себе, оточення та навколишнього середовища), цінностями стабільності, самопізнання, самореалізації та володіє мисленням, що продукує зміни, спрямоване а безперервну самоосвіту, постійну трансформацію та досягнення успішності у майбутній професійній діяльності.

Висновки. За результатами проведеного дослідження можемо стверджувати, що для забезпечення конкурентоспроможності креативних індустрій України на міжнародному ринку креативних послуг, пріоритетним є формування конкурентоздатних фахівців.

Доведено, що освітня траєкторія має реалізуватись як платформа роботи інтелектуалів з чітким баченням «Що?», «Як?» і «З якою метою?»; з чітким стратегічним поглядом у майбутнє, з розумінням місії підготовки фахівців соціокультурного середовища відповідно до вимог часу, забезпечення формування запотребованих компетенцій, можливостей академічної мобільності та постійного професійного зростання. Обґрунтовано, що концептуальними засадами такого процесу є мультивекторний підхід, що поєднує традиційний погляд на освітній процес з використанням креативних та інноваційних рішень. Аргументовано, що результатом є формування нового типу фахівця секторів креативних індустрій.

Підкреслено, що потреба впровадження нових методів, форм і засобів викладання освітніх компонент детермінована не лише динамікою інформаційного простору (освітній процес запізнюється в плані інформування здобувачів про швидкі зміни в наукових відкриттях), і навіть не стільки перманентною технологізацією дидактичних засобів (комп'ютерні технології реклами, маркетингу, політичних маніпуляцій тощо не можуть конкурувати за якістю впливу на когнітивну сферу людини з освітніми технічними системами), а, перш за все, зміною самої особистості майбутніх фахівців креативних індустрій (постмодерний тип людини не задовольняється класичними й некласичними підходами до її інформування, навчання, виховання та розвитку) та запровадження в навчальний процес сучасних тренінгових, практикоорієнтованих технологій з використанням креативних інтерактивних інструментів і методів.

Як результат, формування культурних менеджерів креативних індустрій, які володіють професійною компетенцією (Hard, Soft, Digital і Meta-skills), а також основними функціями, такими як: творчість і креатив, розробка ідей і проєктів, формулювання концепцій, обговорення розвитку мистецтва і культури, формування довіри, орієнтація на майбутній розвиток, саморозвиток і самореалізація в середовищі креативних індустрій.

Джерела

1. Барнет Б., Еванз Д. Дизайн-мислення. Спроектуй своє життя / пер. з англ. В. Глінка. 2-ге вид. Київ: Наш формат, 2019. 224 с.
2. Варяниця Л. О. Системний аналіз категорій «дизайн-мислення». *Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка. Педагогічні науки*. 2020. 2 (333). Ч. 1., 54-62.
3. Великий глумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / Уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. Київ ; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2005. 1728 с.
4. Візія української системи освіти 2030Е. «Стратегія України 2030». Офіційний сайт Українського інституту майбутнього. URL: <https://uifuture.org/publications/24874-viziya-ukrainskoho-universytetu-2030rotsi/> (дата звернення: 12.11.2023).
5. Герчанівська П. Е. Індивід, суб'єкт, особистість, індивідуальність як базові концепти теоретичної культурології: нові підходи і стратегії. *Актуальні проблеми історії, теорії та практики художньої культури*. 2014. (33), 78-86.
6. Гриньова М. В. & Басенко Р. О. Розвиток гуманістичних ідей цілісної освіти особистості в освітньо-філософській спадщині Григорія Сковороди. *Імідж сучасного педагога*, 2022. (4(205)), 12-16. URL: [https://doi.org/10.33272/2522-9729-2022-4\(205\)-12-16](https://doi.org/10.33272/2522-9729-2022-4(205)-12-16) (дата звернення: 10.11.2023).
7. Енциклопедія сучасної України. Офіційний сайт. URL: <https://esu.com.ua/article-24649> (дата звернення: 10.11.2023).
8. Закон України «Про освіту» №2145-VIII від 21.11.2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19> (дата звернення: 10.11.2023).
9. Кові С. Р. 7 звичок надзвичайно ефективних людей. Харків: Книжковий клуб «Клуб сімейного дозвілля». 2016. 384 с.
10. Копієвська О. Компетентнісний підхід до підготовки сучасного менеджера соціокультурної сфери. Міжнародна науково-практична конференція «Синергія в культурі сучасності». 2018. 131-133.
11. Краус К. М., Краус Н. М., Іщенко І. С. Освіта та суспільство: цифрова ідентифікація людини: монографія. Київ: Аграр Медіа Груп, 2023. 208 с.
12. Культурологія: термінологічний словник / Герчанівська П. Е. Київ. НАККиМ, 2015. 439 с.
13. Людський розвиток в Україні. Інноваційні види зайнятості та перспективи їх розвитку (кол. моногр.) / за ред. Е. М. Лібанової. Київ, 2016. 328 с.
14. Новаківський І. І. Розвиток дистанційного менеджменту як ключова умова успіху для сучасних підприємств. *Економіка та управління підприємствами*. Вип. 43. 2020. 223-228.
15. Овчарук О. В. Людина як концепт культурології у вимірах парадигмального підходу. *Проблеми соціальної роботи: філософія, психологія, соціологія*, 2016. (1 (7)), 75-83.
16. Офіційний сайт «House of Europe». Роль культурних лідерів у майбутньому. URL: <https://houseofeurope.org.ua/library/future-role-of-cultural-managers>. (дата звернення: 10.11.2023).
17. Офіційний сайт форуму «Креативна Україна». (2021, 20 листопада). URL: <https://creativeukraine.tilda.ws/#ec349522111>. (дата звернення: 20.03.2022).
18. Петрова І. Професійна підготовка івент-менеджерів у контексті дуальної форми здобуття освіти. *Вісник Київського національного університету культури і мистецтв. Серія: Менеджмент соціокультурної діяльності*, 2019. 2(1), 82-104.
19. Плецан Х. В. Особливості розвитку критичного мислення у майбутніх фахівців соціокультурного середовища як інструмент ціннісно-орієнтованого підходу в освіті. *Ціннісно-орієнтований підхід в освіті і виклики євроінтеграції*: матер. міжнар. наук.-метод. конф., м. Суми, 29-30 трав. 2020 р. Суми : Сумський держ. ун-т, 2020. 90-92.
20. Плецан Х. В. Інновацізація дизайн-мислення у процесі підготовки майбутніх фахівців креативних індустрій. *Філософія культурно-мистецької освіти: матеріали Всеукр. наук. конф., м. Київ, 24 берез. 2023 р.* Київ, 2022. 155-161.
21. Плецан Х. В. Підготовка менеджерів соціокультурної сфери у стилі digital nomads як виклик сьогодення. *Шляхи удосконалення професійних компетентностей фахівців в умовах сьогодення: матеріали міжнар. наук.-практ. інтернет конф., м. Київ, 28-29 трав. 2020 р.* Луцьк : СЧУ ім. Лесі Українки, 2020. 262-264.
22. Плецан Х. В. Портфоліо компетентностей сучасного менеджера: сутність, умови та фактори побудови. *Сучасні особливості формування і управління інноваційним потенціалом регіонального розвитку туризму та рекреації із залученням молодіжного ресурсу : зб. тез доповідей міжнар. наук.-практ. конф., Тернопіль, 15-17 жовтн. 2015 р.* Тернопіль : ФОП Паляниця В. А. 2015. 277-279.
23. Поплавський М. М. Стан та перспективи культурологічних досліджень у контексті ідей гуманізму. *Питання культурології*, 2022. (39), 210-219.
24. Ситник Н. І. Дизайн-мислення: концептуальні засади, переваги й обмеження. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. 2021. (44), 43-48.
25. Словник іншомовних соціокультурних термінів. *Словopedia*. URL: <http://slovopedia.org.ua/39/53412/260991.html>. (дата звернення 10.11.23)
26. Стефанішина О. Креативні індустрії і освітній простір – форпости європейської інтеграції. Офіційний сайт. URL: <http://eu-ua.org/pres-reliz/olga-stefanishyna-kreatyvni-industriyi-i-osvitnyi-prostir-ce-forposty-yevropeyskoyi> (дата звернення: 10.11.2023).
27. Сучасна культурологія: постмодернізм у логіці розвитку української гуманістики: колективна монографія / Ю. С. Сабадаш, О. М. Гончарова, Л. Г. Дабло та ін. ; Київ, 2021. 432 с.
28. Фарінья К. Розвиток культурних та креативних індустрій в Україні. URL: <https://www.culturepartnership.eu/upload/editor/2017/ResearchUA.pdf> (дата звернення: 10.11.2023).
29. Феномен інновацій: освіта, суспільство, культура: монографія. За ред. В. Г. Кременя. Київ: Педагогічна думка. 2008. 472 с.
30. Шейко В. М. Культурологічні трансформації в сучасній Україні: стан та перспективи. *Культура України*. Харків: ХДАК, 2009. Вип. 26. 2009. 5-16.
31. Brown T. Change by Design, Revised and Updated: How Design Thinking Transforms Organizations and Inspires Innovation. HarperBusiness. Revised, Updated edition. 2019. 304 p.
32. Camacho M. David Kelley: From Design to Design Thinking at Stanford and IDEO May She Ji *The Journal of Design Economics and Innovation*. 2016. 2(1). 88-101. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.sheji.2016.01.009> (дата звернення: 10.11.2023).
33. Creative Enterprise Ukraine. Офіційний сайт House of Europe. URL: <https://houseofeurope.org.ua/programme/creative-enterprise-ukraine> (дата звернення: 10.11.2023).
34. Digital skills: що це і чому це важливі навички майбутнього. Inskills.space. 2020. URL: <https://inskills.space/uk/digital-skills-shho-ce-i-chomu-ce-vazhliivi-navichki-majbutnogo/> (дата звернення: 10.11.2023).
35. E-learning glossary. URL: <http://elearners.com/services/fag/q1.asp>. (дата звернення: 12.11.2023).
36. Epstein R. Generativity theory and creativity / M. A. Runco, R. S. Albert (eds.). Cresskill, NJ : Hampton Press, 2005. 264 p.
37. Global Human Capital Trends 2020. URL: <https://www2.deloitte.com>. (дата звернення: 10.11.2023).
38. Global innovation index 2021. URL: https://www.wipo.int/global_innovation_index/en/2021. (дата звернення: 12.11.2023).
39. IDEO. Design Thinking. URL: <https://www.ideo.com/pages/design-thinking> (дата звернення: 10.11.2023).
40. Kolko J. The Divisiveness Of Design Thinking. *ACM Interactions*, 2018. May/June. URL: <http://interactions.acm.org/archive/view/may-june-2018/the-divisiveness-of-design-thinking> (дата звернення: 12.11.2023).
41. Mitchell G. Essential soft skills for success in the 21st century workforce as perceived by Alabama business/marketing educators. URL: http://etd.auburn.edu/bitstream/handle/10415/1441/Mitchell_Geana_57.pdf (дата звернення: 10.11.2023).
42. O'Connor J. Creative Industries: A new direction? *International journal of cultural policy*. Vol.15.4. 2009. 387-404.
43. Pletsan K. V. Development of signals of success of careers of the factor socio-cultural sphere. *Public management*. 2018. 3 (13). 117-137.
44. Pletsan K., Fesenko G., Mazepa T., Syrotynska N., Moskaljova A., Osaula V. Training of future managers of the culture sphere. *AD ALTA: Journal Of Interdisciplinary Research*. Vol. 29. 11/02-XXII. 2021. 17-20. URL: http://www.magnanimitas.cz/ADALTA/110222/papers/A_03.pdf (дата звернення: 12.11.2023).
45. Pletsan Kh. V. Formation of emotional competence of the modern cultural manager of creative industries. *Креативність, підприємництво, інновації: управлінські та освітні тренди майбутнього: праці Міжнародної науково-практичної конференції (16-17 червня 2021 р.)*. Харків: Видавництво «Точка», 2021. 117-121.

Розділ третій**Економіка, політологія, психологія, соціологія, міжнародні відносини,
суспільні комунікації, соціальна робота, соціальне забезпечення, регіональні студії****Хайрулін Олег Михайлович / Khairulin Oleg Mykhaylovich**

Кандидат психологічних наук

ORCID: 0000-0001-7042-7948

*Національний університет оборони України*Науковий керівник: Фурман Анатолій Васильович, доктор психологічних наук, професор
Західноукраїнський національний університет**3.1. Ігрові закономірності габітусу людини****3.1. Games regularities of human habitus**

Життєдіяльність сучасної людини перебуває під невинно зростаючим впливом культурного, передусім науково-технічного, прогресу. Такий вплив охоплює всі аспекти індивідуального і соціального життя суб'єкта, супроводжується тотальним використанням особливостей постмодерну, що сформувався і розвивається на субстратах інформаційного (постіндустріального) суспільства. В актуальному часопросторі постмодерну та інформаційного суспільства різке нівелюється культуротвірний контекст індивідуальної участі людини у соціальних процесах, суспільному практикуванні. Соціальний суб'єкт здебільшого стає споживачем зовнішніх вражень та ефектів, які часто перебувають поза осмислених інтенцій, непродуктивно збуджують його ментальну сферу, від чого життєдіяльність такого суб'єкта тяжіє перетворюватися на свою імітацію. Від цього особа втрачає здатність до продуктивного цілепокладання, стає схильною до поступового знівелювання власної унікальної ідентичності, самобутності і самототожності, хоча й зберігає при цьому свою здатність до репродуктивного, імітаційного, часто пародійного, цитування і гри. На тлі перманентної доступності вражень різноманітної спрямованості та афективної сили нестабільність та неоднозначність соціальних, передусім моральних орієнтирів і пріоритетів, строкатість і повторюваність/ітеративність інтеракцій стають головними ознаками постмодерністського культурного розвитку.

Класики теорії постмодернізму, зокрема М. Фуко, Ж. Бодрійяр та Ф. Ліотар, відмічають зв'язок постмодерністської культури з прогресом високих технологій, цифрових медіа-засобів, домінуванням у суспільних процесах масової культури і масової комунікації. Обумовлена особливостями інформаційного суспільства активність медіа-структур викликає перенасичення культурного простору інформацією, *неврівноважене розмаїття смислів, моделей, ролей, образів та взірців*. Така активність спроможна психодуховно дестабілізувати екзистенційну екологію людини, прив'язувати її до штучних рольових моделей від медіа-бізнесу і масової культури, спонукати сучасного суб'єкта до мимовільного або й довільного наслідування, імпринтингу таких моделей. Результатом часто є втрата конкретною особою власної унікальної ідентичності, включно й до критичного рівня деперсоналізації, суспільного поширення і домінування феномену *das Man*.

В умовах постмодерну плюралізм і доступність можливостей і засобів втамування будь-яких психоемоційних потреб суб'єкта стали *новою культурною рамкою*, у центрі якої знаходяться технологічна потужність систем соціального інжинірингу, всюдисутність систем штучного інтелекту (*artificial intelligence, AI*) й найновіші досягнення кібернетики, соціальної психології та медіа-психології. Синтез усіх цих головних атрибутів сучасної масової комунікації епохи постмодерну формує сьогодні нові «правила гри», які нав'язують людині і соціальним групам найбільш колоритні та еспатажні *рольові моделі* пристосування до життєвих реалій. Вплив таких моделей відбивається на світогляді, світовідчутті, самоідентифікації людини, у розумінні й трактуванні споконвічних буттєвих універсалій, особливо фундаментальних: «життя/екзистенція», «єдність», «можливість», «мета», «якісність», «праця», «влада», «любов», «гра» тощо. Володарі соціально-інформаційних (медіа) мереж поступово стають суб'єктами-домінантами соціальної, політичної та економічної влади, ідеократичними господарями. Водночас їх влада поступово набуває мережного, різноманітного формату, концентруючись у руках тих, хто здатний гнучко контролювати матеріальне та символічне виробництво і споживання продуктів актуальної медіа-культури. Таким чином володарі засобів масового впливу створюють, обробляють, спритно оперують і повністю контролюють поширення їм чи владі потрібної інформації, яка визначає уявлення, настановлення, диспозиції, світогляд, і поведінку громадян.

Вектори впливу наведених суспільних і технологічних тенденцій нині спрямовані, нехай би спочатку

й локально, на глобалізацію соціального контролю, на практичне втілення моделей влади, що перманентно примушують суб'єкта до мимовільного або й довільного наслідування штучно нав'язуваних соціальних взірців й у такий спосіб наближають буденну практику до зразків паноптикону – соціального проєкту англійського філософа й правознавця, засновника і натхненника філософської течії утилітаризму Джеремі Бентама (1748-1832).

М. Фуко досліджуючи історію дисциплінарних соціальних механізмів, зазначив найважливішу рису проєкту Дж. Бентама: індивідуалізацію кожного елемента розмаїтого і строкатого натовпу, що постає об'єктом контролю, а від так і приведення піднаглядної особи у стан свідомої та постійної видимості, що урештє автоматичне функціонування влади. В умовах паноптикону соціальний контроль «має бути постійним у своїх результатах, навіть якщо він здійснюється з перервами, щоби досконалість влади робила не обов'язковим її дійсне зобов'язання...» [24]. Паноптикон – це «машина, що створює та підтримує стосунок влади незалежно від людини, яка її здійснює»; «привілейоване місце для експериментів над людьми», яке може бути використане «скрізь, де доводиться мати справу з множинністю індивідів, яким треба нав'язати певне завдання або конкретну форму поведінки» [Там само].

Сьогодні проєкт паноптикону Дж. Бентама набуває ознак соціального та суспільно-політичного мейнстріму. Взірцем сучасного паноптикону нами вважається, наприклад, китайська корпоративна система соціального кредитування/довіри (Corporate Social Credit System; CSCS) [28]. CSCS виникла і була сформульована у КНР наприкінці 1990-х років передусім як механізм для боротьби з корупцією, корпоративними злочинами, шахрайством у сфері контрактів. Керівництво КНР дійшло висновку, що такі випадки мали системний характер і гальмували зростання соціалістичної ринкової економіки, викликаючи поширення недовіри громадськості до політичної влади, між споживачами, підприємствами, кредиторами і регуляторами. Тому було прийнято рішення на розробку і втілення відповідної системи, яка синтезує підходи Дж. Бентама і можливості соціального інжинірингу. Система має виразний *ігровий психологічний механізм*: на фоні перманентних можливостей індивідуального вибору вона містить розлогий шерег *умов/критеріїв отримання індивідуального кредиту соціальної довіри* та відповідних матеріальних *бонусів*, а також предметний та змістовлений *комплекс правил*, зокрема перелік *санкцій/покарань* за порушення таких критеріїв і *здобутків/заохочення* за їх виконання. Механізм CSCS відповідає ознакам соціально-психологічної (групової) динаміки та передбачає циклічність інтеракцій в умовах великої соціальної організації. Мовиться про генеральну сукупність за тотального психологічного експерименту, результати якого офіційно використовуються в унормуванні буденного життя громадян КНР.

Кібер-система CSCS спроможна здійснювати тотальний контроль за життєдіяльністю кожного з тих громадян КНР, хто погодився взяти участь у її діяльності та має відповідний мережний кібер-профіль. Взаємодія людини і CSCS здійснюється у режимі постійного онлайн- та офлайн- моніторингу даних відносно певного громадянина, що позначається на його профілі. CSCS стежить за тим, що людина купує, як поводить у громадських місцях, у соцмережах, як проводить дозвілля, чи бере участь у громадському житті, які законодавчі норми порушує, чи сплачує штрафи, як учиняє за місцем проживання тощо. Усі спостереження зводяться в єдиний «бал чесності» – цифровий індекс, який демонструє рівень соціальної корисності окремого громадянина Китаю, його толерантності, доброчесності та відповідальності. Кількісний показник особистого індексу в системі CSCS визначає, якими свободами та привілеями може користуватися мешканець країни, а які можливості стануть йому недоступні через зниження цього показника й перміщення до нижчої соціальної страти.

Статус кожного громадянина, котрий зареєструвався у кібер-системі CSCS з пліном часу та за умов дотримання її правил може підвищуватися до рейтингів А (класи найвищих рейтингів), бути середнім (рейтинг класу В) або понижуватися до рейтингів С і D (найнижчі групи соціальних рейтингів). У системі передбачено рівневі варіанти рейтингу, набори взірців-моделей індивідуального соціального практикування – від ААА до D, відповідно до яких громадяни отримують заохочення чи підпадають під санкції. До прикладу, власник рейтингу ААА має змогу отримати максимальну суму фінансового кредиту під мінімальний відсоток. Також такий громадянин має переваги у конкурсі на посаду в державній чи комерційній структурі за умов однакових компетенцій з іншими претендентами. Власник рейтингу D позбавляється права використовувати повітряне сполучення, йому практично неможливо отримати високооплачувану роботу. Засновки наведеного рейтингування мають виразну *соціально-рольову діалектику*, в якій клас найвищих рейтингів, принаймні за логікою ініціаторів CSCS, відповідає позитивним рольовим моделям, а найнижча група рейтингів – негативній рольовій участі.

Незалежно від китайської ініціативи CSCS певний досвід використання утилітарної ігрової форми в контексті підходів Дж. Бентама існує й у традиційно демократичних суспільствах. У 2009 році у Великій Британії на зразках, що були використані в Австралії, іммігрантам було запропоновано «заробляти»

британське громадянство через накопичення кваліфікаційних балів. Для цього їм пропонувалось участь у волонтерській роботі, розмовляти англійською мовою, сплачувати податки, демонструвати належну особисту культуру, гарні манери, корисні навички та засвідчувати готовність жити в тих частинах країни, де має місце дефіцит певних фахівців [29].

Поряд з певними перевагами наведених систем (стимулювання продуктивної соціальної активності, ускладнення для розвитку девіантної поведінки), що базуються на соціально-психологічних поглядах Дж. Бентама, вони мають й критичні аспекти, що спроможні призводити до негативних наслідків. Зокрема на такі наслідки вказує британський економіст і соціолог Г. Стендінг (народ. у 1948 р.) у контексті розвитку теорії *прекаріату* – *рольового соціального патерну* та *особливої соціальної групи*, що утворена з осіб, які мають найгірші соціальні та професійні перспективи [29]. Ризик потрапляння до складу прекаріату дослідник пов'язує безпосередньо з перманентно нестабільними та неоднозначними соціальними умовами і тенденціями з боку владних та ідеократичних структур впроваджувати проєкт паноптикону у вигляді сучасних соціально-ігрових практик і програм [Там само]. Соціальні особливості прекаріату, як результату екзистенції в умовах невизначеності нами описано раніше [18].

Парадигма соціальних ролей через оптику рольових моделей втілюється сьогодні у демократичних країнах також відповідно до завдань поширення зразків соціально відповідальної, вітакультурної, продуктивної кооперативної поведінки і життєдіяльності громадян, забезпечення соціальної стабільності та суспільного благополуччя без паноптико-зорієнтованого маніпулятивного стимулювання/примусу людини [8; 25; 27; 30; 31]. Передусім такий досвід має місце й офіційно використовується у державних програмах скандинавських країн з питань соціальної адаптації біженців та осіб з кримінальним минулим [див. 25].

Наведені тенденції не оминають й українське суспільство, що вимагає від національної психології вироблення обґрунтованих засобів мінімізації негативних ефектів постсучасності, поширення соціально корисних, вітакультурних рольових моделей життєдіяльності, зміцнення соціального імунітету українського соціуму в актуальних ситуаціях активності джерел соціального інжинірингу. На рівні суб'єкта-громадянина такі завдання виходять як мінімум із потреби обізнаності особи щодо механізмів *постмодернної ігрової комунікації*, забезпечення її здатності до якісної соціальної адаптації і власного психокультурного розвитку [11].

Об'єктом дослідження є гра як: а) універсальна онтофеноменальна форма буттєвості людини; б) продуктивна програма соціального повсякдення суб'єкта; в) спосіб життя людини та суспільства в умовах екзистенційного розвитку; г) модель реалізації особою її актуального габітусу як матриці-патерну соціальних ролей й актуальних для олюдненого довкілля рольових схем різного спрямування.

Предметне поле дослідження становлять психологічна сутність, зміст, атрибути, функції та інші закономірності габітусу як: 1) універсальної, матричної психодинамічної структури, психологічного осердя суб'єкта, 2) результату соціалізації, інтеріоризації особою соціальних ролей, рольових моделей, 3) суб'єктної клітини-одиниці соціальної гри, 4) концепту, схеми, моделі, що уможливорює аналіз внутрішнього світу особи та його діяльнісний, поведінковий план, 5) атрибутивного базового системоутворюючого компоненту і провідного екзистенційного конструкту особистісної і соціальної динаміки людини.

Головна концептуальна ідея авторської розвідки полягає у спробі засобами наукової рефлексії здійснити теоретичне дослідження психологічних закономірностей привласнення і трансляції набутих людиною ігрових ролей, рольових поведінкових моделей/схем, і, як наслідок, габітусу у взаємозв'язку з умовами персонального екзистенціювання особи; важливе завдання – уточнити психологічний зміст та обсяг категорійних понять «габітус», «пропріум», «ігрова роль», «рольова модель» у контексті розширеного розуміння гри як продуктивної екзистенційної програми соціального повсякдення суб'єкта, а не лише як актуального виду провідної діяльності періоду дитинства та форми розваги дорослої людини.

Методологічну оптику наведеного дослідження становлять суб'єктний підхід у психології і культурно-історична теорія гри (С. Л. Рубінштейн, Й. Гейзінга, Л. С. Виготський, Д. Б. Ельконін, А. В. Фурман, В. П. Москалець), циклічно-вчинковий підхід (В. А. Роменець, А. В. Фурман), диспозиційний підхід (Г. Олпорт, Г. Айзенк, Р. Кеттел), теорія орієнтувально-установочної функції психіки (О. В. Запорожець), теоретична модель гри як учинення та онтофеноменологічної даності (А. В. Фурман), теорія рольової самореалізації особистості (П. П. Горностай), теорія соціального наuczіння (А. Бандура) мультидисциплінарні теорії: соціально-філософська теорія повсякдення як динамічної рівноваги життєвого світу людини (І. В. Карівець), теорія багатомірності рольової реальності (Н. С. Корабльова), теорія культуротворчої функції гри (Й. Гейзінга), концепція гри як універсальної форми боротьби за суб'єктне та групове сприйняття й оцінювання (П. Бурд'є), теорія габітусу (П. Бурд'є, Г. О. Балл, Т. М. Титаренко,

А. А. Фурман, І. В. Карівець), концепція гри у транзакційному аналізі (Е. Берн), теорія онтологічного моделювання (Т. Грубер, Н. Гуаріно).

Основними методами дослідження є феноменологічний метод, метод абдукції, аналіз і систематизація наукових положень та підходів до вивчення психологічних закономірностей феномену гри, теоретична реконструкція (моделювання) прагматики формування і розвитку соціальної ролі дитини в умовах рольової гри у соціальний габітус дорослого як суб'єкту матрицю гри та інтегральну одиницю соціальної динаміки. Базовими атрибутами нашого дослідницького дискурсу, що визначає його змістовну сутність, є феномени гри, вчинку, рольової реальності, соціальної ролі, рольової моделі, габітусу і пропріуму.

Виклад основного матеріалу дослідження. У попередніх дослідженнях нами було розпочато з'ясування особливостей ігрових ролей дитини та дорослого [18; 19]. Безумовним психологічним канонем при цьому сприймається обґрунтований психологами висновок про те, що саме *роль* та пов'язані із нею *дії* стосовно її реалізації становлять *клітинку гри*. Власне цей засновок реалізує прагнення Л. С. Виготського віднайти універсальну одиницю/клітинну структуру предметної сфери психології для системного аналізу психологічних явищ *не за елементами, а за одиницям* [9].

Універсальний характер ролі як одиниці, а також ізоморфної матриці предметної сфери психологічного дослідження гри, нами було обґрунтовано з використанням основ формальної логіки та універсальної клітинної структури онтологічного моделювання (Грубер, 1993; Гуаріно, 1995 [див. 19]) елементарної абстрактної системи, триплет-матриці $\Lambda = \langle S, O, R \rangle$ ((Суб'єкт (S) – Об'єкт (O) – Відношення/Дія (R))). Також зауважувалось, що атрибутивна есенційність *ролі* як універсальної клітинки предметної сфери психології поширюється на всі діяльні інваріанти людини – фізичні рухи, кінеми та лексеми – мовленнєві, вербальні комунікативні дії. Отож цілком логічно, що *атрибутивною для ролі є вчинкова дія*. Також підтвердженням для наведених пропозицій вважається те, що *дію, мовленнєву та/або фізичну*, вітчизняні психологи розглядали як *функціональний орган індивіда, котрий володіє власною біодинамічною тканиною, який еволюціонує, інволюціонує та володіє властивістю реактивності* (О. В. Запорожець, М. О. Бернштейн та ін.).

Сьогодні є очевидною необхідність уточнення концепту *ігрової ролі*, позаяк донині психологи переважно спорадично поширювали соціальну механіку гри на діяльність дорослої людини. Скажімо, Д. Б. Ельконін сприймає рольову гру виключно як атрибут, домінуючий вид провідної діяльності людини віку раннього дитинства і дошкільного віку [5; 12; 16; 20]. Проте він не йде далі, не намагається вибудувати хоча би гіпотетично трек, «місток» у життєдіяльність дорослої людини, обмежуючи себе та майбутні покоління дослідників гри висновком на кшталт «у сучасній спільноті дорослих розгорнутих форм гри немає, її витіснили та замінили з одного боку різноманітні види мистецтва, а з іншої – спорт».

Загалом на нашу думку згаданий дослідник ноетично, інтенційно підозрював про недоцільність полишати період дорослого життя атрибутивності гри як виду провідної діяльності. На це вказують його такі зауваження:

1. Поняття провідної діяльності треба збагатити; по-перше, це така діяльність, усередині якої диференціюються наступні після неї види діяльності; по-друге, вона є центральною у структурі та системі діяльностей, тобто під її впливом відбувається їх розвиток, хоча вона й входить у їх контекст як генетичне джерело.

2. Головним принципом пізнання природи провідної діяльності має бути методологічний принцип «зверху-донизу», адже паростки вищих форм усередині нижчих неможливо виявити доти, поки не утворилися й не вивчені вищі форми. Натомість усередині самих початкових форм предметної діяльності міститься *гра як інтенційне і програмне відношення до взірця*.

3. Вкрай важливо з'ясувати майбутнє домінантного періоду рольової гри; вочевидь вона не може відмерти повністю, хоча її психозмістовне наповнення видозмінюватиметься долучаючи опанування читанням, письмом та іншими знаряддями культури.

Доцільність атрибутивного розпросторювання гри на всю життєдіяльність людини не лише в інваріанті/модусі рольової гри дитячого віку, а й у форматі обрання її за спосіб і програму екзистенції суб'єкта, спричинена відомим основоположенням (О. В. Запорожець), що перша доступна для дошкільника форма діяльності, яка передбачає *свідоме відтворення та удосконалення нових рухів* та рухливої активності загалом – це гра.

За В. А. Роменцем *клітинною структурою предметного поля психології є вчинок*. Це означає, що розглядаючи гру як програмну основу екзистенції людини, потрібно віднайти універсальну структуру, котра пов'язувала би рольовий інваріант дитячої гри та вчинковий модус гри дорослого. І перше і друге відповідає концепту екзистенційної гри, що було розкрито у попередньому дослідженні [19].

Відомо, що рольовий модус/інваріант дитячої гри за Д. Б. Ельконіним містить наступні структурно-

функціональні компоненти:

1) *роль* дорослої людини, *котру дитина обирає своєю* і для якої підходить конкретна життєва ситуація;

2) *уявна ситуація*, що утворюється для втілення дитиною своєї ролі у практику життя; зміст такої ситуації [у дитячому віці] складає заміщення предметів (іграшки);

3) *ігрові дії*; через те, що дитина має справу не з тими предметами, що їх використовує дорослий, і з ними неможливо діяти так, як діє дорослий.

З плином часу у процесі дорослішання наведені структурно-функціональні компоненти рольової дитячої гри ускладнюються та інваріантно помножуються відповідно до циклічно-вчинкових психологічних закономірностей.

Роль містить загальноприйняті *правила*, які внутрішньо приймаються дитиною. При цьому психологічним змістом *розгорнутої, розвиненої форми рольової гри виступає* не предмет та його використання або перетворення людиною, а *стосунки поміж людьми*, котрі відбуваються й оприявнюються через ті чи інші дії з предметами. Отож не особа наділяється предметністю, а її взаємини у *системі людина – людина*. Тому шляхом мимовільної чи довільної імітації, відтворення і привласнення таких стосунків із ролі нового світу дорослих дитина – майбутній дорослий й розвиває себе соціально. Звідси джерелить ідея, що *роль й органічно пов'язані з нею дії і є клітинкою гри*.

Водночас незрозуміло, чому у висновку про зміст *одиниці гри* той же Д. Б. Ельконін не врахує як елемент саме *життєву ситуацію*, або ж не пояснює її екзогенний базис для уявної ситуації дитини. Мовиться про те, що саме *ситуації актуального екзистенційного практикування* генерують для дитини уявні ситуації, якими, своєю чергою, не обмежуються зовнішні аферентації лише дитячого розвитку у цьому локальному світі гри. Це означає, що уточнений зміст *одиниці гри* повинен охоплювати *роль, екзистенційну ситуацію й органічно пов'язані з нею дії*. При цьому у методологічній оптиці циклічно-вчинкового підходу роль умістовлює собою одночасно два ключові компоненти внутрішньо-суб'єктного простору особистості: 1) *мотиваційно-інтенційний такий що спонукає до екстеріоризації* та 2) *пострефлексивний, інтеріоризаційний*. Тобто дорослішання, розвиток рольового досвіду і набуття самоідентифікації дитини має відбуватися через її екзистенційну еволюцію. Така еволюція передбачає поступову відмову від рольового імпринтингу, появу і домінування власних мотиваційно-інтенційних диспозицій, творчу прагматизацію уявних ситуацій, самостійне створення і реалізацію діяльнісних програм та інтеріоризацію усіх результатів, згенерованих ситуаціями повсякдення. Таким чином *матриця-тріада сюжетно-рольової гри дитини Роль-Ситуація (Актуальна/Уявна)-Дія* еволюціонує у *кватерну матрицю екзистенції-практикування Ситуація-Рольова мотивація-Ігрова рольова дія-Пострефлексія*, що придатна для онтогенетичного розгалуження в усіх подальших ситуаціях дорослого життя. Саме така покомпонентна спіраль одиничного механізму гри, на наш погляд, знаходиться у буттєвих засновках життєдіяльності творчої дитини, юної або дорослої людини у будь-якій новій актуальній ситуації взаємодії/інтерації із довкіллям.

Водночас методологічний вектор «реальна екзистенційна ситуація – уявна ситуація» потребує уточнення, розвитку, наповнення змістом і врахування у новому повновагому варіанті побудови універсальної суб'єктної клітини-одиниці соціальної гри. Це означає, що припущення Д. Б. Ельконіна про лише «уявну ситуацію», може стосуватися тільки сюжетно-рольових, комерційних, певною мірою ділових і найскладнішого їх різновиду – організаційно-діяльнісних ігор, у яких *учасники не виходять за рамки своїх ситуаційних статусів і відповідних їм функцій*, тобто ЗА формат конкретних правил гри, відомих ДО її процесного перебігу. Натомість у ситуаціях, що відрізняються *унікальністю, спорадичністю ходу, хиткою спланованістю, ймовірнісними, або ж взагалі наперед невідомими правилами та складною рефлексією*, у дорослого суб'єкта є можливість варіювати прийняті на себе соціальні ролі, які були опановані (інтеріоризовані) ним не тільки в дитинстві, але й протягом усього життя до моменту настання життєво актуальної проблемної ситуації.

Раніше нами було запропоновано під *ігровою роллю* розуміти *довершену множину образів дії, стратегій, функцій-правил, що формально-онтологічно відповідають статусу функціональних аксіом, обмежень, а згідно із теорією функціонального системогенезу (П. Анохін) – свобод компонентів функціональної системи, їх вільного вибору суб'єктом дії в умовах новопосталої актуальної ситуації його взаємодії із довкіллям* [18; 19]. При цьому актуальна ініційована відносно певної ситуації *роль* у процесі безпосередніх ситуаційних змін організується як *програма* із доступних людині (згідно із теорією функціонального системогенезу – це її пам'ять і досвід) образів дії, стратегій, функцій-правил, діяльнісних фіксацій-аксіом відповідно до обстановочних аферентацій і плину подієвих фрагментів життєвого процесу. Інакше кажучи, у ситуаціях, які відрізняються невизначеністю, унікальністю, спорадичністю перебігу і які не мають спланованого характеру, *людина об'єктивно вимушена синтезувати, оновлювати свою соціальну*

роль.

Водночас залишається відкритим питання «Що генерує створення і реалізацію програми дій у новій актуальній ситуації? Які індивідуальні атрибути дозволяють суб'єктові продуктивно й мимовільно, у модусі навички, створювати таку програму, що одночасно відповідало би ізоморфізмам матричної одиниці гри та системоутворюючої клітинки предметного поля психології?» Необхідно розвинути, уточнити, удосконалити існуючу формулу одиниці гри Д. Б. Ельконіна.

Виконання наведеного завдання дозволить універсалізувати висновок Д. Б. Ельконіна про те, що рольова гра виникає в ході історичного розвитку суспільства внаслідок зміни місця дитини у системі суспільних відносин. Розвитком концептів Й. Гейзінги є висновок Д. Б. Ельконіна, що рольова гра соціальна за своїм походженням, за своєю природою, а її виникнення пов'язане не з дією будь-яких внутрішніх, вроджених інстинктивних сил, а з цілком певними соціальними умовами життя дитини у суспільстві. Така методологічна позиція дозволяє розкрити механіку розвиткового й змістовного удосконалення одиниці гри саме через розвиткове й змістовне удосконалення ролей, ускладнення екзистенційних ситуацій (соціальних ситуацій розвитку за Л. С. Виготським) й органічно пов'язаних з ними дій суб'єкта. Саме контекст екзистенційної ситуації є ключовим для розвитку здатності суб'єкта створювати, синтезувати у нових ситуаціях нову роль не як просту суму попередньо інтеріоризованих взірців, а як на певний момент завершений аутопоезисний комплекс того, що традиційно формулюється як афективно-мотиваційна та операційно-технічна сторони діяльності. Саме ці компоненти особистості здебільшого розташовуються в основі механіки соціокультурного розвитку людини. Тобто формально й узмістовлено процес екзистенціювання (повсякденного прожиття) людини відбувається як одночасно самогенеруюче/аутопоезисне та соціально-зумовлене удосконалення її ментального ества на діапазоні від ігрової асиміляції простих, привласнених у дитинстві, таких, що не потребують складного морального вибору ролей до ефективної аккомодатії в умовах мінливих соціальних аферентацій з афективно-мотиваційними та операційно-технічними контекстами і зобов'язаннями. Стрижнем такого руху є соціальний, трансдисциплінарний та психологічний конструкт і категорія «роль». Водночас його змістова строкатість потребує уточнення, розвитку і трансдисциплінарної інтеграції на психологічній епістемології і методології, включно і як суб'єктної клітинки-одиниці соціальної гри та [можливо] системоутворюючої клітинки предметного поля психології.

У науковому вжитку категорійне поняття «роль», «соціальна роль» (від франц. rôle – буквально «список», «перелік») – це узгоджений набір поведінки, який очікується від індивіда в певній груповій позиції в групі або соціальному середовищі. Оскільки цей термін походить від драматургічної концепції ролі (діалог та дії, призначені кожному виконавцю в п'єсі), існує припущення, що дії індивідів регулюються роллю, яку вони відіграють у соціальному середовищі, а не їхніми особистими пристрастями або схильностями. У соціальній психології, як правило, це відноситься до будь-якої моделі поведінки, яка передбачає певні права, зобов'язання та обов'язки, які людина очікує, яким навчається і, як взірець, заохочує виконувати в певній соціальній ситуації. Фактично, можна зайти так далеко, щоб сказати, що роль людини – це саме те, чого від неї очікують інші, і в кінцевому підсумку, після того, як конкретна роль була ретельно вивчена та усвідомлена, вона сама очікує від себе.

У генетичній, родо-видовій залежності від категорії «роль» знаходиться поняття «рольова модель» яке позначає референтну особу або групу, зразок для наслідування особи або групи, що слугує взірцем для цілей, диспозицій, установок (аттитюдів), поглядів або поведінки окремої людини; уявний чи вигаданий персонаж, який людина намагається наслідувати, копіювати у власному житті. Індивід ідентифікує себе відповідно до рольової моделі як взірця і прагне його наслідувати [5; 12; 20; 31].

У теорії соціального наочіння (А. Бандура, Дж. Колман, Н. Міллер, Дж. Доллард та ін.) феномен рольової моделі як гідного наслідування чи копіювання ідеалу, еталону, прикладу має фундаментальне значення, оскільки передбачається, що більша частина соціалізації людини відбувається через імітацію поведінки моделі для наслідування [12; 20; 27]. При цьому суб'єкт здійснює моделювання, акт побудови моделі, процедуру, за допомогою якої він спостерігає за актуальною для себе моделлю і виконує/відтворює/імітує певну поведінку, а потім намагається наслідувати цю поведінку. Серед психологів-науковців є багато тих, хто вважає, що це фундаментальний процес навчання, пов'язаний із соціалізацією. Зокрема саме такий теоретико-методологічний стрижень має соціально-когнітивна теорія особистості видатного представника парадигми соціального наочіння, канадського психолога українського походження Альберта Бандури (1925-2021). Основним наративом соціально-когнітивної теорії є «моделювання або наочіння через спостереження» [23].

Соціально зумовлене наочіння суб'єкта відбувається як моделювання, що генерує всі етапи і фази наочіння й передусім за допомогою своєї інформативної функції. Остання спільно узадає механіку

зовнішнього підкріплення процесу і результатів навчіння. При цьому навчіння через спостереження атрибутивно регулюється чотирма взаємопов'язаними факторами – *процесами уваги, збереження, рухового відтворення і мотивації*. Слід зауважити, що така позиція незалежно і змістовно відповідає теорії системогенезу П. К. Анохіна і теорії вчинку В. А. Роменця. А. Бандура підкреслює роль *непрямого підкріплення*, тобто спостереження за тим, як інші отримують підкріплення, і самопідкріплення, коли люди намагаються обґрунтовувати власну поведінку. Інтегруючи роль у процесах навчіння відіграє саморегулювання або те, як люди керують своєю поведінкою. У саморегулюванні важливе значення надається основним процесам самоспостереження, судженням і самооцінці. Як приклад А. Бандура розглядає питання, чому люди карають себе [23].

У когнитивній теорії особистості Дж. Келлі роль визначається як форма поведінки, що логічно випливає з того факту, що людина розуміє, як мислять інші люди, які пов'язані з нею в її діяльності. Причому для аналізу і привласнення таких форм поведінки людям не обов'язково мати безпосередні, прямі рольові відносини [23].

Авторка вітчизняної теорії багатомірності рольової реальності Н. С. Корабльова в основу власних розвідок закладає контрукт такої реальності. Ним позначається соціальна реальність, взята в аспекті *рольових взаємодій особи*, що визначаються статусами носіїв соціальних ролей в процесі творення ними соціального простору [10]. Це суспільні відносини, які розкриваються на більш глибокому рівні між такими структурами, як суспільство і особа, кожна з яких – рівнозначна як індивідуальний вимір того суспільного цілого, до якого вона входить. За висновками науки, якщо з рольової реальності усунути соціальну обумовленість людського буття, то рольова реальність як науковий конструкт позбавляється смислу як конструкторного начала. Тому рольова реальність не просто теоретичний конструкт, вона породжує різноманітні форми суспільного життя, оскільки теоретично підтримує їх, оформлює, узгоджує з існуючим порядком речей. Тобто вона є породжуючим і передбачуваним, обов'язковим до виконання принципом індивідуальної і колективної рольової взаємодії, принципом, що ініціює конфігурації рольових взаємодій. Також рольова реальність є тією незалежною перемінною в соціальних дисциплінах, які використовують рольову теорію. Рольова реальність впливає на актуалізацію конкретних рольових типів і типів рольових взаємодій [Там само].

У національній психології рольовий науковий дискурс розвиває П. П. Горностай [8]. Рольова модель особистості та її життєвого світу цим вченим сприймається як засадничий конструкт психологічних досліджень, що втілюється у запропоновану ним концепцію рольової моделі як основи теорії особистості.

Історичні та культурні корені рольового підходу у вивченні особистості П. П. Горностай пов'язує з науковими розробками та людським практикуванням. Інтегруючи джерелом автор вважає категорію «*гра*», яка є дуже цікавим феноменом культури, виражає синтетичну форму активності, характеризує сторони буття, в яких втілюються багаті сутнісні характеристики прояву особистості [8].

Отже теорія рольової гри, концепція клітини-одиниці соціальної гри може виступати епістемологічною та методологічною основою пошукувань як системоутворювального клітинного базису ігрового моделювання суб'єкта, так й [можливо] універсальної одиниці/клітинної структури предметного поля психології для системного аналізу усіх психологічних явищ. Наявна наукова спадщина рольового підходу з центром у вигляді теорії рольової гри незалежно підтверджує доцільність й корисність такої методологічної позиції епістемне коріння якої проростає із потужної різоми діяльнісного підходу у науковій психології.

Фундатор діяльнісної парадигмальної наукової програми С. Л. Рубінштейн (1889-1960) гри, ігровому моделюванню надавав виключне теоретико-методологічне і прикладне значення [13]. Його концепти позиціонують гру як фундаментальний, програмний та універсальний засіб життєдіяльності людини:

- гра ... осмислена *діяльність*, сукупність осмислених дій, об'єднаних єдністю мотиву; гра – це діяльність, що означає, що гра є виразом певного ставлення особистості до навколишньої дійсності;

- зв'язок гри з працею яскраво відбивається змістом ігор: всі вони зазвичай відтворюють ті чи інші види практичної неігрової діяльності;

- гра пов'язана з практикою, із впливом на сві; гра людини – породження діяльності, завдяки якій людина перетворює дійсність і змінює світ; сутність людської гри – у здатності, відображаючи, перетворювати дійсність;

- у грі відбуваються лише ті події, цілі яких є значимими для індивіда через їх власний внутрішній зміст;

- гра дорослої людини і дитини, пов'язана з діяльністю уяви і виражає тенденцію, потребу у перетворенні навколишньої дійсності; виявляючись у грі, ця здатність до творчого перетворення дійсності у грі вперше і формується; у цій здатності, відображаючи, перетворювати дійсність, полягає основне

значення гри.

Особливого значення С. Л. Рубінштейн надає ігровій ролі окреслюючи значення і функціонал ігрової діяльності в усьому діахронічному комплексі буттєвості людини. Вчений наголошував, що у житті взагалі, не лише тільки у грі, роль, яку особистість на себе приймає, функції, які вона в силу цього виконує, сукупність відносин, до яких вона таким чином включається, накладають суттєвий відбиток на саму особистість, на весь її внутрішній зміст. Особистість та її роль у житті тісно взаємопов'язані; і у грі через ролі, які дитина приймає на себе, формується і розвивається її особистість, вона сама. Саме так на основі гри С. Л. Рубінштейн описує механіку і загальний зміст соціального навчання, незалежно обґрунтовує відповідні закономірності виявлені А. Бандурою, Дж. Келлі, про які йшлося раніше. Також у наведених висновках С. Л. Рубінштейна нам очевидні змістовні паралелі з теорією габітусу французького філософа і соціолога П'єра Бурдьє (1930-2002) [7; 10; 14] та диспозиційного підходу в психології Г. Олпорта (1897-1967), зокрема його концепції пропріуму [23; 30] на чому вважаємо за необхідне зупинитися більш докладно.

Згенерований низкою фундаментальних досліджень (С. Л. Рубінштейн, Й. Гейзінга, Л. С. Виготський, Д. Б. Ельконін, А. В. Фурман, В. П. Москалець, Н. С. Корабльова, Е. Берн, С. К. Шандрук та ін.) висновок, про те, що вже *всередині самих початкових форм предметної діяльності міститься гра як відношення до взірця*, нами обирається як канонічний. Водночас концептуальний базис взірця [який об'єктивно може бути не лише зовнішнім, інкорпорованим] потребує виявлення універсальної, матричної, фундаментальної структурно-функціональної моделі ментального ества людини; моделі, що уможлиблювала би аналіз як внутрішнього світу людини, так і її діяльнісного, поведінкового плану; слугувала методологічним засобом для оприявлення того, ЩО і ЯК отримує людина у своєму життєвому розвитку від соціального середовища й, одночасно, ЧИМ і ЯК таке середовище через референтних осіб (передусім як зразків-моделей) впливає на людину у процесі її розвитку. Пошук наукового концепту, що оптимально відповідав би такому змісту й одночасно засвідчував би свою наукову включно й універсальну міждисциплінарну релевантність, привів до відомої, проте в українській психології маловживаної категорії «габітус» (habitus) [4; 7; 10; 14; 15; 17; 22; 29].

У загальнофілософському розумінні *габітус* означає набір *схем діяльності*, що мимовільно або й довільно, як правило неусвідомлено застосовується людиною та дозволяє їй вільно здійснювати свою екзистенційну практику, одночасно суворо контролюючи таку практику; цілісну *систему диспозицій сприйняття, оцінювання, класифікації та дій*, результат досвіду та інтеріоризації людиною соціальних структур, що носить неусвідомлений характер; також характерну форму, зовнішній вигляд організму [4].

Перша наукова адаптація соціологічної теорії габітусу у межах української психології відбулася завдяки розвідок знаної української дослідниці Т. М. Титаренко. Наукиня психологічно у змістовлює *габітус як систему диспозицій, що породжуються соціальним середовищем*. Такі *диспозиції або вихідні установки породжують і структурують індивідуальні практики людей*. Психологічний зміст категорії «габітус» Т. М. Титаренко ґрунтує на відповідних дослідженнях П. Бурдьє як *системи структурованих і структуруючих схильностей*, індивідуальної системи *когнітивних та мотиваційних структур*, що відбувається і розвивається у практиці та зорієнтована на практичні завдання, ситуації та функції [15]. Нагадаємо, що акцент фундації габітусу на психологічній сутності диспозицій діахронічно зберігається й розвивається в усьому корпусі наукової спадщини П. Бурдьє [7; 10; 14].

Український науковець А. А. Фурман у дослідженні психологічних закономірностей смисложиттєвого розвитку особистості зауважує, що механізмом самовизначення особистості постає осягнення і оволодіння людиною своєю мотиваційно-сисловою сферою. Результатом цього стає *трансформація особистісних смислів у персоніфіковані сенси, що становлять вищий рівень регуляції поведінки*. А. А. Фурман таким рівнем вважає *габітус* як «цілісну систему диспозицій сприйняття, оцінювання, класифікації та дій, результат досвіду та інтеріоризації індивідом соціальних структур, які носять неусвідомлений характер. Звідси габітус – це сукупність сталих надбаних схильностей або система патернів як множини стереотипних (шаблонних) поведінкових реакцій чи послідовність певних дій, що опосередковується нормативами поведінки і діяльності» [17].

Видатний український психолог та філософ Г. О. Балл і його учні у реалізації інтегративно-особистісного підходу у психологічній науці і практиці прямо та безпосередньо не використовують категорію «габітус». Водночас зміст категорії «особистість» розкривається ними на узагальненнях, що ідентичні концепції габітусу. Зокрема, під терміном «особистість» у теоретичних дискурсах представників цієї школи вважається за краще позначати таку *комплексну якість особи, яка визначає соціокультурні функції останньої* [1; 2]. Окрім того, Г. О. Балл зауважує, що при всьому науково-психологічному розмаїтті розуміння, інтерпретації та інтегративного трактування поняття «особистість», конвенційність наукових підходів забезпечується тим, що у сучасній психології це поняття характеризує людського індивіда та

форми його функціонування, «що зберігаються або/та створені ним за допомогою його психіки і що реалізуються [зокрема, при здійсненні цілеспрямованої діяльності] у взаємодії з іншими індивідами та/або спільнотами, а також із самим собою як іншим. Така констатація слугує аргументом на користь тісного зв'язування категорії особистості із категорією культури, що розуміється погоджено із цілим рядом її відомих трактувань – як сукупність складових буття людей, що слугують носіями соціальної пам'яті та осерддями соціально значущої творчості» [2].

Висновком про те, що «термін «особистість» означає якість людини, що дозволяє їй бути відносно автономним та індивідуально своєрідним суб'єктом культури» [1; 2], Г. О. Балл унормовує як психологічний науковий апарат відповідні висновки П. Бурдьє про загально-культурну значущість габітусу. Передусім така значущість полягає у тому, що *габітус є центральним соціальним елементом формування ідентичностей як індивідуального, так й колективного рівнів. Габітус функціонує як універсальна структура, осердя, матриця особистості на усіх фізичних, психофізичних, психічних та психологічних планах людини*. Він також виконує соціально-інтегральну функцію: суб'єкти із схожими, подібними, гомогенними габітусами утворюють соціальні групи, класи, спільноти. І навпаки – суб'єкт завдяки особливим генетичним механізмам розвитку габітусу стимулюється актуальним соціальним довкіллям до змін свого габітусу, ідентичності, приведення їх до правил зовнішніх соціальних умов. Таким чином *габітус здатний й примушений оновлюватися з метою соціальної адаптації особистості до актуальних умов*, що також відповідає механіці розвивальних трансформацій особистості.

У контексті вдосконалення психологічної науки упредметнена адаптація Г. О. Баллом підходить П. Бурдьє, стосовно зв'язку концептів габітусу й особистості, розвиває підхід М. М. Рубінштейна (1878-1953), який більше за століття тому визначав особистість «як індивідуальну культурно-творчу силу або як її можливість» [4]. А це переконує, що наукову прагматику формування і розвитку соціальної ролі дитини в умовах рольової гри у відповідні формоутворення дорослого, релевантно, прегнантно і переконливо розкрито саме теорією габітусу, що знаходиться в основі представленої у 1979 році теорії соціального простору П. Бурдьє. За цією теорією *соціальний простір існує у вигляді соціальних полів, чії учасники, маючи власні соціальні капітали та керуючись габітусами, виконують дії, котрі позиціонуються як екзистенційні практики* [7; 10; 14].

Виразне психологічне у змістовленні мають також наступні позиції наукових праць П. Бурдьє, що містять атрибутивні змістовлення концепту/категорії «габітус».

Габітус [від *habere* (лат.) – мати] [4; 7; 10; 14; 22]:

- генеративний принцип систематичної поведінки;
- комплекс ментальних структур, якими люди сприймають соціальний світ і які є переважно продуктами інтеріоризації структур соціального світу;
- система стійких і трансльованих (переносимих) диспозицій, структурована структура, що схильна функціонувати і як структуруюча структура, тобто як принцип, що породжує й організує практики та уявлення, що можуть бути об'єктивно адаптованими до їх мети, проте не припускають усвідомленої спрямованості на неї та неодмінного оволодіння необхідними операціями щодо її досягнення.

Габітус є одночасно системою набутих схем вироблення практик та система схем сприйняття та оцінювання практик як принципів класифікації та, одночасно, як організуючих принципів дії. В обох випадках ці операції оприявнюють/експлікують соціальну позицію, в якій габітус було сформовано.

Аналізуючи генезис габітусу П. Бурдьє зауважує таке: «Суб'єктом стратегій є не свідомість, що у довільній формі визначає свої цілі, і не позасвідомий механізм, а *смысл гри* – ось метафора, якою я постійно користуюсь: *смысл гри*, практичний сенс, [керований] габітусом, схильністю до того, щоб грати не лише за правилами, але також відповідно до неявних регулярностей гри, в яку люди задіюються з самого раннього дитинства» [26].

Психологічний зміст габітусу на нашу думку суттєво уточнює диспозиційна теорія американського психолога Гордона Олпорта (1897-1967). Особливе місце у наведеній теорії займає *концепція пропріуму* [23; 30]. Олпорт вважав, що пропріум – це те, що є послідовним, унікальним і центральним в особистості та охоплює всі ті її аспекти, які б сприяли формуванню почуття внутрішньої єдності. Він розглядав пропріум у значенні сталості людини щодо її *диспозицій, намірів та перспективних цілей*. Пропріум невід'ємний від людини як єдиного цілого. Це організуюча і об'єднувальна сила, призначенням якої є формування унікальності людського життя [Там само]. Автори монографії «Theories of Personality» зауважують: «Ми зможемо якнайкраще зрозуміти зміст пропріуму розглядаючи це явище у сенсі прикметника «присвоєне». Пропріум включає ті аспекти особистості, що є характерними і притаманними нашому індивідуальному життю. Ці аспекти є унікальними для кожного з нас і об'єднують наші відносини, сприйняття і наміри» [30].

Як відомо структура пропріуму складається із наступних компонентів та їх взаємозалежностей: 1) тілесне самовідчуття (body sense), 2) самоідентифікація (self-identity), 3) самооцінювання (self-esteem), 4) саморозвиток (self-extension), 5) раціональне мислення (rational thinking), 6) образ самого себе, Я-образ (self-image), 7) самоспрямованість (proprieate striving) та 8) самоусвідомлення (self-knowing). Об'єднувальним щодо усіх компонентів пропріуму Г. Олпорт вважав *самоспрямованість*, кінцеву стадію розвитку пропріуму, яка з'являється та активізується у підлітковому віці внаслідок пошуку особою власної ідентичності та передбачає спільне експериментування з однолітками для формування довготривалих зобов'язань. *У своїй відмінності від віку дитинства підлітковий період є особливо значущим як час, коли свідомі наміри та плани на майбутнє починають мотивувати особистість* [Там само].

Диспозиції особи, як її стійкі характеристики, що передусім реалізують унікальний зміст її пропріуму, описують або визначають поведінку індивіда в різноманітних ситуаціях і є властивими та унікально вираженими щодо конкретної людини. Відомо, що Г. Олпортом диспозиції поділяються на три категорії за ступенем їх впливу на поведінку особи, якій вони притаманні: 1) *кардинальні диспозиції* (або кардинальні риси, cardinal dispositions/traits) – диспозиції, що визначають екзистенційні мотиви особи; такі диспозиції настільки вагомі, наприклад, жага влади, що впливають практично на будь-яку поведінку людини; 2) *центральні диспозиції* (або центральні риси, central dispositions/traits), такі, наприклад, як дружелюбність, є менш мотиваційно визначальними у порівнянні з кардинальними диспозиціями, але, незважаючи на це, є впливовими і такими, що легко ідентифікуються; 3) *вторинні диспозиції* (або вторинні риси, secondary dispositions/traits), такі як, наприклад, схильність завжди утримувати порядок на робочому місці, набагато більш вузькі й специфічні, стосовно життєвих ситуацій й більше схожі на побутові звички, аніж на екзистенційні інтенції суб'єкта, якими є його кардинальні й центральні диспозиції. Для нас є очевидним те, що кардинальні і центральні диспозиції стосуються передусім афективно-мотиваційній стороні життєдіяльності особи, вторинні диспозиції – її операційно-технічній стороні.

Наведене дозволяє методологічне узагальнення, що саме концепт диспозиції змістовно об'єднує теорію габітусу П. Бурдьє і теорію пропріуму Г. Олпорта у тому контексті, що пропріум психологічно позначає сутнісне й динамічне узмістовлення габітусу. У методологічному сенсі габітус, у свою чергу, є структурно-функціональним оформленням, корпусом, «тілом» пропріуму.

Наведені висновки про генетичний розвиток габітусу незалежно співпадають із психологічними закономірностями особистісного розвитку людини, що були верифіковано запропоновані С. Л. Рубінштейном, Й. Гейзінгою, В. А. Роменцем, Е. Берном, П. П. Горностаєм та іншими дослідниками гри як соціального і культурного явища.

Й. Гейзінга з посиланням на дослідження Б. Маліновського акцентує, що поведінка тих, кому первісне суспільство приписує надприродні властивості, часто може бути найкраще визначено як *«гра відповідно до ролі»* [6]. Описуючи «активну початкову основу, яка надає грі її сутності» він зауважує: «гра – це функція, яка сповнена сенсу. .. Назвати активну першоснову, яка надає грі її сутності, духом – було б занадто; назвати його інстинктом – було б порожнім звуком. Як би ми не розглядали таку основу, в будь-якому разі ця цілеспрямованість гри виявляє на світ якусь нематеріальну стихію, долучену до самої сутності гри» [Там само]. На нашу думку виходячи із змісту явища габітусу саме він претендує на позицію такої «нематеріальної стихії» передусім у її *афективно-мотиваційній та операційно-технічній складових*. Грунтуючись на узагальненнях Й. Гейзінга, габітус може сприматися як *універсальна психодинамічна структура суб'єкта*, яка є його фундаментальним «обладнанням» для участі у соціальній конкуренції: «Ігрова функція, у її вищих формах, ... може бути відразу ж зведена переважно до двох аспектів, у яких вона себе проявляє. Гра – це боротьба за щось, або показ, вистава цього «щось». Обидві ці функції можуть і об'єднуватися, так, що гра унаслідок боротьби за щось, або перетворюється на змагання в тому, хто саме зможе показати щось краще за інших» [Там само]. Й. Гейзінга називає гру *«вродженою функцією людини»*, завдяки якій здійснюється її прагнення «до вищого, незалежно від того, чи є це прагнення вищої земної слави і переваги, або ж це прагнення подолання всього земного» [Там само]. Отож ми висновуємо, що *габітус суб'єкта забезпечує реалізацію ним соціальної гри – вродженої функції людини*.

Існують об'єктивні підстави сприймати габітус суб'єкта як центральне осердя його психічної організації включно й у діяхронії його онтогенетичного розвитку як одночасного перебування у двох вимірах – операційно можливого та актуально ідеального, як ситуаційно актуального психодинамічного стану *hic et nunc*. Адже, як зауважував Л. С. Виготський, наш досвід зосереджується поміж двома порогами і ми бачимо лише маленький відрізок світу; наші почуття дають нам світ у важливих для нас витягах, випинах. Усередині порогів вони знову відзначають не все різноманіття застосувань, а переводять знову через нові пороги. Свідомість ніби стрибками прямує за природою, з пропусками, пробілами. Психіка обирає стійкі осередки дійсності серед загального руху. Вона є органом відбору, ситом, що проціджує світ і

змінює його так, щоб можна було діяти, суб'єктивно змінювати дійсність на користь організму [13].

На підтримку рольових пріоритетів онтогенетичного розвитку людини, генетичного зв'язку соціальної ролі із становленням характеру суб'єкта, передусім як поверхневого, ситуативно-поведінкового інтеракційного прояву габітусу, зауважимо, що саме із соціальної ролі створюється низка характерологічних властивостей і зв'язків особи.

Водночас П. Бурдьє своєю концепцією габітусу йде далі більшості дослідників усталених універсальних соціально, передусім вчинково, обумовлених новоутворень особистості – створює *безупинну динамічну спіраль ускладнення побудови і змісту габітусу*, збільшення його функціональних можливостей внаслідок соціальної взаємодії людини із довкіллям (рис. 1).

При цьому кожна психологічна функція як окремий спосіб діяльності, будь-яка особлива форма поведінки, специфічно людська форма діяльності є похідною від чогось, тобто величина, що змінюється в залежності від зміни іншої величини. Цим висновком фіксується загальна механіка процесу функціонального розвитку габітусу людини, що також незалежно відповідає результатам, що були отримані П. Бурдьє (рис. 1).

Таким чином концепт і категоріальне поняття *габітус* цілком обґрунтовано претендує на статус *психологічного осердя індивіда, результуючого наслідку інтеріоризації ним соціальних ролей, рольових моделей*, що у процесі соціалізації приймаються та засвоюються суб'єктом. У рамках функціонального системогенетичного підходу (П. К. Анохін, Е. Ласло) габітус суб'єкта від моменту його народження постійно знаходиться у центрі загальної архітекτονіки та активності функціональної системи людини. Причому у ранньому дитинстві, на етапі свого формування габітус [через його спочатку фактичну відсутність] являє собою одночасно а) базовий системоутворюючий фактор, б) інтегральний вузловий психокультурний механізм, в) домінуючий акцептор/модель/образ/зразок результату дії на всьому діапазоні актуальних ситуацій дитинства.

1 — габітус як СИТУАЦІЯ

діапазон від формування у ситуаціях раннього дитинства, що утворюються для маніпулювання/заміщення предметами (іграшками), сюжетної імітації та освоєння ролей референтних дорослих до унікальних ситуацій (включно невизначеності), коли за власною ініціативою або вимушено доросла людина створює нову роль на основі синтезу усіх раніше засвоєних рольових моделей

3 — габітус як ДОСВІД У РОЗВИТКУ

від ігрової рефлексії, імпринтингового відображення дитиною актуальних умов для прямого наслідування/імітації нею соціальних взірців до складного рефлексивного досвіду, що забезпечує здатність суб'єкта активно і творчо формувати місце існування [habitat], перетворювати дійсність відповідно до власних настанов, моделей і програм

2 — габітус як ПРОГРАМА

від програм предметної гри, сюжетно-рольової гри та імпринтингу періоду дитинства із домінуванням аспектів пристосування до програм творчого та ініціативного перетворення дійсності на основі формування і розвитку афективно-мотиваційних та операційно-технічних аспектів життєдіяльності суб'єкта

4 — габітус як СОЦІАЛЬНА ДІЯ

від предметно-маніпулятивних та сюжетно-рольових праксисів раннього дитинства для копіювання та освоєння/інкорпорації дій взірців життєдіяльності до свідомого творчого перетворення дійсності шляхом реалізації прагматичних диспозицій, що породжуються як соціальним середовищем, так й власними інтенціями суб'єкта

Рис. 1. Онтогенетична динаміка формування і розвитку габітусу як суб'єктної матриці/одиниці соціальної гри.

Також для нас є очевидним, що *психологічний зміст габітусу відповідає системі значимих ролей*, привласнених рольових моделей та являє собою *соціальний атом особистості*, який розвивається протягом життя людини і руйнування якого, як зазначає П. П. Горностай, є вкрай небезпечним для особи [8].

За умов вітакультурного/екологічного/саногенного розвитку дитини габітус поступово перетворюється на саме ядро такої активності й архітектури, поєднуючи собою передусім афективно-мотиваційні аспекти, мотивацію у теоріях П. К. Анохіна та В. А. Роменця, і операційно-технічні аспекти (індивідуальний досвід суб'єкта (П. К. Анохін) і побудова акту взаємодії людини в актуальних ситуативних аферентаціях (В. А. Роменець) [18]. Тобто з плином часу габітус суб'єкта проходить стадію формування й набуває статусу базового/матричного системоутворювального атрибуту та провідного екзистенційного конструкту особистісної і соціальної динаміки людини.

У соціальних інтеракціях суб'єкта габітус оприявнює себе прагматично спрямованою, постійно активною експлікацією освоєних соціальних ролей, асимільованих людиною протягом усього часу, що передуює актуальній ситуації. Як однаковий для кожного індивіда за своєю структурною побудовою [архітектонікою], універсальний за структурою дії [пракисом], але унікальний за наповненням/змістом дії [субстратом], габітус, тим не менше, має свій соціальний діапазон таких експлікацій, що за висновками науковців є суспільно унормованими.

Наприклад, канадський психолог і психіатр, автор оригінальної теорії гри у транзакційному аналізі Ерик Берн (1910-1970) виокремлює три рольові моделі, мета-ролі поведінки людини, що у рамках його методологічних настановлень, вичерпно оприявнюють будь-які інші, похідні, але між іншим соціально усталені та суспільно атрибутивні рольові моделі. Це рівень мета-ролей Батька, Дорослого і Дитини [3]. Виходячи із опису цього науковця стає очевидним, що у формі наведених мета-ролей [Берн називає їх «наборами шаблонів поведінки», «психологічними реальностями»] постають три окремі, непересічні модули габітусу. Свій технологічний репертуар Берн засновує на тому, що кожен індивід, який у спільноті, спілкуванні з іншими у кожний даний момент виявляє Батьківський, Дорослий або Дитячий стан свого Его, і що індивіди можуть переходити, з різною мірою легкості, від одного з цих станів до іншого [Там само]. Тріада метаролей Берна має свою генеалогію, зміст якої відповідає наведеним раніше закономірностям формування і розвитку габітусу. Так, Берн категорію Батька окреслює як екстеропсихічну, як стани Его, що нагадують стани батьків індивіда (або тих осіб, що замінювали собою батьків) [Там само]. Неопсихічна категорія Дорослого ґрунтується на станах Его, автономно спрямованих на об'єктивну оцінку дійсності [Там само]. Археопсихічна метароль і категорія Дитини включає стани, що представляють архаїчні релікти, які все ще діють, починаючи від того, коли були фіксовані у ранньому дитинстві [Там само]. Метаролі спроможні інваріантно і залежно від актуальної ситуації [аферентацій обстановки] уточнюватися, наприклад, один із гравців може взяти на себе роль суворого Батька, другий роль доброчесного Батька, третій поблажливого Батька, а четвертий дбайливого Батька [Там само].

У межах об'єктивованих етичних уявлень теорії Е. Берн чітко не пояснює онтологічну родо-видову залежність метаролей та інших, більш специфічних рольових утворень, на кшталт Жертва, Агресор, Позивач, Відповідач, Суддя та ін. Водночас його дослідницький здобуток набув свого наукового розвитку, до прикладу, у відомій концепції драматичної тріади С. Карпмана: Жертва-Рятівник-Переслідувач, пошукуваннях Р. Ерскіна, Дж. Зальцмана, Ф. Інґліш, Ш. Сілз та ін. [Там само]. Усі наведені теорії і технології ґрунтуються на психологічному підході в основі якого знаходяться концепти/категорії «габітус», «ігрова роль», «рольова модель».

Надійну полідисциплінарну та психологічну перспективу для габітусу як інтегрованого осердя асимільованих рольових моделей та системоутворювального базису ігрового/екзистенційного моделювання суб'єкта становить здобуток математичної теорії ігор (Game Theory) – наукової дисципліни, що має виразний трансдисциплінарний аспект [21]. Психологічні закономірності використання здобутків теорії ігор нами обґрунтовано у попередньому дослідженні [18]. Позаяк загальний корпус математичної теорії ігор має чітку і виразну онтологічну організацію, використовує елементом свого наукового апарату концепт ролі, вважається за доцільне безпосередньо адаптувати і використовувати як науково-психологічні рольові концепти теорії ігор «агент», «принципал» і «гравець без квитка». Сутність запропонованих теоретико-ігрових ролей полягає у наступному [21]:

1. Агент (англ. – agent) – більш інформований гравець у грі з асиметричною інформацією «принципал-агент». Принципал (менше інформований гравець) у таких іграх намагається розробити механізм, який дозволить йому привести стимули агента відповідно до своїх власних стимулів;

2. Принципал (англ. – principal) – менше інформований гравець у грі з асиметричною інформацією «принципал-агент». У таких іграх принципал намагається розробити механізм, що спонукає більш інформованого гравця (агента) здійснювати дії, що вигідні для принципала;

3. Гравець без квитка (англ. – free rider) – учасник колективної гри, котрий намагається отримати

вигоду із будь-якого позитивного зовнішнього ефекту, що забезпечується зусиллями інших гравців, не прикладаючи при цьому будь-яких власних зусиль.

Вважаємо за потрібне зауважити, що наведена рольова тріада функціонально, гармонійно та онтологічно узгоджується зі всім комплексом концептів/категорій «габітус», «ігрова роль», «рольова модель», включно й похідних теоретико-прикладних моделей Е. Берна та його наукової школи. Також ця тріада має потужні пояснювальні перспективи з приводу того, ЯК організується поведінка людини за різних актуальних для неї ситуацій [аферентацій обстановки]. Адже очевидним виглядає те, що кожною із наведених моделей поведінки можливо обґрунтовано пояснити будь-який реальний життєвий сюжет конкретної людини.

Сутність і закономірності формування і розвитку габітусу людини, його взаємозв'язок з процесами соціалізації суб'єкта, зокрема із впливом референтних рольових моделей, суто рольова природа габітусу і наведені приклади його формоутворень, виразно підтверджують, що *закономірності рольової гри дитини та ігрового моделювання дорослого* [що власне є інваріативними, таксономічними модальностями, а не окремими феноменами] мають екзистенційно універсальну сутність, зміст, атрибути і функції. *Гра, як продуктивна життєдіяльністьна програма суб'єкта будь-якого періоду його життя, починаючи з періоду актуалізації рольової гри, у генезисі габітусу через феномен рольової моделі виступає як атрибутивний стадіальний механізм екзистенції людини у її життєвому розвитку* (див. рис. 1). Гра актуальна від початку такого розвитку, коли поведінка дорослих, характер їх відносин між собою, способи їх дій із предметами стають для дитини зразком для відтворення. Дорослий, його манери та дії стають предметом наслідування. Це знаходить своє вираження у тому, що до кінця раннього дитинства виникає рольова гра, у процесі якої дитина починає впізнавати у своїх діях дії дорослих людей, ототожнювати свої дії з діями дорослих, називати на цій основі себе ім'ям дорослої людини [13]. Тобто *майбутній зрілий габітус дорослого спочатку має вигляд асимільованих дитиною авторитетних ролей*, корисність яких вона сприймає інстинктивно, через соціальний імпринтинг і передусім через те, що дитині цікаво повторювати зовнішні моделі, приємно відчувати себе подібною тому, що її захоплює і робить вправною у такій імітації. Із такої асиміляції цікавого через усе більш вправні імітаційні спроби у дитячій грі з одного боку, завдяки рольовій дії відбувається трансляція і опанування етичними нормами, з іншого – формування самого механізму особистісної поведінки, тобто механізму підпорядкування своєї поведінки образу, даному в ідеальній формі, у вигляді уявлення [5; 12; 13; 16]. Така імпринтинг-гра в імітацію не завершується дитинством – соціальні механізми впливу референтних рольових моделей (селебритіз, зразки успішної професійної кар'єри тощо) спокушають та спонукають дорослу особу до їх наслідування усе життя, позаяк рольова гра завжди пов'язана з конфліктом, в який вступають мотив виконання взятої на себе ролі та всілякі безпосередні спонукування, що виникають у процесі соціальної гри.

Ігрова роль створює сприятливі умови для дотримання правил, підпорядкування безпосередніх спонукань та швидкоплинних бажань вищим мотивам. Це і є основою експлікації і розвинення габітусу в актуальних умовах, коли через складний моральний вибір суб'єкт має обирати дотримуватися простих, приємних, проте підступних засобів, що часто позбавляють його унікальної ідентичності, або обирати нелегкий, але цікавий, складний, але корисний інваріант вчинкової реалізації взаємопрониклих ліній особистісного та всезагального, передусім вітакультурного та екологічного суспільного розвитку.

Проте, якщо дитина діє безпосередньо, тобто між ситуацією та дією немає проміжних особистісно-мотиваційних ланок, то дорослий, особливо у ситуаціях, коли він на основі складного морального вибору *вимушений створювати, синтезувати нову роль*, робить свій внесок у суспільний розвиток і удосконалює свій габітус, роблячи його більш гнучким, потужним і універсальним. Цей процес розпочинається у ранньому дитинстві, коли соціальні відносини для людей вперше виділяються дитиною у грі і не завершується до тих пір, доки суб'єкт зберігає і розвиває власний габітус, свою спроможність до Вчинку через реалізацію ігрової, за своєю механікою, програми [18; 19]. Тому доцільно суттєво ревізувати поширене, таке, що претендує на канонічність, а насправді застаріле уявлення про те, що гра – діяльність, у якій відтворюються соціальні відносини між людьми поза умовами безпосередньо утилітарної діяльності, що полягає в дієвому відтворенні будь-якого життєвого явища в цілому або в частині поза його реальною практичною установкою. Яким би зручним не виглядав цей традиційний концепт, його має бути переглянуто стосовно того, що *гра не лише різновид суспільного практикування, а й універсальна онтофеноменальна форма та продуктивна програма життєдіяльності суб'єкта, що іманентно регулює таку життєдіяльність за будь-яких умов.* Таке уточнення гармонізує та урівноважує культурний статус гри, змістовно і функціонально об'єднує підходи до її вивчення, з проблеми наукового пізнання перетворює на його атрибут. Наведене суттєво розвиває і доповнює класичний висновок В. Всеволодського-Гернгросса про тренуючу і колективізуючу роль гри. Гра постає як фундаментальна культуротворча й соціально інтегруюча функція індивіда і суспільства, засіб забезпечення соціального балансу із збереженням імпульсу

розвитку, як універсальна школа моралі, але не моралі в уяві, а моралі в дії.

Висновки дослідження.

1. Умови життєдіяльності людини постмодерну, що пов'язані із особливостями епохи інформаційного суспільства, суттєво нівелюють індивідуальну екзистенцію особи і культуротвірний контекст її продуктивної участі у соціальних процесах. Соціальний суб'єкт здебільшого стає споживачем яскравих, колоритних, але необов'язково індивідуально потрібних і соціально корисних вражень, можливостей і ефектів. На тлі перманентної доступності спонукань і вражень різноманітної спрямованості та афективної сили, розлогої варіативності соціальних, передусім моральних, пріоритетів та орієнтирів, строкатість і повторюваність/ітеративність міжсуб'єктних транзакцій стають головними ознаками сучасного постмодерністського культурного розвитку. Спричинена особливостями інформаційного суспільства активність медіа-структур викликає перенасичення вітакультурного простору інформацією, експлуатує *неврівноважене розмаїття смислів, моделей, ролей, образів та взірців*. Така активність спроможна психодуховно дестабілізувати екзистенційну екологію людини, нав'язувати їй штучні рольові моделі, спонукати суб'єкта до мимовільного чи довільного наслідування, імпринтингу тих, хто не становить органічної цінності. Результатом цього може стати втрата особою власної унікальної ідентичності аж до критичного рівня деперсоналізації, суспільного домінування феномену *das Man*, поширення соціальних паноптиконо зорієнтованих маніпулятивних практик як фундаменту людського повсякдення. Водночас практики, що ґрунтуються на рольових моделях соціально-відповідальної, вітакультурної, продуктивної кооперативної поведінки і життєдіяльності, засвідчують свою потужну перспективу. А це означає, що психосфера та екзистенційна зрілість особистості перебуває під тотальним і перманентним впливом потужних продуктів епохи інформаційного суспільства – сформованих всюдисущих і колоритних рольових моделей розмаїтого змісту і спрямованості.

2. Екзистенційну успішність людини визначає якість привласнення і трансляції нею набутих протягом життя рольових моделей – взірців інтеракції, що мають виразний ігровий генезис, ігрове організаційне і змістовне наповнення. Саме в умовах гри, спочатку як предметної і сюжетно-рольової на етапі раннього дитинства, а в подальшому як екзистенційної програми життєдіяльності дорослої особи, формується і розвивається *габітус* – фундаментальне психологічне індивідуальне утворення як: 1) *універсальна, матрична, загальна психодинамічна структура суб'єкта*, 2) *психологічне осердя суб'єкта*, результуючий наслідок соціалізації, інтеріоризації/привласнення ним соціальних ролей, референтних рольових моделей, 3) *суб'єктна клітина-одиниця соціальної гри як суспільної динаміки та інтерсуб'єктної механіки* 4) *концепт, схема, модель*, що уможливує аналіз внутрішнього світу особи та його діяльнісний, поведінковий план, 5) *атрибутивний базовий системоутворювальний компонент і провідний екзистенційний конструкт особистісної і соціальної динаміки людини*.

3. Історико-культурні результати багаточисельних наукових розвідок з проблематики габітусу, трансдисциплінарні упередження цього дослідницького об'єкту, а також відповідні універсалії, принципи і діяльнісні засоби вказують на те, що *габітус* обґрунтовано претендує на статус *психологічного осердя особи, результуючого наслідку інтеріоризації нею соціальних ролей і рольових моделей*, що у процесі соціалізації приймаються, привласнюються та поширюються суб'єктом повсякдення. У рамках системогенетичного підходу габітус суб'єкта від моменту його народження постійно знаходиться у центрі загальної архітекτονіки розвиткової функціональної системи конкретної людини. Від початку свого формування у ранньому дитинстві й упродовж усього наступного життя особистості габітус являє собою первинний і центральний інтегральний системоутворюючий компонент, перманентно актуальну корисну модель результату життєдіяльності, універсальний акцептор дії людини, що в усіх наступних ситуативних аферентаціях лише удосконалюється й посилює свій конструктивний вплив.

4. Генезис і розвиток габітусу відбувається відповідно до закономірностей циклічно-вчинкової наукової парадигми. У методологічному сенсі структура габітусу у період дорослішання особи зароджується як *тріада сюжетно-рольової гри дитини Роль-Ситуація (Актуальна/Уявна)-Дія* і розвивається як *кватерна матриця екзистенції-практикування Ситуація-Рольова мотивація-Ігрова рольова дія-Пострефлексія*, що придатна для онтогенетичного розгалуження в усіх ситуативних життєвих аферентаціях.

На діапазоні від формування у *ситуаціях* раннього дитинства, що утворюються для маніпулювання/заміщення предметами (іграшками), сюжетної імітації та освоєння ролей референтних дорослих до унікальних ситуацій (включно невизначеності), коли за власною ініціативою або вимушено доросла особа створює нову роль на основі синтезу усіх раніше привласнених рольових моделей. У такий спосіб габітус генерує, концентрує перебіг усіх процесів життєдіяльності людини та інтеріоризовано фіксує набутий досвід. Як *програма* на векторі від сценаріїв предметної гри, сюжетно-рольової гри та імпринтингу періоду дитинства із домінуванням аспектів пристосування до замислів творчого та ініціативного перетворення дійсності в лоні актуалізації афективно-мотиваційних та операційно-технічних джерел

ситуаційної екзистенції суб'єкта, габітус визначає діалектику розвитку таких програмних утворень. У першу чергу диспозицій. Як прагматичний *праксис* на діапазоні від предметно-маніпулятивних та сюжетно-рольових спроб раннього дитинства для копіювання та освоєння дій соціальних взірців до свідомого креативного перетворення дійсності шляхом реалізації диспозицій, що породжуються середовищем та інтенціями суб'єкта, габітус інтегрує та скріплює “біодинамічну тканину” (О.В. Запорожець) функціональної структури людини. На діапазоні від ігрової *рефлексії*, імпринтингового дитячого відображення для наслідування/імітації соціальних взірців до онтологічно-складної *пострефлексивної трансформації досвіду*, що дозволяє активно і творчо формувати місце існування [habitat], цілеспрямовано перетворювати дійсність, габітус уявляє собою «*осердя індивідуального досвіду людини*» (Е. Гуссерль).

5. Загальнопсихологічний зміст і значення габітусу полягають у тому, що цей концепт спроможний виступати динамічним центром, пейсмеркером одночасно індивідуальної структури і поведінки суб'єкта, механізмів його соціалізації та персональної життєдіяльності. На безупинній психодинамічній спіралі екзистенційного ускладнення своєї побудови і змісту, в онтологічній темпоральності суб'єкта габітус оприявнює себе одночасно як *генеративний принцип та джерело систематичної поведінки, що породжує і організує практики та уявлення; спосіб існування людини; продукт онтогенетичного привласнення суб'єктом структур глобального соціального простору; система стійких і трансльованих диспозицій, структурована і структуруюча індивідуальна структура; суб'єктна основа, система патернів вищого рівня регуляції поведінки, відтворення людиною суспільних відносин із соціально-інтегруючою функцією*.

Джерела

1. Балл Г. Інтегративно-особистісний підхід у психології: впорядкування головних понять // Психологія і суспільство. 2009. № 4. С. 25-53.
2. Балл Г. О. Особистість як індивідуальний модус культури і як інтегративна якість особи // Горизонти освіти. 2011. № 3. С. 7-14.
3. Берн Е. Ігри, у які грають люди. Харків: ПРАТ «Харківська книжкова фабрика «Глобус», 2017. 255 с.
4. Велика українська енциклопедія. Словник. Київ: Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво», 2015. 1408 с.
5. Вступ до загальної психології: програмний довідник / укладач Л. К. Велитченко. Одеса: Букаєв Вадим Вікторович, 2009. 357 с.
6. Гейзінга Й. Homo Ludens / пер. з англ. О. Мокровольського. Київ: Основи, 1994. 250с.
7. Голюков О. С. Фабрикація порядку. Знання в конституванні соціального: монографія. Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2018. 592 с.
8. Горностай П. П. Психологія рольової самореалізації особистості: дис. д-ра псих. наук: 19.00.05. Київ, 2009. 429с.
9. Калмикова Л. О. Діяльнісна психолінгвістика Л. С. Виготського // Збірник наукових праць Переяслав-Хмельницького державного педагогічного університету ім. Григорія Сковороди. Психолінгвістика. Переяслав-Хмельницький: ПП «СКД», 2012. Вип. 9. С. 62-69.
10. Карівець І. В. Повсякдення у просторі соціально-філософської рефлексії: теорії, елементи та принципи дослідження. дис. д-ра філос. наук: 09.00.03. Львів, 2015. 409 с.
11. Корабльова Н. С. Багатомірність рольової реальності: соціально-філософський аналіз. дис. д-ра філос. наук : 09.00.03. Харків, 2000. 426 с.
12. Психологічна енциклопедія. Київ: Академвидав, 2006. 424 с.
13. Роменець В. А., Маноха Л. П. Історія психології ХХ століття: навч. посібник / В. А. Роменець, І. П. Маноха, вст. ст. В. О. Татенка, Т. М. Титаренко. Вид. 3-тє. Київ : Либідь, 2017. 1056 с.
14. Сафонік Л. Буттєвість сенсу людського життя : монографія. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2016. 350 с.
15. Титаренко Т. М. Соціально-психологічні практики життєконструювання особистості. Акт. проблеми психології: Психологічна герменевтика // Збірник наукових праць інституту психології ім. Г. С. Костюка НАПН України. Київ, 2011. Т. II. Вип. 7. С. 15-23.
16. Токарева Н. М. Основи вікової психології. Кривий Ріг, 2013. 283 с.
17. Фурман А. А. Психологія смисложиттєвого розвитку особистості: монографія. Тернопіль: ТНЕУ, 2017. 508 с.
18. Хайрулін О. М. Психологія ігрового моделювання соціального життя суб'єкта. Тернопіль: ЗУНУ, 2021. 404 с.
19. Хайрулін О. М. Діапазон розвивального потенціалу гри як суб'єктної програми // Психологія і суспільство. 2021. № 1. С. 82-116. DOI:https://doi.org/10.35774/pis2020.04.024.
20. Шапар В. Б. Сучасний тлумачний психологічний словник. Харків: Прапор, 2007. 640 с.
21. Avinash Dixit, Susan Skeat. Games of Strategy. W W Norton. First Edition. 1999. 600 p.
22. Costa C., Burk C., & Murphy M. Capturing habitus: theory, method and reflexivity // International Journal of Research & Method in Education. 2018, January. P. 1-32. DOI:10.1080/1743727X.2017.1420771.
23. Hjellev L. A., Ziegler D. J. Personality theories : basic assumptions, research, and applications. McGraw-Hill, Inc. 1992. 632 p.
24. Michel Foucault. Discipline and Punish: The Birth of the Prison. Vintage Books. A Division of Random House. Inc. New York. 333 p.
25. Moberg K. Online-based entrepreneurship education – its role and effects. https://eng.ffe.dk/media/791543/online-based-entrepreneurship-education-effects.pdf.
26. Pierre Bourdieu, Sociologie générale : Cours au Collège de France (1981-1983), vol. 1, Paris, Éditions du Seuil/Raisons d'agir, coll. « Cours et travaux », 2015, 730 p.
27. Reber A. S. The Penguin Dictionary of Psychology. England, 1995. 880 p.
28. Schaefer K. China's Corporate Social Credit System. Context, Competition, Technology and Geopolitics. Trivium China. 95 p.
29. Standing G. The Precariat. The New Dangerous Class. London, New Delhi, New York, Sydney: Bloomsbury Academic. 2011.
30. Theories of Personality, Eleventh Edition, Duane P. Schultz and Sydney Ellen Schultz. Cengage Learning. 2015. 496 p.
31. VandenBos G. R. APA dictionary of psychology. 1st ed. Washington, 2006. 1024 p.

Вербицька Анна Вікторівна / Anna Verbytska

Кандидат наук з державного управління, доцент,

ORCID: 0000-0001-7805-1412

Національний університет «Чернігівська політехніка»

3.2. Сприяння розвитку соціального підприємництва як інструменту реінтеграції військовослужбовців, ветеранів та членів їх сімей через взаємодію з бізнесом

Керуючись прагненням розвивати свої громади, в умовах повномасштабного вторгнення багато українських громадян долучилися до волонтерського руху та реалізації соціальних ініціатив. На хвилі громадянської активності в сучасному українському суспільстві є потенціал для створення соціальних підприємств як нової форми взаємодії бізнесу, держави і громади та потужного реінтеграційного інструменту. Жителі громад, внутрішньопереміщені особи, ветерани, військовослужбовці та члени їх родин можуть залучатися до бізнес-проектів із соціальним впливом, щоб поліпшувати життя у своїх громадах. Створення соціальних підприємств є ефективною моделлю використання підприємницького підходу для спільнотворення соціального впливу через взаємодію зацікавлених сторін.

Діяльність соціальних підприємств є реакцією громади на соціальну проблему, яка є нагальною та пріоритетною. В умовах повномасштабної війни вже сьогодні варто напрацьовувати не лише моделі економічного відновлення, але й розробляти програми реінтеграції для вразливих верств, зокрема для військовослужбовців, ветеранів війни та членів їх сімей. Процес реінтеграції військовослужбовців, ветеранів війни та членів їх сімей є особливим викликом для більшості постконфліктних суспільств, як на національному рівні, так і на рівні громад: соціальна незахищеність зберігається, а економіка залишається на недостатньому рівні розвитку. У контексті завдань реінтеграції військовослужбовців, ветеранів війни та членів їх сімей посилюється актуальність розвитку соціального підприємництва в Україні.

Особливістю соціального підприємництва як детермінанти реінтеграції військовослужбовців, ветеранів війни та членів їх сімей є сталість його впливу [2, с. 276]. Залучення ветеранів російсько-української війни (АТО/ООС) як засновників соціальних підприємств, їх працівників і споживачів є однією з перспектив післявоєнного відновлення України. Тому для цього варто продовжувати розвивати спроможність територіальних громад, розробити нормативно-правову базу для розвитку соціального підприємництва, залучати стейкхолдерів до взаємодії на принципах державно-приватного партнерства для вирішення соціально-економічних проблем [1, с. 7].

Соціальне підприємництво сприяє розвитку бізнес-середовища, підтримує активну громадську позицію його учасників, чим забезпечить більш ефективне повоєнне відновлення та допоможе в процесі реінтеграції ветеранів. Кошти та ресурси соціальної підприємницької діяльності можуть допомогти у вирішенні соціальних проблем, коли не вистачає ресурсів держави та донорів [3].

Усвідомлення того, що існують соціальні проблеми та вразливі групи населення, потреби яких держава не може задовольнити, може бути достатнім, щоб мотивувати підприємців-початківців до започаткування соціального підприємництва. Оскільки підтримка сталості та управління ризиками, пов'язаними зі створенням соціальних підприємств, вимагає більше, ніж високого рівня моралі, емпатії, соціальних навичок, то соціальні підприємці-початківці потребують підтримки в управлінні власною справою від досвідчених підприємців. Для підприємців-початківців важливо набувати досвіду у бізнес-сфері, співпрацювати з організаціями підтримки підприємництва та іншими об'єднаннями підприємців. Підприємці-початківці можуть набувати навичок соціальної взаємодії, комунікації, обмінюватися знаннями через участь у програмах, проєктах та спільному вирішенні проблем [4].

Для соціального підприємництва вирішальною є ефективна та системна взаємодія влади, бізнесу, освіти та громади. Соціальне підприємництво як можливість подальшої професійної самореалізації військовослужбовців, ветеранів війни (АТО/ООС) та членів їх сімей розглядається як ефективний інструмент їх соціальної реінтеграції. Важливо реалізовувати потенціал традиційного бізнесу, залучаючи його до розвитку соціального підприємництва як інструменту реінтеграції на місцевому рівні [5, с. 64].

Згідно з результатами онлайн-опитування Українського ветеранського фонду, переважна більшість опитаних респондентів (63,6%) хотіли б зайнятися власною справою, підприємництвом; 6,2% – вже мають власну справу. На питання «Якої підтримки Ви потребуєте зараз найбільше?» третина респондентів-військовослужбовців зазначили, що потребують матеріальної підтримки (33%). Також серед актуальних потреб: підтримка родини (19%), психологічна підтримка (18,3%), інформаційна (11,9%) та юридична підтримка (10%). Та в майбутньому, згідно з відповідями респондентів, вони потребуватимуть допомоги за такими напрямками як: зміцнення здоров'я (58%), житло (48,8%), працевлаштування (34,1%), освіта (нові знання) (30,2%), інвестиції у їхній бізнес (26,3%), допомога родині (23,3%) та реінтеграція (11,3%) [6].

Найчастіше ветеранські соціальні підприємництва діють у межах малого бізнесу. Діяльність малого бізнесу є основою формування стабільного економічного стану України. Завдяки здатності швидко підлаштовуватись до змін попиту та потреб на ринку, суб'єкти малого бізнесу спроможні запропонувати

унікальний продукт чи послугу, що буде актуальним під час цих змін. Відтак, важливо проаналізувати загальний стан та перспективи малого та середнього бізнесу (надалі – МСБ) в Україні.

За даними дослідження, проведеного в межах Ініціативи для відновлення економіки України, що реалізується Центром розвитку інновацій, Advanter Group, Офісом з розвитку підприємництва та експорту, Національним проєктом Дія.Бізнес за підтримки МінЦифри, Мінекономіки, Мінфіну, Міністерства відновлення України, Коаліції бізнес-спільнот за модернізацію України, Ukrainian Business Index (UBI) станом на серпень 2023 року становить 38,23 (зі 100 можливих). Індекс незначно зріс у порівнянні з червнем 2023 року (35,34), і локальним мінімумом вересня 2022 року (33,9). Це зростання індексу продовжує свідчити про виснаження бізнесу від умов невизначеності та прагнення інтенсифікуватися, ніж про покращення економічної ситуації: кількість замовлень від клієнтів лишається незмінною, але зростають обсяги випуску продукції та частково відновлюється попит на трудові ресурси. Найбільше заважає бізнесу у відновленні непередбачуваність розвитку ситуації в Україні та на внутрішньому ринку (56,2%). На другому місці – непередбачувані дії держави, що можуть погіршити стан бізнесу (47,7%). Важливою є нестача фінансових ресурсів у країні, а саме – неплатоспроможність клієнтів (47,6%), недоступність кредитних коштів і власного капіталу тощо. Помітні проблеми бізнесу у взаємодії з органами влади: 49,9% підприємств стикнулися з проблемою блокування податкових накладних; 67,3% МСБ зіткнулися з перешкодами з боку державних органів. Переважна більшість підприємців (87%) продовжують допомагати ЗСУ та реалізовувати гуманітарні проєкти [7].

Агенцією регіонального розвитку Чернігівської області проводилося опитування щодо актуального стану й потреб бізнесу Чернігівської області місцевих бізнесів (з Чернігова та територіальних громад), участь у якому взяли 64 підприємці. Наведемо характеристику респондентів: 65% опитаних – представники бізнесу в м. Чернігові, 35% – відповідно підприємці з територіальних громад; за організаційно-правовою формою: 72% – фізичні особи-підприємці (ФОП), 13% – приватні підприємства, 16% – інші форми. Серед опитаних підприємств – 17% тих, які засновані після 24 лютого 2022 року.

Проведене анкетування демонструє потреби бізнесу в після деокупаційний період. Згідно з опитуванням, 42% опитаних підприємців відмітили зменшення доходів більше ніж на 30%. Проте підприємці налаштовані оптимістично: більше половини опитаних (61%) очікували зростання у показниках у 2023 році; 50% опитаних відзначили, що планують інвестувати у збільшення виробництва продукції (послуг); 89% відмітили, що не планують релокувати бізнес-діяльність.

Переважна більшість респондентів відмітили, що ніколи не мали спроб отримання грантової підтримки для бізнесу, 17% – подавалися та отримали грантову допомогу, 17% – також подавали заявки на підтримку, проте не отримали її. За результатами анкетування визначено основні фактори, які на думку опитаних підприємців заважають розвитку бізнесу в Чернігівській області та фактори, які заважають розвитку області загалом (рис. 1).

Рис. 1. Фактори, які на думку опитаних підприємців, заважають розвитку бізнесу в Чернігівській області та розвитку області загалом

Джерело: за даними результатів опитування Агенції регіонального розвитку Чернігівської області

Від органів місцевої влади місцевий бізнес загалом не очікує підтримки н жодної підтримки (31% відповідей), або очікує фінансової допомоги – 30% респондентів.

Розподіл оцінки місцевими підприємцями Чернігівської області як місця для ведення бізнесу за 5-ти бальною шкалою (де 5 – найвища оцінка, 1 – найнижча) представлено на рис. 2. З відповідей респондентів видно, що загалом підприємці оцінюють потенціал області як регіону до ведення бізнесу як задовільний (середній рівень).

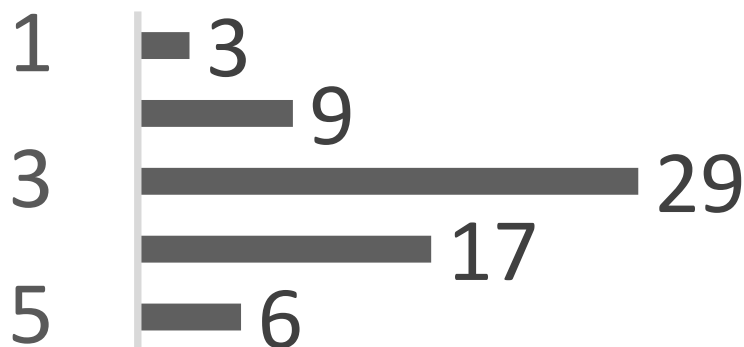

Рис. 2. Розподіл відповідей респондентів на питання «Яка Ваша загальна думка про Чернігівську область як місце для ведення бізнесу за 5-ти бальною шкалою? (5 - найвища оцінка, 1- найнижча)»
Джерело: за даними результатів опитування Агенції регіонального розвитку Чернігівської області

У липні 2023 року було нами проведені глибинні експертні інтерв'ю з ключовими інформантами зі сфери бізнесу, органів місцевого самоврядування, неурядових організацій та донорських ініціатив у Чернігівській області. Інтерв'ювання було спрямовано на вивчення актуальних потреб та проблем відновлення після деокупації мікро-, малого та середнього бізнесу в Чернігівській області. Було опитано 57 респондентів, з них: 28 представників мікро-, малого та середнього бізнесу (ММСБ), 11 – органів місцевого самоврядування (ОМС), 14 – недержавних організацій (НДО), 3 – міжнародні донорські організації.

Узагальнимо виявлені потреби місцевого бізнесу, визначені на підставі інтерв'ювання ключових інформантів з числа ММСБ:

- Технічні та фінансові потреби (потреби в техніці та в обладнанні). Відновлення постраждалих підприємств підприємці здійснювали власними силами. Нестабільність економічної ситуації в країні та в регіоні створює виклики для малого та середнього бізнесу. Це включає зміни в законодавстві, податковий тиск, вартість сировини та інфляцію. Обмежені фінансові ресурси, складність у здобутті кредитів або інвестицій є ризиком для малого та середнього бізнесу, що унеможливорює розширення виробництва. Відсутність достатнього капіталу ускладнює розвиток підприємств. Обладнання дозволить запускати нові лінійки товарів, збільшувати обсяги збуту, щоб ліквідувати втрати за період активних бойових дій та за період відключень електроенергії. Тому важливою є фінансова підтримка: надання доступу до фінансових ресурсів через позики, гранти або програми фінансової підтримки для стимулювання розвитку малого та середнього бізнесу. Це може включати зниження податкових ставок, створення спеціальних фондів або гарантійних схем для залучення капіталу.

- Інформаційно-консультативні потреби (потреби в інформації та навчанні про нові технології та нові ринки збуту). Конкуренція є великою перешкодою для малих та середніх підприємств, особливо у сфері з насиченою ринковою конкуренцією. Конкурувати з великими підприємствами та залучати клієнтів складно. Гостро стоїть потреба у виході на нові іноземні ринки. Тому важливим є напрям навчання та консультування: забезпечення доступу до навчальних програм, тренінгів, семінарів та консультацій з питань управління бізнесом, фінансів, маркетингу, експорту тощо. Це допоможе підприємцям отримати необхідні навички та знання для ефективного управління своїм підприємством.

- Кадрові потреби (доступ до кваліфікованих працівників). Наявні потреби у технічних спеціалістах з ремонту спецобладнання або техніки. Спеціалісти зі специфічною освітою переміщені внаслідок повномасштабного вторгнення, і цей ризик залишається у разі повторного вторгнення. Брак кваліфікованої робочої сили впливає на продуктивність підприємства.

Щодо підтримки вразливих верств населення та соціального впливу наведемо основні висновки дослідження.

Чернігівська обласна Програма розвитку малого і середнього підприємництва на 2021-2027 роки, передбачає фінансово-кредитну та інформаційно-консультаційну підтримку суб'єктів малого та середнього бізнесу: проведення семінарів, тренінгів, навчань та інших інформаційно-консультаційних заходів для суб'єктів підприємницької діяльності та осіб, які мають намір започаткувати власну справу, у тому числі для учасників бойових дій, осіб з інвалідністю внаслідок війни та членам їх сімей, внутрішньо переміщених осіб та інших представників вразливих на ринку праці груп населення.

Агенція регіонального розвитку Чернігівської області допомагає інформувати вразливі категорії громадян про наявні можливості для запуску та розвитку бізнесу. Проводяться консультації стосовно грантів на відкриття власної справи для всіх категорій громадян, включаючи вразливі, зокрема і для ветеранів війни (АТО/ООС) та членів їх сімей. Впроваджується проєкт «Студії соціального підприємництва в громадах Чернігівщини». Цільовою аудиторією ініціативи є внутрішньопереміщені особи, ветерани війни (АТО/ООС) та члени їх сімей.

Узагальнено за результатами глибинних інтерв'ю оцінку потенціалу місцевого бізнесу у контексті його залучення до розвитку соціального підприємництва з фокусом на ветеранський бізнес. Отже, не зважаючи на виклики та проблеми, тенденція до відновлення бізнесів в після деокупаційний період була позитивною, тримаючись на бажанні підприємців працювати саме на Чернігівщині: під час ведення активних бойових дій у березні 2022 року працювало лише 15% бізнесу; у квітні 2022 року – близько 25%. Станом на червень 2022 року роботу відновило близько 40-50% промислових підприємств області. Станом на червень 2022 року більшість бізнесу запрацювала, проте не на повну потужність. Опитані сектори (будівництво, промисловість, відновлювальна енергетика, вирощування овочів та фруктів, бджільництво) мають потреби у грантовій підтримці, але варто врахувати, що пошкодження інфраструктури бізнесами вже було відбудовано, в основному, за рахунок кредитів і власних ресурсів. Можна констатувати, що всі бізнеси міста зазнали збитків через період «простою» у період активних бойових дій. Відтак, тепер локальні підприємці мають потреби в стабілізації бізнесів, впровадженні нових технологій, встановленні додаткового обладнання, що призведе до збільшення робочих місць. У фокусі донорів, які мають намір підтримувати місцевий бізнес, мають бути не базові нагальні потреби (незначні ремонти/відбудова пошкоджених приміщень), а скоріше стратегічний динамічний розвиток, спрямований на розширення діяльності, вихід на експорт, у чому можуть допомогти встановлення додаткового обладнання, впровадження нових технологій, допомога в розширенні та виході на нові ринки збуту.

Респондентами з числа НДО відмічалось, що ОМС не докладають достатньо зусиль для розбудови соціальної інфраструктури та популяризації міста Чернігова, сприятливого для ведення бізнесу. Не зважаючи на всі виклики, у місті є активні та впливові громадські організації, які готові діяти в інтересах громади. Варто відмітити, що IT-підприємці не вірять в ефективність грантової допомоги для їх сектору. Місто та область до повномасштабного вторгнення не були цільовою аудиторією донорів, тому наразі активності в рамках донорських ініціатив лише починаються у регіоні.

Власний бізнес для ветеранів війни (АТО/ООС) є важливим інструментом їх соціально-економічної реінтеграції. Важливою умовою сприяння підприємницькій ініціативі ветеранів є впровадження комплексних інструментів розвитку малого та середнього бізнесу. Послідовна розробка та реалізація стратегій та дорожніх карт розвитку ветеранського бізнесу на регіональному рівні сприятиме створенню соціальних підприємств та вирішенню соціальних проблем у громадах [8, с. 53-54].

У сучасних умовах досягнення соціальної стабільності в суспільстві залежить від ефективної та системної взаємодії між владою, бізнесом, освітою і громадою. Світовий досвід підтверджує, що соціальне підприємництво виступає важливим інструментом досягненні синергетичної співпраці вищезгаданих стейкхолдерів. У процесі професійної самореалізації військовослужбовців, ветеранів війни (АТО/ООС) та членів їх сімей соціальне підприємництво розглядається як ефективний інструмент соціальної реінтеграції.

Залучення бізнесу до розвитку соціального підприємництва, спрямованого на підтримку військовослужбовців, ветеранів війни (АТО/ООС) та членів їх сімей, має потенціал до створення стійких та взаємовигідних партнерств, сприяючи взаємному розвитку та досягненню соціально-економічної стійкості.

Нижче виділимо потенційні напрями залучення бізнесу до розвитку соціального підприємництва, спрямованого на підтримку військовослужбовців, ветеранів війни (АТО/ООС) та членів їх сімей.

Фінансова підтримка від бізнесу може включати інвестиції у соціальні підприємства, які засновані ветеранами та/або їх сім'ями, або ті, які реінвестують дохід у підтримку ветеранських спільнот.

Напрямом участі бізнесу у розвитку ветеранського соціального підприємництва може бути впровадження програм соціальної відповідальності, спрямованих на включення ветеранів та членів їх сімей до бізнес-процесів, що сприяє підтримці ветеранів у переході до цивільного життя, розвитку інклюзивних бізнес-моделей та підвищує інклюзивність і сталість суспільства. Компанії та представники бізнес-

спільноти можуть пропонувати не лише робочі місця, але й навчальні програми, менторський супровід та інші можливості для професійного розвитку та підвищення підприємницької спроможності ветеранів.

Залучення бізнесу до розвитку соціального підприємництва, спрямованого на підтримку військовослужбовців, ветеранів війни (АТО/ООС) та членів їх сімей, можливе через створення місцевих стратегічних партнерств у формі альянсів між зацікавленими суб'єктами, такими як органи місцевого самоврядування, бізнес-суб'єкти, заклади вищої освіти та громадські організації. Завдяки співпраці посилюється потенціал та вплив від впровадження ініціатив, спрямованих на вирішення соціальних проблем та покращення благополуччя ветеранів війни (АТО/ООС) і членів їх родин. Партнерство дає змогу об'єднати ресурси, включаючи фінансові, технічні та людські, для ефективнішої реалізації проєктів та програм. Об'єднання різних секторів, таких як державний, освітній, приватний та громадський, дозволяє збільшити соціальний вплив. Залучення бізнесу передбачає експертну підтримку та використання підприємницьких підходів для вирішення соціальних викликів. Співпраця з бізнесом сприяє підвищенню довіри громади до соціальних ініціатив. Відтак, стратегічне партнерство є ефективним механізмом для досягнення соціальних цілей, забезпечуючи взаємну вигоду всіх учасників та сприяючи сталому розвитку громад.

Джерела

1. Dyvnych, H. (2023). Development of veterans' social entrepreneurship in Ukraine. International scientific conference «Pedagogy and psychology in the modern world: interaction vectors»: conference proceedings (August 2-3, 2023 Wloclawek, the Republic of Poland). Riga, Latvia : «Baltija Publishing», 88 pages.
2. Нагорна Н., Максьюм К. Соціальне підприємництво як детермінанта реінтеграції військовослужбовців, ветеранів АТО/ООС та членів їх сімей. *Габітус*. 2022. No 36. С. 272-276. DOI: <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2022.36.45>.
3. Петрик О. Л. Соціальне підприємництво як інструмент державної підтримки реінтеграції військовослужбовців та ветеранів АТО/ООС: нормативно-правовий аспект. *Проблеми сучасних трансформацій. Серія: право, публічне управління та адміністрування*. 2022. No. 6. DOI: <https://doi.org/10.54929/2786-5746-2022-6-02-02>.
4. Obi-Anike H. O., Okafor C. N., Daniel C. O., Onodugo I. J., Ukpere W. I., Udoh B. E. Sustained Social Entrepreneurship: The Moderating Roles of Prior Experience and Networking Ability. *Sustainability*. 2022. No 14. DOI: <https://doi.org/10.3390/su142113702>.
5. Verbytska A., Dyvnych H., Petryk O. The potential of local business involvement as a determinant of social entrepreneurship development in the process of veterans' reintegration. *Baltic Journal of Economic Studies*. 2023. No 9(4). P. 58-64. DOI: <https://doi.org/10.30525/2256-0742/2023-9-4-58-64>.
6. Кірілова Ю., Зновяк В., Казанська А. Потреби ветеранів у 2023: онлайн звіт. 2023. URL: <https://veteranfund.com.ua>.
7. Стан та перспективи МСБ в Україні: результати дослідження станом на серпень 2023 р. URL: <https://cid.center>.
8. Вербицька, А. (2021). Соціально-економічний механізм реінтеграції ветеранів АТО / ООС у сфері соціального захисту. *Проблеми і перспективи економіки та управління*, (2(26)), 48-56. [https://doi.org/10.25140/2411-5215-2021-2\(26\)-48-56](https://doi.org/10.25140/2411-5215-2021-2(26)-48-56).

Malimon Vitalii Ivanovych

Кандидат наук з державного управління, доцент

ORCID: 0000-0003-0446-3902

Івано-Франківський національний технічний університет нафти і газу

3.3. The theoretical foundations of the study experience of loneliness in adolescence

Loneliness as a social and psychological phenomenon

The problem of loneliness is the subject of research in a number of human sciences, such as philosophy, sociology, psychology, cultural studies, pedagogy, medicine, etc. Each of them considers the phenomenon of loneliness from the standpoint of its specificity, enriching it with new conceptual ideas. At the same time, it should be noted that the theoretical and practical development of certain aspects of this problem is especially relevant within the framework of social psychology, since the phenomenon of loneliness affects the problems of human relationships.

The phenomenon of loneliness is multidimensional in content, manifests itself in various forms, is experienced by people to varying degrees, and is perceived by many on a metaphorical level-all of which makes it difficult to understand scientifically.

Let's pay attention to the emergence of the concept of «loneliness». It is known that in 1674 the naturalist *John Ray* compiled a glossary of rarely used words. He included «loneliness» in his list, defining it as a term used to describe places and people «far from neighbors».

In *John Milton's* epic poem *Paradise Lost* (1667), one of the first lonely characters in all of foreign literature appears: Satan. During his journey to the Garden of Eden to tempt Eve, Satan walks «lonely steps» from hell [14].

Later, loneliness was defined in different ways. «Inability to find meaning in one's life», «feeling negative and troubled», «subjective, negative feeling associated with a lack of social relationships», «feeling disconnected or isolated», etc. are the most common ways of defining loneliness.

The *Dictionary of the Ukrainian language* defines «loneliness» as «a property and a state» with the meaning of «lonely» as «an awareness of such a state». With regard to the lexical unit «solitary» (solitude, lonely), its meaning is as follows: the one who is left, lives alone, without anyone; alone» [8, p. 171].

«Modern concepts of loneliness research try to answer the following questions: «What is the nature of loneliness?», «Is it a normal state of the individual or is it a pathology?», «Does it bring positive or negative experience to a person?» [2, p. 6].

In the process of studying the experience of loneliness, philosophers, sociologists, social psychologists, and anthropologists distinguish the following interpretations: loneliness is a form of expression of emotional experience; loneliness is a complex state that takes over a person's entire being – feelings, thoughts, actions; loneliness is a form of consciousness [4].

Loneliness as a mental phenomenon correlates with the categories of feeling/emotion/affect, experience, state, process, attitude, etc.

Loneliness as a feeling means that a person experiences his or her difference from others, which leads to a certain psychological barrier in the process of communication. The feeling of rejection by the social environment is associated with the realization of the absence of close relationships based on love, friendly participation and mutual understanding.

In terms of scientific research of the phenomenon of loneliness, experience is «the ability of an individual to withstand the mental and physical stress necessary to successfully overcome a problem situation. The experience carries out affective mobilization of the resources of the individual's psyche for the sake of survival in a problematic situation and increasing the likelihood of survival in further similar situations by enriching the inner world and the sphere of activity» [1, p. 44].

Loneliness as a state is an experience of loss of an individual's inner integrity, external interconnection with the outside world, and lack of harmony between the desired and actual quality of social communications. The state of loneliness is associated with various mental manifestations, such as boredom, depression, emptiness, anxiety, and can even be pathological, accompanied by mental disorders, hallucinations, etc. In acute forms, this condition actualizes the urgent need for communication. In the absence of the possibility of satisfying it, people create imaginary partners, personify objects, animals, and mix reality and illusions. These reactions are considered compensatory and are assessed as normal. At the stage of mental disorders, depersonalizing experiences, supervaluable ideas, reactive hallucinations, etc.

«Loneliness is a multidimensional phenomenon inherent in all social systems, which has existential, social and personal determinants. The complexity of interpreting loneliness is due to the binary, contradictory (individual and social) nature of the human being, the variety of forms and manifestations of loneliness. The divergence of views lies in the fact that to date, the phenomenology, social and psychological mechanisms of loneliness have not been studied sufficiently. In the interpretation of the phenomenon of loneliness, two main trends are distinguished, due to the negative and positive orientation. This allows us to consider loneliness in an antinomic sense: destructive and creative. Loneliness correlates with the concepts of «unity» and «isolation», which have etymological identity but differ in semantics and context. The positions of voluntary or forced loneliness have a diametric social orientation and are antinomial in content. Voluntary loneliness, which has a positive orientation, correlates with the concept of «solitude» and means an individual's choice of life strategy, determined by subjective reasons of existential and cognitive nature» [44].

«Loneliness as a mental phenomenon can manifest itself in all areas of human behavior and life. Loneliness is a mental state of a person accompanied by painful emotional experiences and depressed mood. Very lonely people have few social contacts, are very unhappy, and have limited communication with other people. Loneliness is not always isolation. You can be among others, communicate with them, but still feel psychologically isolated. Symptoms of mental disorders usually accompany genuine subjective states of loneliness. They take the form of affects with a bright negative emotional coloring. Affective reactions are manifested in different ways in all people. Some people complain of feeling fear, anxiety, others complain of sadness, others talk about bitterness, anger» [28].

The modern idea of loneliness is linked to the cultural and economic transformations that have taken place in the modern west. industrialization, the growth of the consumer economy, the diminishing influence of religion, and the popularity of evolutionary biology have all emphasized the importance of the individual, rather than traditional paternalistic notions of a society in which each individual has a place.

Let us pay attention to two definitions of loneliness contained in widely cited psychological research:

1) Loneliness is «an unpleasant experience that occurs when there is a subjective discrepancy between the desired and perceived availability and quality of social interactions» [27].

2) Loneliness is «an unpleasant feeling that accompanies the perception that a person's social needs are not met by the number or, especially, the quality of his or her social ties» [23].

Variants of these two definitions are popular in the scientific and popular science literature on loneliness (take, for example, the definition of loneliness in the *Encyclopedia Britannica* as «the suffering that occurs when a person's social ties are perceived to be less in quantity, and especially in quality, than desired») [24].

Loneliness is not a simple experience. Just like a diamond, loneliness has many facets, aspects, nuances, and manifests itself in many different ways. From this perspective, loneliness is a deeply humane experience [41].

The main types of loneliness, considered on the basis of the four-dimensional model, are presented by American psychologists *W. Sadler* and *T. Johnson* in their work «From loneliness to anomie» [37]: space, cultural, social and interpersonal. In their opinion, all types of loneliness have something in common: it is «a form of self-awareness that indicates a break in the main network of relationships and connections that make up the life world of a person». Stress in the main areas of a person's inner world causes loneliness, and changes in the criteria and degree of frustration determine the type of loneliness.

Cosmic loneliness, the most complex, actualizes three forms of self-perception: 1) comprehension of oneself as a holistic reality and correlation with nature and the cosmos; 2) involvement in mystical, mysterious aspects of life that are extremely close to God or to the beginnings of existence; 3) a person's belief in the specificity of his or her destiny or involvement in a great historical mission. The third form of manifestation of cosmic loneliness is observed in people who are dissatisfied with the consciousness of their own uniqueness and greatness of their destiny.

Cultural loneliness is the experience of a break in people's connection with their own cultural heritage, traditional norms and values – the basis of a person's ideas about themselves the basis of a person's ideas about themselves, the world around them, and their place in it. This type of loneliness is caused by migration, socio-cultural changes, conceptual transformation of value orientations, intellectual and moral development of the individual, which leads to difficulties in communicating with once close people.

Social loneliness is manifested in the relationship between an individual and a separate group, and is expressed in such forms of social isolation as exile, ostracism, rejection, and resignation. A person feels like an outsider, lonely, redundant, and unable to assume an appropriate social role. The growth of social loneliness is explained by a number of contributing factors: the division of society into classes and growing socialization, mobility of social boundaries, short-term existence of groups, discrepancy between the level of social expectations and the real situation associated with neglect, humiliation of a person's social role, intellectual and professional qualities. Concerns about one's social position and anxiety about one's social identity encourage people to actively engage in communication and social activities.

Interpersonal loneliness is related to social loneliness and is caused by a person's experience of the lack of recognition of his or her uniqueness and spiritual connection with a specific person who is significant to him or her [37].

T. Brennan [17] identifies such types of loneliness as general loneliness, emotional loneliness associated with the weakening, disintegration or threat of losing a relationship with someone close; social loneliness associated with the inaccessibility or loss of social ties in society for one reason or another; awareness of the discrepancy between real ties and existing internal standards that are formed in relationships with someone close; spiritual loneliness associated with the search for one's own identity and meaning in life.

R. Weiss [42] was the first author to distinguish between social and emotional loneliness. Emotional loneliness refers to the perception of the absence of close relationships, while social loneliness refers to the perception of the absence of an accessible (in terms of quantity) and acceptable (in terms of quality) social network. Social loneliness is often related to social variables such as having close ties to friends, companionship, and network size, while emotional loneliness is often related to a lack of emotional support.

Loneliness can also be divided into three types according to its causes:

1) Situational loneliness: the socio-economic and cultural environment contributes to the emergence of situational loneliness. Various environmental factors, such as unpleasant experiences, mismatch between the level of a person's needs and his or her social contacts, population migration, interpersonal conflicts, accidents, disasters, void syndrome, etc. lead to loneliness.

2) Developmental loneliness: each of us has an innate desire for intimacy or a need to be connected to others. This need is essential for our development as human beings. In addition to this need, there is also a higher level of need for individualism, which is related to the knowledge and development of the self, which also requires a certain amount of loneliness. For optimal development, there must be a balance between these two needs. When a person is unable to balance these needs properly, it leads to a loss of meaning in their life, which in turn leads to emptiness and loneliness in their life.

3) Internal loneliness: Loneliness in itself does not make a person lonely. It is the perception of loneliness that makes a person lonely. People with low self-esteem and less self-respect feel lonelier than their peers. The causes of this type of loneliness include personality factors, locus of control, mental distress, low self-esteem, and feelings of guilt or uselessness.

Taking into account the variety of definitions, classifications of types, forms, and forms of loneliness available in science, we consider loneliness as a social and psychological phenomenon, in the aggregate of sensualistic, empirical, and metaphysical components.

In our opinion, the phenomenon of loneliness is a characteristic part of human existence. However, the psychological path to self-knowledge is quite cruel – a person finds himself or herself alone. You have to go all the way, meet your own shadow, the darkest corners of your own soul, overcome a hopeless feeling of loneliness and

many other challenges, gaining life experience, trying to achieve harmony with yourself and realize the realities of the outside world.

The study of loneliness as a psychological phenomenon allows us to find out the root causes of loneliness and use the achievements of various psychological theories to help and reduce the negative manifestations of loneliness.

Main methodological approaches to the interpretation of the concept of «socio-psychological loneliness»

Analyzing scientific works and studies on the problem of loneliness, we come to the conclusion that psychological science does not have a common understanding of the essence of the phenomenon of «loneliness», the causes of its appearance, positive and negative manifestations, etc. In particular, scientists *D. Perlman* and *L. A. Peplau* [34] systematized existing views on the phenomenon of loneliness and identified 9 approaches to the interpretation of loneliness: psychoanalytic, phenomenological, existential, sociological, interactionist, cognitive, intimate, systemic, interdisciplinary.

We distinguish 8 main approaches to the interpretation of the concept of «socio-psychological loneliness»:

- 1) Neo-Freudian model (psychodynamic) (*G. Zilburg, F. Fromm-Reichmann, H. Sullivan*).
- 2) Sociological model (*C. Bowman, D. Riesman, Ph. Slater*).
- 3) Cognitive model (*L. Peplau, W. Sadler*).
- 4) Interactionist model (*R. Weiss*).
- 5) Humanistic model (*A. Maslow*).
- 6) Phenomenological model (*C. Rogers*).
- 7) Existential model (*C. Moustakas, B. Mijuskovic, V. Frankl*).
- 8) Meta-anthropological model (philosopher and psychoanalyst *N. Khamitov*).

Let us consider their main provisions and conceptual ideas.

The psychodynamic model defines the state of loneliness through the prism of an individual's personal characteristics. Scientists focus on the factors that lead to loneliness. These include such factors as character traits, internal conflicts and experiences, peculiarities of perception, etc. Representatives of this approach almost never consider situational factors.

In 1938, *G. Zilburg* [46] published his first analysis of the phenomenon of loneliness. The scientist draws a clear line between loneliness and solitude. *Zilburg* considers solitude to be a normal state of an individual, a transient mindset. He argues that solitude occurs when an individual feels the need to communicate with a particular person. Loneliness, on the other hand, is chronic and is an overwhelming feeling.

Harry S. Sullivan [39], in turn, traces the dynamics of the development of a person's need for intimacy. At an early age, this need is manifested in the desire for close contact with parents, especially with the mother. Then the child feels the need to interact closely with peers, whom he or she perceives as partners in games. In adolescence, there is a desire to have a friend of the same sex to share secret experiences. Perception, memory, thinking, imagination, and all other mental processes, in his opinion, are social. Although *Sullivan* rejects the individual as non-existent, he nevertheless recognizes that he is the center of various processes that take place in a series of interpersonal interactions. *Harry S. Sullivan* found that the success of interaction with peers directly depends on the nature of relationships with close relatives and parents. If an adolescent is unable to satisfy the need for intimacy, this can lead to chronic loneliness, both at this particular age and in the rest of his or her life. The most important of these are dynamism, personalization, and cognitive processes. The scientist believes that loneliness is associated with human complexes, with the fear of losing personal relationships that are formed at certain stages of an individual's personal development. *Harry S. Sullivan* notes that the phenomenon of loneliness manifests itself in the most severe form in adolescence [39].

Frieda Fromm-Reichmann [21] wrote her essay «Loneliness» in 1959. She was one of the first to consider loneliness as a debilitating illness that needs to be understood. *Fromm-Reichmann* conducted clinical research on mental illness, and comments on the fact that little is known about this topic. Many people, including psychologists, deliberately avoid this topic because it is such a painful experience that they prefer not to discuss it.

It is believed that the terror associated with loneliness is based on the fact that people often define themselves in terms of their open relationships with others. The sense of self-worth depends on how others perceive a person, what others say to them, and how they compare themselves to their peers. *Fromm-Reichman* believes that «loneliness seems to be such a painful, frightening phenomenon that people will do almost anything to avoid it. This avoidance seems to include the strange reluctance of psychiatrists to seek a scientific explanation of this issue. Thus, it appears that loneliness is one of the least satisfactorily conceptualized psychological phenomena, not even mentioned in most psychiatry textbooks» [21]. The author argues that loneliness completely demoralizes an individual, leading to mental deviation. In her opinion, the early separation of a child from his or her mother plays a major role in the formation of a sense of loneliness.

Loneliness can also be seen as a complex phenomenon that can be defined in terms of a bio-psycho-social model. Some people may be biologically predisposed to experience loneliness, which is likely due to inherited

personality traits, while others may experience loneliness related to other psychological causes, such as grief or depression. From a social perspective, a person may experience loneliness as a result of social isolation. The advantage of this explanation of loneliness is that the factors that cause loneliness are clearly defined, which helps to choose the best therapeutic interventions.

The sociological approach views the phenomenon of loneliness as a normative state of an individual; loneliness is a statistical indicator that characterizes society as a whole. The sociological approach is polar to the psychodynamic one. The most popular concept of the loneliness phenomenon within the sociological approach was developed by *D. Riesman* [35]. Analyzing social behavior, *D. Riesman* and his follower *Philip E. Slater* [38] link the phenomenon of loneliness to the study of the social character of an individual. Scientists identify three types of social character: traditionally oriented, externally oriented, and internally oriented. The first type is conservative, tradition-oriented, and inherent in pre-industrial society. The second type belongs to the period of development of early industrial society with weakened traditions. A personality belonging to this type has a strong character and a tendency to innovate and change. The third type appears in the context of the transition to a consumer society. The behavior of a personality of this type is conditioned by the influence of bureaucracy, fashion, media, etc. The individual is standardized and impersonalized. Of course, the need for love, honesty and decency remains, but the surrounding reality blocks possible manifestations.

K. Bowman [16] sees the phenomenon of loneliness as a consequence of social changes taking place in society. The scientist points out the very painful nature of experiencing this phenomenon, but considers it a natural and even obligatory attribute of being. According to his theory, any major social change leads to breaks in interpersonal ties and gives rise to the phenomenon of loneliness. Bowman believes that loneliness is a product of social forces. The author emphasizes the following points:

1. Weakening of ties in the primary group. The primary group includes the family institution. On the example of the twentieth and twenty-first centuries, one can observe how family ties are sharply weakening from generation to generation.

2. Increased family mobility. Here, the problem can be viewed from the physical and psychological sides. On the physical side, there is an urbanization of society – massive growth of cities, and thus migration of the population. On the psychological side, for example, the number of divorces, second and third marriages is increasing. In addition, there has been a mixing of gender family functions.

3. Increased social mobility. The increase in social mobility can be seen especially clearly in the case of modern Ukraine.

Taken together, these three factors lead to the instability of interpersonal relationships, and the phenomenon of loneliness is a consequence of social changes taking place in society. *Philip E. Slater* [38] believes that individualism gives rise to the phenomenon of loneliness. In modern society, where the basis of everything is the principle of «every man for himself», the need for communication is unsatisfied. Loneliness is the result of this dissatisfaction.

Representatives of the cognitive approach assume that an individual feels lonely if he or she is aware of the discrepancy between the desired and actual level of involvement in social interaction.

«Loneliness is a complex feeling that takes over a person's entire personality – their feelings, thoughts, and actions. We believe that consciousness plays an important role in this feeling. We don't think that loneliness exists «only in your head» and that it can be overcome as if by magic by «positive thinking». But we argue that a comprehensive analysis of loneliness is impossible without examining the impact that cognitive processes have on it, among other things» [34].

Letitia Ann Peplau emphasizes the theory of attribution. An individual who develops a clear attribution of himself as a lonely person experiences the feeling of loneliness with even greater force. In other words, the awareness and focus on one's own loneliness become factors in the realization of this phenomenon in life.

Letitia Ann Peplau identifies three main aspects of self-diagnosis of loneliness: affective, behavioral, and cognitive.

The author notes that affective signs are sometimes blurred. This is because there is no specific set of emotions associated with the phenomenon of loneliness. The behavioral aspect also cannot serve as a sufficient basis for detecting loneliness; a number of behavioral characteristics must be used to identify this condition. The cognitive aspect can be the basis for self-diagnosis of loneliness, as it is derived from the idea of a certain type of social relationships that are not present at the moment. Cognitivists believe that a person can comprehend loneliness through his or her feelings, actions, and thoughts. Followers of this theory are convinced that it is impossible to identify loneliness through one single characteristic, even if it is the dominant one.

W. Sadler [37] offers an interesting interpretation of the phenomenon of loneliness. He identifies one phenomenon that underlies all experiences. The scientist calls this phenomenon the personal world. The personal world has four main areas: the uniqueness of human destiny, traditions and culture of the individual, social environment, and perception of others. According to this phenomenon, there are four types of loneliness:

existential, cultural, social, and interpersonal. The feeling of loneliness becomes especially overwhelming if it is a complex of these four types.

The cognitive approach to the phenomenon of loneliness emphasizes the importance of self-knowledge. According to this approach, an individual who has decided that he or she is lonely comes to the point where this state of loneliness begins to take on real features.

From the interactionist point of view, loneliness appears as a result of a lack of social interaction. There are situational and personal aspects of loneliness. The phenomenon of loneliness can be triggered by a specific situation or by a person's subjective tendency to loneliness. The combination of both aspects affects the quality of an individual's interactions with others and leads to either an emotional experience of loneliness or a sense of social isolation.

The main representative of the interactionist approach is *R. Weiss* [42]. The scientist considers the phenomenon of loneliness as a combined effect of personal and situational factors.

R. Weiss's theory is based on his work with a group of women who joined a support group for single mothers called Parents Without Partners. He found that these women were less lonely overall than before they joined the support group, but they were still lonely because they lacked a romantic partner. Thus, he suggested that people with particular relationship problems can experience very different types of loneliness, which can be divided into two distinct groups: emotional and social loneliness. Social loneliness is the negative feelings associated with an unsatisfactory association with a preferred group; emotional loneliness is the negative feelings associated with an unsatisfactory association with an intimate relationship.

Robert Weiss has identified six social needs, the unmet needs of which contribute to feelings of loneliness. These are the needs for attachment, social integration, caring, affirmation of self-worth, a sense of secure alliance, and orientation in stressful situations. As predicted by attachment theory, Weiss argued that friendship complements, but does not replace, a close, intimate relationship with a partner in preventing loneliness.

Social loneliness is expressed in a rapidly developing sense of one's own marginality. *R. Weiss* divides loneliness into acute and chronic, believing that it is necessary to study the differences between them.

A prominent representative of the humanistic approach is the American psychologist *Abraham Maslow* [29]. The scientist concludes that an individual prone to self-actualization is characterized by a need for loneliness. He describes this need in detail and defines it as necessary for an individual seeking self-improvement. It is logical to assume that this type of loneliness is positive. *A. Maslow* argues that true self-knowledge is impossible without loneliness.

It is necessary to distinguish between positive and negative loneliness. Some people want to be understood and try to work on themselves to make their desire come true, while others drive themselves to despair, worried that no one understands them, but do not want to change anything in their own behavior. The scientist defines the first category of people as individuals who strive for self-actualization. These people try to make themselves relevant to the world around them. This process continues throughout life. Hence, we can conclude that a person needs a state of loneliness throughout his or her life. *A. Maslow* [29] considers the phenomenon of loneliness as a necessary stage in the life of a self-realized and successful person.

According to the phenomenological approach, each individual has the ability to perceive and interpret the surrounding reality in his or her own way. In philosophy, a phenomenon is a mental experience of the environment, and the study of an individual's experience of reality is called phenomenology. Proponents of this approach believe that the personal perception of reality in each case determines the behavior of the individual. The individual is capable of self-control, and behavior is determined by the ability to make choices. The actions and deeds of each person are individual, because the perception of the world is unique. For example, if one perceives the world as a friendly environment, one is likely to feel happy, and if one perceives the world as hostile, one is likely to feel anxious.

The phenomenological approach does not consider instincts and processes that are common to humans and animals. Within this approach, the main task is to consider the following specific mental qualities that distinguish humans from the animal world: self-awareness, creative thinking, the ability to make plans for the future, to make decisions, and to be aware of one's responsibility. In addition, the phenomenological approach considers the view that every individual has an innate need to realize their potential – personal growth – but the environment can block this need. People are naturally inclined to be creative, friendly, kind, loving, and joyful.

The phenomenological approach assumes that it is impossible to understand another person or their behavior unless one tries to look at the situation through the prism of their consciousness. Thus, we can conclude that any human behavior is filled with meaning [28].

The main representative of the phenomenological approach is *Carl Rogers* [36]. The scientist was convinced that a less formal approach to patients is more effective. He began to use non-directive therapy, allowing patients to decide for themselves what to talk about and when. *C. Rogers* did not direct patients, did not evaluate their actions. *C. Rogers'* treatment was based on three positions: unconditional positive regard, empathy, and congruence. His analysis is based on the theory of the «I», which believes that society encourages an individual to act in accordance with certain social rules, limiting freedom of action. This leads to a contradiction between the individual's inner true

self and the manifestation of the self in relationships with other people. He emphasized the feeling of emptiness and loneliness in life when the true self does not manifest itself and a person lives in accordance with his or her social image, showing only his or her facade. He viewed loneliness as alienation from oneself. A person feels lonely when, having removed the protective barriers to himself, he thinks that he will be denied contact with others.

Representatives of the phenomenological approach believe that loneliness is caused by a gap between the accepted general norms of communication and real relationships. The individual strives for a model of communication that is considered ideal in society, which often does not coincide with the individual's individual characteristics. As a result, the individual comes to a sense of loneliness, realizing that he or she does not fit in with his or her environment. Sometimes an individual comes to loneliness through the desire to create new social ideals through the prism of creativity, or is completely alienated from society, being misunderstood by it.

Representatives of the existential approach study an individual through his or her ability to be alone. This ability saves the existential essence of a person from disappearing in society. Representatives of this approach argue that a person who is in a crowd turns into nothing. At any age, a person actively confronts others, defending the right to his or her own opinion, the right to his or her uniqueness. Representatives of this approach interpret the ability of an individual to experience loneliness as a necessary condition for his or her development.

Existentialists believe that all people are originally and always alone.

A prominent representative of this approach is *C. Moustakas* [32]. His concept is based on the opposition between false loneliness and true loneliness. The scientist says that a person is constantly faced with a choice, making responsible decisions every day, often feeling afraid of making the wrong decision. This can lead to a person seeking to establish new contacts with others, trying to distract themselves by running away from the main issues. True loneliness is almost always generated by the experience of facing borderline existential situations. These include death, birth, life tragedy, etc. A person receives only an external form of support, and it is necessary to comprehend and experience such situations on their own. Such experiences bring an individual, strangely enough, into contact with himself or herself, and give him or her the opportunity to know himself or herself.

C. Moustakas views the fear of loneliness as a manifestation of defense mechanisms. He argues that «people who experience fear fail in solving their own life tasks. They either exhaust themselves with superficial relationships with others or engage in fruitless and unconstructive spiritual searches» [33, p. 11].

The author emphasizes the importance of the difference between «vanity of loneliness» and «true loneliness». The vanity of loneliness as a defense system does not allow a person to solve important life issues, constantly encourages him or her to socialize and communicate with other people. True loneliness arises from the concrete reality of lonely existence and a person's encounter with boundary life circumstances (birth, death, life changes, tragedies), which he or she copes with on his or her own, determines the positive aspect of experiencing loneliness, which makes it possible to look at the situation from a new perspective, change values, find the meaning of one's own life, make adequate decisions about one's own behavior, and get to know another self.

Existential loneliness is an inherent and organic reality of human life, which includes both pain and triumphant creation arising from long periods of devastation. In existential loneliness, a person is fully aware of himself as an isolated and lonely individual, while in the loneliness of anxiety, a person is separated from himself as a feeling and cognizing person [32].

Another prominent representative of this area is *Ben Mijuskovic* [31]. The scientist is trying to identify a universal principle to understand the reasons for human actions. *B. Mijuskovic* argues that loneliness is inherent in humans. He believes that after satisfying physiological and biological needs, a person seeks to alleviate his or her loneliness. While studying the phenomenon of loneliness, the scientist approached the problem of death and argues that people are less afraid of it than of loneliness. For example, children are not afraid of death, they do not know and do not understand it, but they are afraid of being alone. Children are afraid of loneliness, which suggests that they know or assume what it is.

V. Frankl [22] emphasized the need to distinguish between the concepts of «being alone» and «feeling alone». He understood the feeling of loneliness as the experience of fear of being truly alone. To be truly alone is conditioned by the very factor of human existence, by the fact that we are given to stand in existential situations, such as birth, death, and doom. The author believes that loneliness should not be viewed only from a negative point of view, because it can itself be a source of a creative attitude to life.

I. Yalom [43] wrote that the boundaries between types of isolation are semi-permeable and that one type can lead to another. For example, if someone begins to feel that they have fewer social connections than they would like (i.e., they feel lonely), this may begin to manifest itself in feelings that others do not see the world the same way as they do. Likewise, if a person is in a situation where they have few social contacts and are socially isolated, over time they may begin to feel that their view of the world is not shared by others.

The existentialist understanding of loneliness also distinguishes between different types of loneliness, the main one being existential loneliness, which is part of the human condition.

Summarizing the above, we can conclude that representatives of the existentialist approach pay special attention to the fact that human nature involves alienation and loneliness as properties that are inherent in humans from the beginning. It is necessary to overcome the fear of loneliness and learn to use it positively.

The famous Ukrainian philosopher and psychoanalyst *N. Khamitov* developed a meta-anthropological approach to understanding the phenomenon of loneliness.

According to the postulates of the meta-anthropology methodology, loneliness should be considered at the everyday, boundary, and meta-boundary levels.

The everyday life of a person «outlines the dimension of human existence, within which the generic and civilizational existence of a person is reproduced» [27, p. 27]. Everyday life of a person is the result of the will to self-preservation and the will to procreation, so in its space the spiritual rather than the spiritual dimensions of human existence are actualized.

Everyday life is associated with the reproduction of the generic and civilizational existence of man. Perceiving it as intrinsic value inhibits the actualization of the uniquely personal beginning associated with the intrinsic intentionality of man and other teleological factors of his life organization. *N. Khamitov* considers everyday life as «submission to the other and others, uncertainty of one's own path and unwillingness to choose» [11, p. 253].

That is why in everyday life, sooner or later, all feelings and actions are covered by boredom. Human life is perceived as something alienated from Being-as-Eternity, as something short-lived, closed and finite, something that must fade away without a trace under the pressure of the ruthless element of time. The experience of life as closed and finite reveals a masochistic desire to free oneself from the boredom of everyday life, an infinite fear of the infinite everyday. Hence the self-evident assumption that in everyday life loneliness manifests itself primarily as boredom [12, p. 230].

Boredom is the result of loneliness in everyday life and at the same time its fundamental cause. Boredom is the result of loneliness because it is generated by unrealized communication with other people and with oneself. Boredom is the cause of loneliness because it is the existential basis on which loneliness-unrealization grows. The circle closes. In order to break it, it is necessary to go beyond everyday life into fundamentally different, truly existential dimensions.

These existential dimensions are possible only as dimensions of freedom. After all, boredom is generated by the impossibility of freedom in everyday life.

Boredom leads to loneliness because it is the closure of human existence. In it, human existence closes itself off from the world, losing its saturation. The loss of saturation is the loss of the possibility of personal choice due to the loss of the desire for personal choice [12, p. 233].

Liminal being or being-on-the-border can be defined as going beyond the limits of everyday life with its harmony into disharmonious states, where one understands oneself as something unique and lonely in relation to the world. In this existential dimension of human existence, inner loneliness ceases to be a «thing-in-itself» and becomes a fundamental feature of existence.

Inner loneliness in the ultimate being of a person is exposed and becomes a realized reality. One cannot hide from this loneliness; it can only be overcome. It can be overcome by self-change, by self-transcendence [12, p. 58].

In contrast to the everyday, the liminal being of a person outlines the dimension of human existence, «where a person actualizes personal characteristics, becoming simultaneously open to the world and lonely in relation to it» [13, p. 29].

Meta-borderline being describes the dimension of human existence, where there is «going beyond the boundaries of everyday life with its impersonal completeness and borderline being with its incompleteness and conscious existential separation» [13, p. 67].

«As a result, the metamorphosis of the will to inspire occurs in the metaboundary being of a person, and creativity goes beyond objectification and becomes actualization – the creation of oneself and the space of productive communication» [13, p. 67].

In general, loneliness has many aspects: there is a feeling of emptiness or abandonment associated with a lack of relationships or intimacy; there is a time perspective (loneliness comes over time) through which a person perceives his or her own loneliness; there is a set of emotional aspects that accompany loneliness, including sadness, melancholy, disappointment, shame, or despair; and finally, there is a subjective assessment by an individual of the quality and quantity of his or her social connections.

Thus, loneliness can be viewed as a social and psychological phenomenon that unfolds on three levels of existence: the everyday, the liminal, and the metaboundary [6].

These methodological approaches broaden the understanding of the essential characteristics of the concept of «socio-psychological loneliness» and allow us to formulate a scientific basis for understanding the phenomenon of loneliness.

Peculiarities of experiencing loneliness in adolescence

In age psychology, adolescence is considered one of the most important and crucial stages in the development of a personality. It is this period that marks the transition from adolescence (childhood) to independent adulthood. Youth is an active, creative and responsible period associated with maturation, socialization, acquisition of psychological traits, social norms and values, knowledge, skills and abilities for functioning and development of personal characteristics in society. It should be noted that in psychological science there are different approaches to determining the age limits of adolescence, which is due to the specific methodological approaches that researchers use in the process of age periodization. In particular, the age period from 14 to 17 years in some scientific sources is referred to as adolescence, in others – as youth.

The upper boundary of adolescence is even more ambiguous: it is mediated by historical and social conditioning and individual variability. Most often, researchers distinguish between early adolescence (15 to 18 years) and adulthood itself (18 to 25 years) [3].

In the psychosocial theory of *E. Erikson's* psychosocial theory, the main issue to be resolved by a person during the period of youth is entering society, assuming appropriate social roles, compliance with social requirements, etc. If the tasks are successfully solved, the personality forms a new formation, which *E. Erikson* [19] defined as Ego-identity. According to the scientist, adolescence is a sensitive stage for the formation of a young person's identity, which is carried out through existing social and individual choices, identification and self-determination. The first romantic and sexual relationships may occur in adolescence, but most people do not seriously look for a life partner until early adulthood. The first job may appear in adolescence, but it is only in adulthood that people begin to seriously look for a job that suits them.

Erikson, in fact, predicted this change in his idea of psychosocial moratorium, «during which a young person, through free role experimentation, can find a niche in a certain part of his or her society» [19, p. 156].

Another observation to be made about *Erikson's* ideas about youth is that young people are extremely focused on developing intimate relationships, to the neglect or exclusion of the rest of life.

«A young person who is not sure of his identity shies away from interpersonal intimacy; but the more confident he becomes, the more he seeks it in the form of friendship, struggle, leadership, love, and inspiration» [20].

Adolescence is one of the most responsible, controversial and difficult stages of life. The main task of age-related development during this period is the formation of a person as a subject of his or her own development, which involves:

- a) personal and professional self-determination,
- b) socialization and integration into the world of adults, expansion of social roles and assimilation of new norms of relationships with a higher degree of independence and responsibility than in childhood.

T. Svatenkova [10] believes that personality development during this period is a unique experience of discovering one's own inner world, deep reflection, active processes of self-identification and self-realization, existential experiences, and the formation of a life position and time perspective. There is a formation and awareness of the system of values, finding the meaning of one's own existence.

T. Lukianenko [5] considers the phenomenon of ambivalence to be a defining feature of adolescence, which manifests itself in the coexistence of equal in strength but mutually exclusive in content opposite tendencies in motivation, cognition, emotions and behavior. The main areas of manifestation of young men's ambivalence are affiliation motivation (desire for acceptance and fear of rejection), frustration intolerance (emotional instability, lack of response to the influence of frustrating values and frustrating objects), aggressiveness or benevolence in behavior (spontaneity of aggression, inability to restrain it, pleasure or guilt from causing harm). The author calls the integration of the individual into the team an effective way of psychocorrection of ambivalence.

The leading activity in the period of adolescence is vocational training, which lays the foundation for future employment and professional self-realization. The leading activity leads to the emergence of the motive for self-improvement and the need for achievement, which is manifested in the individual's desire to adequately assess their own capabilities, independently regulate their behavior, improve academic performance, expand their worldview, and be self-effective in their activities and communication. Early adolescence is characterized by the predominance of intrinsic motivation over extrinsic motivation; the development of intrinsic motivation enables a young person to consciously manage their needs and aspirations, to master the inner world [12].

The implementation of vocational training is closely related to a new social role and social status – student. This is the period of entering a new social space, which involves active interaction with the faculty and university administration, with teachers of various subjects, with classmates, fellow students and other students. New living conditions, on the one hand, lead to the experience of spiritual uplift, joy, interest, and on the other hand, create difficulties and barriers that cause a state of confusion and dissatisfaction [9, p. 5].

Admission to a higher education institution and further successful studies require a high level of internal motivation and self-regulation, self-organization, independence, initiative, perseverance, responsibility, and an adequate assessment of one's own abilities. Students purposefully and systematically master a large amount of knowledge and skills, professional, social and general competencies. They learn to set achievable goals, organize their own time, develop self-control and the desire for self-improvement [12].

As you know, the cultural and social environment of modern society has changed quite a bit in recent years – there has been a reassessment of values; the most relevant is the development of competitiveness in young people, not of comprehensive development; the approach and attitude to education as a set of learning and upbringing processes.

A comparative analysis of the value orientations of young people showed that such instrumental values that were significant in the past, such as «intransigence to one's own and shortcomings» and even «high expectations» are the least important for today's youth. And «cheerfulness», which stands out as the most important value now, was insignificant in the past. Thus, young people of previous years valued demanding attitudes more highly valued towards both themselves and other people, while for today's youth, regardless of their social background, value of a light, optimistic attitude to life, which can be explained by for a variety of reasons. Perhaps this is a consequence of the propaganda of this particular lifestyle in the media. Sociologists, cultural critics, philosophers have noted the change of the so-called culture of effort to a culture of relaxation. At the same time, it can be assumed that in today's fast-changing society, such an easy attitude to life is productive and allows you to quickly to change and adapt to the rather complex conditions of the modern world [7, p. 62].

The objective lack of a sufficient number of agreed «external» guidelines for social self-determination necessarily forces young people to rely more on internal person to rely more on internal guidelines – a system of personal values, self-ideal, identity. However, it is these very personal formations that at a certain stage of socialization a certain stage of socialization (in particular, in adolescence) are still in the stage of formation, which, in turn, significantly complicates the process of social identity as one of the central elements of the image of the of the social world as a whole.

When critical life situations arise related to interpersonal relationships (love, misunderstanding of loved ones, betrayal of friends) underdeveloped semantic self-regulation is associated with meaning-making, so it is quite difficult for a young person to rethink, reassess a difficult, conflict situation, find a new meaning in what is happening [7, p. 63].

Loneliness as an intention of imagination is combined with the concept of creative activity. Young people realize their desire for self-affirmation by creating and showing their own videos with people, animals, and objects. In the online environment, they try to find as many supporters and fans as possible, trying to overcome the isolation inherent in technical means. Distance allows participants in virtual creativity to liberate themselves, to demonstrate their very limited abilities by creating a paradoxical image. The danger of spreading this kind of «works», the irony of which is not understood by everyone, threatens to establish lowbrow taste, loss of a sense of proportion, and adequate aesthetic perception of the beauty of the world. Polarized attitudes towards this kind of quasi-creativity, leading to sharp clashes of opinion, incorrect expression of criticism or approval, can lead to the formation of opposing groups or cause rejection and general condemnation. The global nature of negative judgment can lead to feelings of complete loneliness, stress, and deprivation.

Psychological problems, the consequences of social instability, material insecurity, social and legal insecurity complicate the situation of student youth, for whom the age-old biologically given necessity is to find a loved one and express love feelings. The growing importance of intimate attachments is associated with the psychosocial process of sexual identification, which is manifested in young people's mastery of their sexual social role and society's acceptance of this role. This stage of students' psychoontogenesis is accompanied by overcoming psychological dependence on parents/adults, and is characterized by the authorization of social and psychological individuation of the individual. The search for like-minded people and life partners, caused by the growing need of a young person to satisfy the feeling of intimacy in interaction with some people, is complicated in the absence of stability of the social status of students.

Constant anxiety about the future, material insecurity, prolongation of study time due to the need for continuous professional development of young people are the reasons for the steady decline in the number of officially concluded marriages, the increase in unions unequal in age, social status and financial situation, and the postponement of the first marriage to a more mature age. These phenomena are both a consequence and a cause of the overall unfavorable demographic situation in the country.

Psychologists distinguish between loneliness as an «objective» and «subjective» condition. Some people are objectively socially isolated: they have few social contacts with others. Other people are subjectively lonely: they report feeling lonely in the sense that they do not have as many social contacts as they would like. As is now well

known, these two types do not have a reliable correlation. Not every recluse is lonely, but some sociable people are lonely.

The subjective and evaluative characteristics of loneliness distinguish it from more objective concepts related to a person's social relationships, such as social isolation. This is also supported by research that shows how similar social mechanisms can lead to different perceptions of loneliness by different people, indicating that loneliness seems to be highly dependent on individual interpretation and perception of one's social life [25].

Thus, the distinction between objective and subjective forms of loneliness tracks an intuitively obvious point. But it is important to think carefully about what kind of difference is being tracked. To begin with, in the standard sense, thinking about loneliness always requires thinking about a person's subjective life-their experiences, the sense of the quality of their existence. If this is the case, then it is futile to distinguish between a purely objective kind of loneliness, which can be measured in terms of the quantity and quality of a person's social contacts, and a subjective kind that tracks the experiences of the person who suffers. The best way to make the distinction is to consider that the subjective dimension establishes a necessary condition for loneliness: a person can only be lonely if he or she feels lonely. This necessary condition does not require that the sufferer be cognitively aware of his or her loneliness: the experience does not necessarily give rise to the knowledge that he or she is lonely. But it does exclude the possibility that the sufferer is (objectively) lonely without feeling lonely. From this point of view, a person cannot be lonely without this fact being reflected in his or her mental life. On the contrary, the absence of social ties is neither a necessary nor a sufficient condition for loneliness: loneliness begins and ends with experience.

Symptoms of loneliness range from psychological to physical. Adjectives such as boredom, self-pity, sadness, emptiness, and shame are used to describe the feeling of loneliness.

Loneliness affects, directly or through other mechanisms, biological markers of health, leading to dysregulation of the neuroendocrine system and systemic inflammation, which increases the risk of cardiovascular disease and brain damage. In addition, some health conditions associated with loneliness can, in turn, cause other health problems. These include depression, anxiety, and cardiovascular disease, which in turn can affect neuroendocrine dysregulation and cognitive function [15].

People describe thoughts and feelings of loneliness with words such as anxiety, fear, shame, and helplessness. These powerful emotions can affect the way we act. They can create a downward spiral where loneliness causes a person to withdraw even further from family and friends and thus become even lonelier. Loneliness can affect the way we anticipate and interpret our social experiences. It can mean that we feel more anxious or fearful about social situations or react too quickly to cues of social rejection. Loneliness can be exacerbated if we believe the cause of loneliness is something that is unchangeable and will not change: that it is just a part of who we are or aging. Early life events, personality types, and coping styles all influence the risk of loneliness in later life [40].

Cognitive processes determine how people evaluate the situation they are in. *Perlman* and *Peplau* took this as a starting point, combined with the attributional aspects of perceived personal control over one's situation, when they developed their definition of loneliness: «Loneliness is an unpleasant experience that occurs when a person's social network is inadequate in some important way, quantitatively or qualitatively» [34]. This definition considers loneliness as a one-dimensional concept that varies primarily in intensity of experience.

Loneliness is a situation that is experienced by a person as one in which there is an unpleasant or unacceptable absence (quality) of certain relationships. This includes situations in which the number of existing relationships is less than what is considered desirable or acceptable, as well as situations in which the intimacy that a person desires has not been realized. Thus, loneliness is related to the way a person perceives, experiences, and evaluates his or her isolation and lack of communication with other people.

One is an objective state of loneliness or solitude, which may well be a desirable and not lonely situation, similar to the result of a satisfying private life. The other is the subjective state of loneliness, which can occur in personal isolation, or it can be felt among others, even among countless other people, as, for example, in a modern city. Loneliness, solitude, and loneliness are clearly not the same thing. However, there are two main points to note in this regard. First, research indicates that situational loneliness and subjective self-assessment of loneliness often (though not necessarily) occur together, suggesting the need for an interrelated analysis, which will be discussed below when discussing solitude. In most regression studies of loneliness, the most significant explanatory variable is living alone, with related variables such as widowhood and bereavement. The fact that loneliness has experienced such an extraordinary increase in advanced economies over the past half-century raises additional questions about loneliness, especially in Western cultures. (This is not to say, of course, that loneliness is a priority for single people, or that they are necessarily lonely. Many who do not live alone experience acute loneliness). Secondly, the modern problem of loneliness, whether correct or not, is often associated with or even shaped by the growing number of people living alone.

Loneliness is now being diagnosed as an «epidemic» or, in the words of the *British Office for National Statistics*, as a «ticking time bomb». Doctors report that patients are asking: «Can you give me a cure for loneliness?» They humanely discuss in the British journal *The Lancet* the role of antidepressants and patients «for whom time now stands empty as they wait in houses full of silence... This brings home to me the truth about this epidemic – the epidemic of loneliness... I don't know how to solve it, although I wish I did». The scale of the epidemic is widely estimated. North American and British studies show that 30-50 percent of respondents feel lonely. About 10-25 percent report severe loneliness. The *British Mental Health Foundation* (2010) found that only 22 percent of respondents had never felt lonely, and 42 percent felt depressed because of loneliness. Loneliness particularly affects the very young and the elderly, as does suicide. Among children, loneliness is evident and even growing.

According to the *European Quality of Life Survey*, about 12% of EU citizens felt lonely more than half the time in 2016. There is inconclusive evidence on the distribution of loneliness between age groups. Some studies find an increased incidence of loneliness in adolescence and old age. Others find that loneliness increases or decreases monotonically with age. Recent evidence suggests three peaks in loneliness throughout life: one in adolescence or young adulthood, one in old age, and an additional peak around age 50-60.

In 2017, the *Joe Cox Committee on Loneliness* in the United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland submitted a report to the British Parliament stating that «more than 9 million people in the country often or always feel lonely».

In January 2018, the United Kingdom appointed *Tracey Crouch*, the Deputy Minister for Sport and Community Affairs, as the «Loneliness Minister» to lead a government team focused on tackling social loneliness. When this surprising title of «Minister for Loneliness» was established, it meant that loneliness had officially become a humanistic psychological issue that government officials must address in this fast-paced and interactive era [26]. A little later, a similar ministry appeared in Japan.

In the 2000s, the philosophy and psychology of loneliness began to be studied in the world's leading scientific and educational centers. Centers for Loneliness Studies (*Center for Loneliness Studies*, University of Sheffield) were established.

According to the scientist *Ben Lazare Mijuskovic* [31], nowadays loneliness is not associated with the inability or feeling of inability to communicate with others. A person is drawn to others because he or she is already lonely, only «after first experiencing, recognizing, and understanding the pervasive sense of isolation that haunts the human soul». Our loneliness is an inevitable consequence of self-awareness, which occurs before and therefore independently of intersubjective development. Loneliness can be experienced and interpreted in different ways, but in all cases, loneliness is not simply a state that can be clearly philosophically defined. Rather, loneliness is a «general concept», and a number of different aspects of loneliness are the actual subject of study in the philosophy and psychology of loneliness.

The American researcher *Thomas L. Dumm* [18] states: «Loneliness is a prism through which the entire spectrum of human life can be explored... In addition, loneliness is one of the strategies of human life».

Markus Mund and *Franz Neyer* of the *Institute of Psychology at Friedrich Schiller University in Jena*, Germany, have studied two factors – loneliness and health – that influence how a person's personality changes in early and midlife, and, in turn, how their personality influences these same factors. In short, it appears that our personality influences the likelihood that we will become more lonely (and feel less healthy) as we age, and that loneliness (and less healthy feelings) shapes our personality, potentially creating a vicious cycle of isolation.

The researchers measured the personality traits, loneliness, and subjective health of 661 healthy young adults (average age 24) in 1995, and then tracked down 271 of them in 2010 and asked them the same questions (at that time the average age of the sample was 40). To measure subjective health, participants simply answered the question «How is your health in general?» on a 5-point scale from «very good» to «poor».

Over the fifteen years of the study, the participants on average became more lonely and felt less healthy. At the same time, their scores on personality traits such as neuroticism and extraversion decreased over time, while their scores on traits such as agreeableness and conscientiousness increased.

Researchers at *Euromonitor International* note that today there is already a large stratum of people who do not want to share their lives with others, and in the next fifteen years the number of single-person households will increase in all countries. By 2030, there will be 120 million more of them [45].

Loneliness is detrimental to mental and physical health, experts say, leading to an increased risk of heart disease, dementia, stroke and premature death. As researchers track record levels of self-reported loneliness, public health leaders are banding together to develop a public health framework to address the epidemic.

«The world is becoming lonelier and there's some very, very worrisome consequences», said Dr. *Jeremy Nobel*, founder of *The Foundation for Art and Healing*, a nonprofit that addresses public health concerns through creative expression, which launched an initiative called Project Unlonely. Dr. *Jeremy Nobel*

argues in his book, *«Project Unlonely: Healing our Crisis of Disconnection»*, there are three types of loneliness: psychological, social and existential.

Some may experience psychological loneliness when they don't feel like they have anyone to confide in or trust. Societal loneliness is feeling systemically excluded because of a characteristic, including gender, race or disability. Existential, or spiritual, loneliness comes from feeling disconnected from oneself.

A *Harvard survey* conducted in 2020 found that 61% of adults from 18 to 25 reported feeling serious loneliness, compared to 39% across the general population. 79% of adults aged 18 to 24 report feeling lonely compared to 41% of seniors aged 66 and older.

Other populations that report high prevalence of loneliness and isolation include people with poor physical and mental health, disabilities, financial insecurity, those who live alone, single parents and older populations.

«This is why it's so complicated when you try to address loneliness as a population health topic because it's so varied based on the circumstances individuals have to navigate», Dr. *Jeremy Nobel* said [15].

Self-reported feelings of loneliness decreased to 34% in January 2023, and although the problem is not «as severe as it was during the pandemic, it remains elevated compared to before the pandemic», said *Lindsay Kobayashi*, assistant professor of epidemiology and global public health at the University of *Michigan School of Public Health*.

The *U.S. Surgeon General's advisory report* found that loneliness increases the risk of premature death by 26% and isolation by 29%. Feeling lonely also increases a person's risk of heart disease by 29% and the risk of stroke by 32%, according to the *American Heart Association*.

COVID-19 prompted a boom in delivery services and Zoom meetings, Dr. *Vivek Murthy* said which sustained society, schools and workplaces after restrictions on social distancing lifted. As a result, there are fewer opportunities for Americans to interact in person and build social connections.

«We have to be intentional about building social connections in our life», he said. People are also more likely to change jobs or move around the country due to the rise in remote work, which can disrupt meaningful connections.

Social media has accelerated loneliness as research shows feeling lonely is more common among heavy users of these sites. Although «likes» and «followers» may make a person feel good in the moment, they don't foster genuine connectedness with other people, Dr. *Vivek Murthy* said.

The *Harvard study* found that 43% of young adults reported increases in loneliness since the outbreak of the pandemic. About half reported that no one in the past few weeks had «taken more than just a few minutes» to ask how they were doing in a way that made them feel like the person «genuinely cared» [15].

Experts say recognition and awareness are important first steps to escaping loneliness.

«There are a lot of people struggling with loneliness and it doesn't mean that you're broken or something is fundamentally wrong with you», Dr. *Vivek Murthy* said.

On an individual level, there are things that people can practice that could prevent them from feeling lonely. He suggests taking 15 minutes a day to reach out to someone you care about, look for ways to serve others and make the time count by giving other people your full attention and putting devices away [15].

Conclusions

Thus, the reasons for the social and psychological loneliness of young people are the lack of emotional ties; lack of healthy social identification; lack of common norms and values and rules of behavior acceptable to all members of the group; lack of sufficient time for in-depth communication.

Loneliness can be a temporary and situational phenomenon, not a static one, often depending on different social situations. *R. Weiss*, for example, has identified six social needs to avoid feeling lonely: a sense of connection through close and intimate relationships with others; the ability to care for others; a sense of social integration in a peer group; confidence in one's own value from others; the presence of a reliable alliance; and access to advice and support from others.

Real states of loneliness are usually accompanied by symptoms of psychological disorders in the form of negative affects or even neuroses. Different people tend to have different affective reactions to loneliness. Some lonely people complain of feeling sad and depressed, others say they feel fear and anxiety, and still others report bitterness and anger.

The experience of loneliness is influenced not so much by real relationships with other people as by an ideal idea of what these relationships should be. Loneliness is an emotion in motion rather than something permanent or fixed. Loneliness needs to be approached through the relationships between people, as it is constantly shaped by the complexity of their daily lives. In some situations we feel lonely, in others we feel more connected to other people.

Adolescence poses two main challenges for a person: establishing autonomy and independence from parents and forming their own identity. In order to accomplish these tasks effectively, a young person needs constructive

communication with significant adults and a peer reference group at the level they desire. They also need solitude to realize their own inner world, to rethink and reorganize the roles they have played so far and to form a new identity and align it with the world around them, to receive support, acceptance and approval.

Loneliness in adolescence is experienced especially acutely. If a young person opens up his or her inner world, realizes his or her uniqueness and feels unwanted, rejected and isolated from the outside world, and does not find his or her place among the peer group and does not establish interpersonal relationships at the level desired by him or her, he or she feels powerless, frightened and vulnerable. Loneliness in adolescence is associated with social and developmental changes that occur during this period. In particular, due to the growing need for autonomy and the desire to create a separate adolescent identity that extends beyond the immediate family environment, and is reflected in the growing separation from parents and attempts to establish new relationships with peers in the wider social world.

Understanding what factors are associated with youth loneliness and how it affects well-being is important for developing effective interventions aimed at overcoming the negative consequences of this phenomenon.

Джерела

- Бедан В. Б. Індивідуально-типологічні особливості схильності особистості до переживання самотності. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата психологічних наук. Одеса, 2018. 319 с. [Bedan V. B. Individual-typological features of personality's tendency to experience loneliness. Dissertation for the degree of Candidate of Psychological Sciences. Odesa, 2018. 319 p.]
- Варавя Л. А. Особливості переживання особистістю почуття самотності у стані соціальної депривації: автореф. дис. канд. психол. наук : 19.00.01. Київ, 2009. 21 с. [Varava L. A. Peculiarities of the personality's experience of loneliness in the state of social deprivation : PhD in Psychology: 19.00.01. Kyiv, 2009. 21 p.]
- Костіна Т. О. Можливості юнацького віку для переосмислення гендерних стереотипів. URL: http://habitus.od.ua/journals/2020/12_2020/part_2/28.pdf. [Kostina T. O. Opportunities of youth for rethinking gender stereotypes. URL: http://habitus.od.ua/journals/2020/12_2020/part_2/28.pdf].
- Кулаєва Т. Гендерно-вікові та соціально-демографічні особливості переживання самотності дорослої особистості в кризових умовах. *Věda a perspektivy*. 2023. № 11 (30). URL: <http://perspectives.pp.ua/index.php/vp/article/view/7417/7460>. [Kulayeva T. Gender-age and socio-demographic features of the experience of loneliness of an adult personality in crisis conditions. *Věda a perspektivy*. 2023. № 11 (30). URL: <http://perspectives.pp.ua/index.php/vp/article/view/7417/7460>].
- Лук'яненко Т. Н. Психологічні особливості прояву амбівалентності особистості в ранньому юнацькому віці: автореф. дис. канд. психол. наук: 19.00.07. Київ: Націон. педагогічний ун-т ім. М. П. Драгоманова, 2003. 20 с. [Lukianenko T. N. Psychological features of the manifestation of personality ambivalence in early adolescence: PhD in Psychology: 19.00.07. Kyiv: National Pedagogical Dragomanov University, 2003. 20 p.]
- Малімон В. І. Феномен самотності в буденному, граничному та метакризовому вимірах людського буття. *Вісник Львівського національного університету : філос.-політолог. студії*. 2019. № 25. С. 35-41. URL: http://fps-visnyk.lnu.lviv.ua/archive/25_2019/7.pdf. [Malimon V. I. The phenomenon of loneliness in the everyday, liminal and meta-liminal dimensions of human existence. *Bulletin of Lviv National University : philosophical and political science studies*. 2019. № 25. P. 35-41. URL: http://fps-visnyk.lnu.lviv.ua/archive/25_2019/7.pdf].
- Марченко А. Д. Соціально-психологічні особливості розвитку життєстійкості молоді в умовах проблемного соціуму. Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії зі спеціальності 053 Психологія (05 Соціальні та поведінкові науки). Луцьк, 2022. 306 с. [Marchenko A. D. Social and psychological features of the development of youth resilience in a problematic society. Dissertation for the degree of Doctor of Philosophy in the specialty 053 Psychology (05 Social and Behavioral Sciences). Luts'k, 2022. 306 p.]
- Мельничук О. С. Етимологічний словник української мови Т. 5 (Р-Т). Київ, 2006. 704 с. [Mel'nychuk O. S. Etymological dictionary of the Ukrainian language. 5 (P-T). Kyiv, 2006. 704 p.]
- Мовчан М. М. Самотність як феномен буття особистості: монографія. Полтава: РВВ ПУСКУ, 2009. 265 с. [Movchan M. M. Loneliness as a phenomenon of personality: a monograph. Poltava: RVV PUSKU, 2009. 265 p.]
- Сватенкова Т. І. Психологічні особливості екзистенційних переживань особистості у період ранньої юності: автореф. дис. канд. психол. наук: 19.00.07 – педагогічна та вікова психологія. Київ: Інститут психології ім. Г. С. Костюка, 2015. 23 с. [Svatenkova T. I. Psychological features of existential experiences of a personality in the period of early adolescence: PhD in Psychology; 19.00.07 – Pedagogical and Age Psychology. Kyiv: H.S. Kostyuk Institute of Psychology, 2015. 23 p.]
- Хамітов Н. Історія філософії: Проблема людини та її меж / Н. Хамітов, Л. Гармаш, С. Крилова; ред. Н. Хамітов. Київ: Наук. думка, 2000. 272 с. [Khamitov N. History of philosophy: The Problem of Man and His Limits / N. Khamitov, L. Harmash, S. Krylova; edited by N. Khamitov. Kyiv: Nauk. dumka, 2000. 272 p.]
- Хамітов Н. В. Самотність у людському бутті. Досвід метаантропології. 2-ге вид. перероб та доп. К.: KHT, 2017. 370 с. [Khamitov N. V. Loneliness in human existence. The experience of meta-anthropology. 2nd ed. revised and supplemented. K.: KHT, 2017. 370 p.]
- Хамітов Н. Філософія : бытие, человек, мир. К.: KHT; Центр учебной литературы, 2006. 456 с. [Khamitov N. Philosophy : Being, Man, World. K.: CST; Center for Educational Literature, 2006. 456 p.]
- A history of loneliness. URL: <https://theconversation.com/a-history-of-loneliness-91542>.
- Americans are lonely and it's killing them. How the US can combat this new epidemic. URL: <https://www.usatoday.com/story/news/health/2023/12/24/loneliness-epidemic-u-s-surgeon-general-solution/71971896007>.
- Bowman C. C. Loneliness and social change. *American Journal of Psychiatry*. 1955. Sep. № 112 (3). P. 194-198.
- Brennan T. Loneliness at Adolescence Loneliness. A Sourcebook of Current Theory, Research and Therapy / Ed. L. A. Peplau & Perlman. A Wiley Interscience Publication, 1982. P. 269-290.
- Dumm Thomas L. Loneliness as a way of life. URL: https://www.sas.upenn.edu/~cavitch/pdf-library/Dumm_Loneliness.pdf.
- Erikson E. Identity: Youth and crisis. New York: W. W. Norton & Company, 1968.
- Erikson E. H. Identity and the life cycle. New York, NY: W. W. Norton, 1980.
- Fromm-Reichmann F. Loneliness. *Psychiatry*. 1959. № 22. P. 1-15. DOI: <https://doi.org/10.1080/00332747.1959.11023153>.
- Frankl Viktor E. Man's Search for Meaning : An Introduction to Logotherapy. Preface by Gordon W. Allport. Boston, Beacon Press, 1959.
- Hawkey L. C., Cacioppo J. T. Loneliness matters : a theoretical and empirical review of consequences and mechanisms. *Ann. Behav. Med*. 2010. № 40. P. 218-227.
- Hawkey L. C. Loneliness. *Encyclopedia Britannica*. 2018. URL: <https://www.britannica.com/science/loneliness>.
- Kerz Johannes D. More meaning, less loneliness? A scoping literature review on the relation between meaning in life and loneliness. MSc positive clinical psychology and technology faculty of behavioral, management and social sciences. 26.02.2023.
- Kuo Bian. When Loneliness Evolves into Solitude : The Answer to the Self from Within. URL: <https://www.scirp.org/journal/paperinformation.aspx?paperid=113574>.
- Ma R., Mann F., Wang J.-L., Lloyd-Evans B., Terhune J., Al-Shihabi A., Johnson S. The effectiveness of interventions for reducing subjective and objective social isolation among people with mental health problems: a systematic review. *Soc. Psychiatry Psychiatr. Epidemiol*. 2020. № 55.
- Malimon V. I. Loneliness as a subjective experience: psychological analysis. *Psychological patterns of social processes and personality development in modern society: Scientific monograph*. Riga, Latvia: «Baltija Publishing», 2023. P. 82-106. DOI: <https://doi.org/10.30525/978-9934-26-326-2-6>. URL: <http://baltijapublishing.lv/omp/index.php/bp/catalog/view/347/9554/19920-1>.
- Maslow A. Motivation and Personality. New York: Harper, 1954.
- Mijuskovic Ben Lazare. Feeling Lonesome: The Philosophy and Psychology of Loneliness. Praeger, 2015. 203 p.
- Mijuskovic B. L. Loneliness in philosophy, psychology, and literature. iUniverse, 2012.
- Moustakas C. E. Loneliness. Englewood Cliffs, N. J.: Prentice Hall, 1961. 104 p.

33. Moustakas C. E. *Loneliness and love*. Englewood Cliffs, N. J.: Prentice-Hall, 1972. 146 p.
34. Peplau L. A. & Perlman D. *Loneliness: A sourcebook of current theory, research and therapy*. New York: Wiley Interscience, 1982.
35. Riesman D. *The lonely crowd: a study of the changing american character*. Yale University Press, New Haven & London, 1950.
36. Rogers C. R. The loneliness of contemporary man as seen in «The case of Ellen West». *Annals of Psychotherapy*. 1961. № 3. P. 22-27.
37. Sadler W. & Johnson T. B. From loneliness to anomie. In: J. Hartog, J. Audy & Y. A. Cohen (Eds.). *The anatomy of loneliness*. International University Press, 1980. P. 34-64.
38. Slater Philip E. *The Pursuit of Loneliness: American Culture at the Breaking Point*. Boston: Beacon Press, 1970. 154 p.
39. Sullivan Harry Stack. *The Interpersonal Theory of Psychiatry*. New York: W. W. Norton, 1953. 393 p.
40. The Psychology of loneliness. Why it matters and what we can do. URL: <https://www.campaigntoendloneliness.org/wp-content/uploads/2020/01/Full-Paper-SOCIO-PSYCHOLOGICAL-FEATURES-OF-FEELING-LONELINESS-AMONG-STUDENTS.pdf>.
41. Understanding the experience of loneliness. URL: <https://www.calebadoadson.com/writing/understanding-the-experience-of-loneliness>.
42. Weiss R. S. The study of loneliness. In: Weiss R. S. (ed). *Loneliness: the experience of emotional and social isolation*. MIT Press, 1973. P. 8-29.
43. Yalom I. Existential psychotherapy. URL: https://e-edu.nbu.bg/pluginfile.php/720169/mod_resource/content/2/Existential_Psychotherapy.pdf.
44. Yuldasheva Makhliyo Bakhtiyorovna. Socio-psychological features of feeling loneliness among students. URL: <https://www.idpublications.org/wp-content/uploads/2020/01/Full-Paper-SOCIO-PSYCHOLOGICAL-FEATURES-OF-FEELING-LONELINESS-AMONG-STUDENTS.pdf>.
45. Zeer E. F., Yugova E. A., Karpova N. P., Trubetskaya O. V. Psychological predictors of human hardness formation. *International Journal of Environmental & Science Education*. 2016. № 11 (14). P. 7035-7044.
46. Zilburg G. Loneliness. *Atlantic Monthly*. 1938. January. P. 45-54.

Третяк Олексій Анатолійович / Tretiak Oleksii Anatoliiovych

Доктор політичних наук, професор

ORCID: 0000-0003-2536-0611

Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара

3.4. Біополітичні аспекти дослідного фокусу сучасної політичної епістемології

3.4. Biopolitical aspects of the research focus of modern political epistemology

Біополітика як галузь політичного знання, є однією з найновіших дисциплін, оскільки обставини, які стають чинниками політичного процесу виявилися не досить давно серед цих обставин. Великого значення набувають питання біоетики, пов'язані з розвитком генетичних досліджень. Також великого значення набувають проблеми захисту біорізноманіття. Найбільш істотним для політичної істини є політико-антропологічний вимір життєдіяльності суспільства, в якому мають вираз соціального і біологічного буття людини (див. Г. Гутнер [4]). В цих умовах політична істина виступає виміром реалізації біологічних та соціальних і політичних потреб людства у новітню добу.

Дискурс стосовно політичної істини в сучасних умовах актуалізується через проблеми осмислення тілесності та стану людини у межах існуючого біорізноманіття. Потреба у формуванні концепції ставлення людини політичної до біологічного світу визначається як проблема співвідношення людини і нормативних, а також культурних особливостей, які формують смисловий концепт. Людина є співвимірною до навколишніх природних процесів. Ретроспектива сприйняття людини у різних соціокультурних і цивілізаційних рамках веде до зміни розуміння статусу людини у межах біологічних чинників. Це ставить питання політичної істини у незручне становище при визначенні культурних орієнтирів. Цінність людини як живої істоти змінювалася протягом політичного розвитку людства. Як зазначають сучасні дослідники «в контексті сучасного політичного дискурсу, біополітику, на наш погляд, можна визначити як комплексну дисципліну, що досліджує «людину політичну» як біологічний вид з акцентом на психофізіологічних механізмах політичної поведінки та їх впливом на політичний процес» [5].

Розкриття сучасних особливостей світорозуміння та спроб встановити горизонти та обмеження людської природи спрямовують аргументацію до релігійних норм та положень, які встановлюють особливі стереотипи у контексті новітнього значення людської істоти як об'єкту впливу з боку держави і суспільства. Точка зору в основних релігійних системах стосовно значення і цінності людського життя є визначальною для багатьох нормативних контекстів та управлінських практик. Значення людини як живої істоти та мислячого суб'єкта проявляється у межових ситуаціях між буттям і не буттям, про що свідчить ретроспектива певних релігійних систем, зокрема, ісламу. Згідно з А. Кравець, «виходячи з поширених визначень, біополітика – це міждисциплінарна галузь знання, яка поєднує безліч напрямів досліджень. Якщо ми використовуємо біополітичні дослідження для аналізу сучасної політичної реальності, нас цікавлять наступні аспекти: витоки та еволюція політичної поведінки людини, психофізіологічні аспекти такої поведінки, роль виховання і соціальних норм у трансформації соціальної (а пізніше і політичної) поведінки, вплив політичної поведінки на політичний процес тощо» [5].

Деякі сучасні філософи осмислюють біополітичний потенціал політичної істини з точки зору універсалістських та екзистенційних категорій правоти та особливого суб'єктивного світосприйняття. Плинність будь-яких соціальних структур і політичних обставин зумовлює думку про неможливість досягнення абсолютної обґрунтованої політичної істини. Ця обставина обґрунтовує відсторонення від

категорії буденного та особливого авторського сприйняття дійсності, яке характеризується нігілістичним ставленням до соціальних структур і місця людини в них. Біополітичний контекст у цьому випадку виступає формою, в якій ставлення до людини і її виразу у живому природному світі піддається дискусії та обговоренням. «Особливу роль у формування комунікативних та лідерських якостей відіграє постнатальний період індивіда і що дана тема вимагає більш детальної обробки. Також зрозуміло, що не менш значущим є пренатальний період, в рамках якого відбувається формування деяких індивідуальних особливостей людини під впливом середовища плаценти» [13].

Спроби концептуалізувати біополітику в сучасному науковому дискурсі неодмінно пов'язані з вимірами актуалізації цієї проблематики в рамках широкого спектру суспільних потреб. Потреби навколишнього середовища та сталого розвитку є тим дискурсивним полем, в якому формується когерентна політична істина стосовно ставлення науковців і пересічних громадян до людини на основі суспільно-політичного та культурного бачення перспектив розвитку Планети Земля як єдиної еко- та соціо-системи. Осмислення біополітики неодмінно намагається вибудувати несуперечливий континуум тверджень, який стане концептуальним фреймом для визначення особливого сектору політичних відносин, які пов'язані з біологічними проблемами людської сутності та експансії суспільства до біосфери. Як вважають сучасні вчені, зокрема, В.Тарасович «у результаті досліджень встановлено, що лідерські якості не мають кореляційної залежності з рівнем серотоніну в організмі і швидше є генетично і виховно детермінованими. У той час як рівень комунікативності так чи інакше пов'язаний з рівнем тривожності людини. У всіх випадках в положенні норми майже непомітна якась кореляція, однак вона добре виявлялася в критичних відхиленнях, коли тривожність була багатомірною вище норми і комунікативність показувала мінімальні результати (низький рівень комунікативності)» [13].

Статус біополітичної доктрини як особливої концептуальної структури, яка охоплює нові знання у сфері, до якої раніше не зверталися представники політичних наук. Вона детермінована з точки зору загально-наукового уявлення про здобуття наукових знань. Водночас політико-епістемологічний підхід не виключає залучення нових смислових контекстів і тем, які можуть доповнювати існуючі знання про політичну реальність. Водночас непотрібним є використання вульгарного біологіцистського підходу, який би використовував примітивну і тривіальну біологічну проблематику і термінологію. У зв'язку з цим, біополітика у значенні «politics» виступає тим середовищем, в якому політичні суб'єкти здійснюють обговорення, обмін інформацією, установлюють комунікаційні зв'язки та сприяють прийняттю рішень стосовно проблем, пов'язаних з біологічним різноманіттям. Епістемологічний контекст даної діяльності пов'язаний з відстороненістю політичної істини, яка концентрує увагу, насамперед, на рівновазі раціональних та інтуїтивних аргументів щодо актуальності біополітичного контексту. У сучасний період біополітична проблематика перебуває у стані становлення і перспектива набуття в цій сфері нових політичних знань залежить від вірогідності інструментів пізнання та потреб у вирішенні наукових проблем. Водночас сам суспільний порядок денний у вигляді сталого розвитку робить політичне знання у цій політичній сфері затребуваним також і на теоретичному рівні, зокрема, на основі міждисциплінарного синтезу. Звідси всі визначення і дефініції біополітичного знання і галузі знань не є остаточно встановленими. «політиці та політології необхідно враховувати біологічні, зумовлені еволюцією, властивості людини, як представника біосу. Для розуміння природи людини, яка за визначенням є біосоціальною, необхідно розглядати людську істоту як інтегральну, бі-нарно-коннотовану систему соціальний індивід – біологічний вид, котра характеризується си-метричною опозицією – апозицією соціального й біологічного.», вважає С. Костючков [1, с.72].

Перехідний та мінливий характер сучасного політичного знання визначається через різний статус біодоктринальної політичної істини та пошуку перехідних аспектів менеджменту у біополітичній діяльності на макро- і мікро- рівні. Не зважаючи на наявність концепції ноосфери, запропонованої В. Вернадським та Т. де Шарденом, ставлення до природи людини у правому та нормативно-правовому політичному контексті досі не визначено. Звідси незбалансованість і неусталеність теоретико-прикладного знання змушує відступити від ідеї про можливість формування когерентної політичної істини. Жодне твердження не буде остаточно істинним і репрезентація всіх точок зору не буде сприяти кумулятивному ефекту вироблення цілісного концепту біополітики. Разом з тим, буденно-практичне осягнення релевантних до біополітики питань визначає потенційні можливості для якомога ширшого опису контактів людини політичної та біосфери з подальшим встановленням конвенційного бачення цих процесів в контексті подальших перспектив людства та окремих регіонів світу. Згідно з А. Кравець, «сьогодні в науковому співтоваристві існують два конкуруючих і суперечливих підходи до сутності та завдань біополітики: 1) біополітика, що розглядає теорії та дані наук про життя, щоб допомогти зрозуміти політику, державну політику та

політичну поведінку; 2) постмодерністська біополітика, яка відкидає суто історичний підхід до аналізу суспільства, пропонуючи замінити його на еволюційний» [5].

Спроби інтегрувати різні точки зору щодо актуальності сучасних політичних підходів щодо ідеологічних питань глобального рівня неминуче пов'язується з конкретними дискусіями, які виносять ці питання на глобальний порядок денний [253]. Водночас масштабність і глобальність проблем спричиняє або філософську, або міждисциплінарну теоретичну дискусію, що не сприяє вирішенню проблеми в цілому. Про це свідчить і обізнаність наукової спільноти, а також громадських структур про глобальні проблеми людства, а також неможливість у короткі терміни спрямувати політичні зусилля на виправлення істотних недоліків та прямих викликів і загроз людству. Звідси статус «біополітичної істини» має постійно зростати, а актуальність біополітичних проблем – збільшуватися. Саме рефлексія за доцільністю розробки біополітичної проблематики утруднює вихід епістемологічної стратегії з рівня концептуальних дискусій на просування у конкретному галузево-прикладному напрямку. Як стверджують науковці, «Таким чином, ми можемо говорити, про існування так званої теоретичної біополітики, що об'єднана в англomовному середовищі терміном «biopolitics», та емпіричної, що позначена терміном «biopolis». Ми є прихильниками першого напрямку, а саме біополітики, що розглядає теорії та дані наук про життя, щоб допомогти зрозуміти сутність «людини політичної» та природу її політичної поведінки», вважає українська вчена [5].

Однією із суттєвих ознак сучасного стану політичної науки є постійно зростаючий інтерес до проблематики, яка стосується логіки та методології політологічних досліджень, розробки новітнього наукового інструментарію, здатного до адекватної наукової рефлексії політичної реальності, тобто до питань, що складають предметне поле політичної епістемології. Політична епістемологія є науковою дисципліною, яка вивчає закономірності когнітивного апарату пізнання політичної реальності, а також генезису знання про політику. Вона є однією із новітніх політологічних дисциплін, формування вихідних принципів, концептуального апарату, наукового інструментарію якої здійснюється у межах реального часу представниками сучасної політологічної наукової спільноти.

Внаслідок того, що політична епістемологія тільки знаходиться у процесі формування, для теперішнього її стану притаманні риси, які набувають подвійних ознак. З однієї сторони, недостатній розвиток власного концептуального апарату зумовлює звернення політичних епістемологів до використання евристичних можливостей споріднених наукових дисциплін, що призводить до різночитання певних наукових контекстів, суперечливих суджень щодо тлумачення відповідних концептів тощо. З позицій необхідності формування критеріїв науковості політичної епістемології зазначимо, що розвиток подібних процесів може призвести до втрати інтерсуб'єктивності у сучасних політико-епістемологічних пошуках. Це є неприпустимим через те, що інтерсуб'єктивність є необхідною складовою, яка характеризує концептуальну зрілість наукової дисципліни.

Проте з іншого боку, подібна концептуальна невизначеність може бути інтерпретована й з іншого ракурсу. Особливість політичної епістемології, що відрізняє її від інших наукових дисциплін, які отримали ознаки сталості, завершеності тощо, полягає в її нестатичності, гнучкості. В її основу, як вихідний, було покладено принцип, до якого інші, більш «зрілі» наукові дисципліни тільки намагаються підійти у своєму розвитку, а саме – принцип міждисциплінарності досліджень. Тому міждисциплінарність в сучасній політичній епістемології слід розглядати не як запозичення концептуального апарату у споріднених наукових дисциплін, а скоріше як прояв тенденції, яка характеризує її як новітню, динамічну, інноваційну наукову дисципліну.

Мотивацією даного розгляду є визначення евристичних можливостей міждисциплінарного підходу шляхом використання в політичній епістемології теоретичних напрацювань одного із новітніх напрямів сучасної когнітології – еволюційній епістемології.

Визначення схемотворного значення біополітики для сучасної інтегрованої концепції політичної істини здійснюється на основі поступового де конструкційного аналізу всіх компонентів сучасного політичного світу. Мішель Фуко у курсі лекцій «Народження біополітики» до природних основ біополітики відносить ліберальні принципи політичного і державного життя, пояснює, яким чином ліберальні рамки політичної поведінки формують можливості відстоювання прав і свобод людини як живої істоти (див. Б. Констан). Цей підхід виступає розширювальним тлумаченням біополітики й акцентує увагу на проблемі ініціативності і суб'єктності окремої людини і невеликих спільнот відносно волі держави і технократичного управління. Згідно з Мішелем Фуко, «ліберальна раціоналізація виходить з постулату, згідно з яким правління (мова, звичайно ж, йде не про інституції «уряду», але про діяльність, яка полягає у тому, щоб керувати поведінкою людей в рамках і з використанням етатистських інструментів) не може бути метою для себе самого. У ньому немає власного права на існування, і його максималізація, навіть при найкращих з можливих умов, не повинна бути його регулюючим принципом. У цьому відношенні

лібералізм пориває з тими «державними інтересами», які з кінця XVI століття в існуванні і посиленні держави вбачали мету, здатну виправдати зростання керівництва і регулювати розвиток» [14].

Концептуалізація універсальної біополітичної доктрини є можливою з урахуванням всіх доктринальних положень, які так чи інакше розглядають проблематику біорізноманіття у контексті політичних і управлінських процесів. Ставлення населення до проблем біополітики в умовах демократії є ситуативним. Тому лібералізм у широкому розумінні, і виступає одним з рушійних сил для прийняття рішень і змін проактивістського типу. Водночас важливим є й переконання щодо справедливості і необхідності просування в порядок денний питань біополітики. І, таким чином, політична істина у контексті біополітичних проблем є узгодженою конвенційною істиною стосовно відповідності очікувань населення та значення для нього проблем біорізноманіття та навколишнього природного середовища як основи якості життя і реалізації своїх прав. Як зазначає М. Фуко, «цього року я вирішив присвятити <себе> курсу біополітики. Я спробую показати вам, які проблеми займають мене в даний час, як центральним ядром всіх цих проблем виявляється те, що називається населенням. А значить, виходячи з цього і формується біополітика. Однак мені видається, що аналіз біополітики можливий тільки тоді, коли зрозумілий загальний режим тих урядових інтересів, про які я говорю – той загальний режим, який можна назвати питанням про істину, насамперед про економічну істину зсередини урядових інтересів. А отже, якщо ми добре зрозуміли, про що йде мова в цьому режимі, який являє собою лібералізм, чинить опір державним інтересам – або, скоріше, фундаментально змінює їх, можливо, і не ставлячи заново питання про їх підставах, – як тільки ми з'ясуємо, що таке цей урядовий режим, званий лібералізмом, ми зможемо, як мені здається, вловити, що таке біополітика» [14].

Рівень осмислення проблем біополітики передбачає встановлення принципів, які є константами для подальшого розгляду цієї тематики. Ліберальний підхід, який деконструє Фуко, виступає системою координат, в яких можуть розглядатися його політичні проблеми. Водночас у сучасний період біополітичні проблеми вивчаються в основному у межах парадигми екологізму, який перебирає на себе роль профільної доктрини. Тим не менш, саме політичні джерела поводження з біологічними проблемами виступають найдавнішими і найбільш успішними чинниками реалізації широкого кола суспільних інтересів та їх інтеграції в межах демократичних обговорень. «Свобода і безпека, гра свободи та безпеки – ось що стоїть в самому центрі тих нових урядових інтересів, загальні риси яких я вам представив. Свобода і безпека – саме це пожвавить, так би мовити, інтер'єр проблеми того, що я називаю притаманною лібералізму економією влади», зазначає М. Фуко [14].

Поряд з ліберальними настановами рішучі дії на основі консенсусного рішення можуть передбачати значні зміни, які будуть сприяти перетворенню. Технократичні політичні рішення, викликані глобальними проблемами людства, визначають логіку алгоритмічного типу, якій будуть підпорядковані конкретні політичні дії. При цьому вони не завжди можуть узгоджуватися з ліберальними настановами. Вирішення глобальних проблем людства передбачає невідкладні кроки, які можуть бути продиктовані ситуативною й обґрунтованою логікою, яка не завжди буде включати моменти політичного плюралізму. М. Фуко так окреслює конкретні питання, якими має опікуватися біополітика. «Сільськогосподарське населення занадто чисельне – отже, треба зменшити його за допомогою втручання, які зроблять можливими переміщення населення, міграцію, і так далі. Потрібно втрутитися також на рівні технік, надавши людям певне обладнання, удосконаливши техніку такими елементами, як добрива і так далі; втручатися у техніку, готуючи сільськогосподарських робітників і даючи їм освіту, яка дозволить їм модифікувати [сільськогосподарські] техніки. По-третє, модифікувати юридичний режим експлуатації, особливо закони про спадкування, про орендну плату і про арендації земель, спробувати привернути увагу законодавства, структур і громадських інституцій до сільського господарства, і так далі. По-четверте, по можливості змінити розподіл земель, доступність та експлуатацію незайнятих земель. Нарешті...спробувати впливати на клімат» [14].

Розкриття біополітичних доктрин сучасності як смисло-життєвих основ формування політичної істини не пов'язане з етичними підставами політичного мислення. Набуття їх істотно детерміновано етичними позиціями, які обґрунтовують не лише обличчя людини у світі, але також її поведінку не через встановлені законодавством нормативи, а через норми, схвалені суспільством. Етичне ставлення до життя і різноманіття та етичного поводження стають і далі основою для наукових та громадських дискусій. У цих умовах біополітичні доктрини як інтегрована основа біополітичного знання сучасності вимагають широкої експертизи біоетичних настанов, які саме і визначають ставлення до біополітичної проблематики з тієї, чи іншої точки зору. На думку сучасних дослідників Е. Сгречча та В. Томбоне «всі визнають, що біоетика у власному розумінні цього слова народилася в Сполучених Штатах, причому не тільки в працях Поттера [9], який першим відкарбував цей термін і наділив його певним змістом. Вводячи дане поняття, він

підкреслював, що біоетика повинна стати «новою дисципліною, що з'єднує в собі біологічні знання і пізнання системи людських цінностей» 7. «Я обрав, - писав він, - корінь біо для символізації біологічного знання, науки про живих системах, і ethics для символізації пізнання системи людських цінностей». По суті, Поттер вказав на небезпеку для виживання всієї екосистеми в розриві, утворився між двома областями знання - природничо-науковою та гуманітарною» [9].

Міждисциплінарний науковий пошук в умовах відсутності інтегрованих етичних концепцій та заперечень єдності теологічних етичних доктрин та їх значення для всього людства, дозволяє постулювати, що біоетика є сукупністю вихідних позицій для тверджень щодо необхідного, або бажаного у політичній дійсності на відміну від практик і дій, які є необхідними і вкладаються в парадигму цілераціональної дії. «Чіткий поділ між етичними цінностями (ethical values), що є частиною людської культури в широкому сенсі, і біологічними фактами (biological facts) лежало, на думку Поттера, в основі того змішаного науково-технічного процесу, що погрожував людству й самому існуванню життя на Землі. Саме тому він назвав біоетику наукою виживання (science of survival). «Інстинкт» виживання не є сам по собі достатнім, і тому потрібна нова наука – біоетика», стверджують сучасні вчені [11].

Прагнення апелювати до загально-людських універсальних цінностей спрямовує увагу сучасних інтерпретаторів етичних систем на пошук біоетичних обґрунтувань, які перебувають в основі сучасного наукового світогляду (див. В. Вернадський [3]). Для політичної істини як концепції реалістичного і водночас проєктивного політичного знання, яке відрізняється вірогідністю та становить універсальну врівноважену позицію для суджень, це передбачає, передусім, відповідність етичним настановам універсальна біоетика є обмежувачем політичних дій, які можуть тим, чи іншим чином нашкодити. Крім того, біоетика визначає напрямок гуманістичного ставлення до людини, як одну з центральних позицій міркувань, що великою мірою обмежує інші підходи, у тому числі цілераціональні і технологічні. «Поттер вказував на необхідність розвитку нового знання, покликаного сприяти не тільки пізнанню природних феноменів і поясненню їх, а й відкриттю методу, за допомогою якого можна було б розумно використовувати науково-технічні знання, що сприяють виживанню людського роду і поліпшенню життя майбутніх поколінь. На його думку, єдине, що може врятувати нас від неминучої катастрофи, це створення «мосту» між двома культурами – науковою та морально-гуманітарною» [11].

Наділення біосфери та біорізноманіття самодостатньою цінністю висуває на перший план ідеї збереження наявного стану біологічного середовища. Пріоритети збереження біологічного світу та налагодження діалогу з природою, закладеного у нормативні документи є основою політик в уряді національних держав. Звідси держави, які не дотримуються норм біоетики засуджуються світовою спільнотою і зазнають штрафних санкцій. Водночас окремі питання політичного порядку денного у розвитку національних держав спричиняють або усунення біоетичних питань з національного порядку денного або зменшення до них уваги у партійних біополітичних доктринах. Водночас поняття біоетики стало розвинути становлять наріжні камені біополітики. Основою упереджених оцінкових суджень стосовно суті справи у будь-якій галузі людської діяльності зумовлена присутністю того чи іншого аспекту біоетики. Це робить кожну ситуацію можливою для розкриття і виявлення в межах вільних дебатов в політичних офісах. «Крім того, біоетика, згідно з Поттером, не вправі зосереджуватися тільки на людині, але повинна поширити свій метод і на біосферу як ціле, тобто на наукове втручання людини в життя як таке. У цьому сенсі концепція біоетики знаходить більш широкий зміст, ніж традиційна медична етика», вважають Сгречча і Тромбоне [11].

Фактори загрози людському буттю біологічним різноманіттям є зворотною стороною пріоритетів біоетичного ставлення і застосування біологічної проблематики в політиці. Есхатологічні та апокаліптичні картини, які малюються в результаті недбалого поводження з навколишнім природним середовищем спонукають до вживання термінових заходів, в тому числі на міжнародному рівні. Однак, втручання у біопроцеси, в тому числі процеси винищення окремих видів, не є підставою для налаштування на більш серйозне ставлення для мешканців, що живуть в певних заражуваних територіях. Умови в сучасній Україні стверджують, що імперативи біологічних реформ є надто повільними, вимагають зусиль від конкретної особи, чого раніше не було. «І, нарешті, біоетика в поттерівської розумінні народжується з тривоги і критичної заклопотаності перед обличчям наукового і суспільного прогресу; таким чином, на теоретичному рівні здатність людини до виживання парадоксальним чином ставиться під сумнів саме в результаті розвитку науки», вважають вчені [11].

Зростання кількості біоетичних досліджень, формування особливої інфраструктури біоетики забезпечило висування багатьох наукових проблем та спроби їх вирішення в контексті біополітики. Біоетика стала основним інструментом відділення бажаного від дійсного та становлення правил і нормативів в різних галузях життя. Політична істина як феномен доби біополарного світу виступає з

критичної позиції щодо нарощування кількості створених інституцій та спроб технологізувати біоетичні і біополітичні проблеми. Критична істина в цих умовах збільшується з мірою універсальності політичних цінностей, трансльованих процесом формувати певне уявлення щодо можливості, або не можливості уявити перетворення політичного світу. «Келлехен і Гейлін виступили з ініціативою об'єднати учених, дослідників, філософів для обговорення проблеми, що постала перед людством. Їх пошуки привели, як було сказано, до створення установи, присвяченої систематичним дослідженням в галузі біоетики, - Institute of Society, Ethics and the Life Sciences, з відділеннями в Хейстінгсе на Гудзоні (штат Нью-Йорк), який незабаром отримав популярність як Hastings Center, - з особливою концентрацією на етичних, соціальних і юридичних аспектах медичних наук і охорони здоров'я. Інтерес до цих досліджень був таким, що з самого початку не доводилося піклуватися про організаційні та економічні проблеми, хоча при своєму виникненні Центр містився всього лише в одній вільній кімнаті в будинку Келлехена і був створений на кошти, частково отримані від його матері», вказують Ю. Сгречча і В. Тромбоне [11].

Перетворення біополітичного світогляду, точніше, світогляду біополітичних акторів на етично зумовлений, дає змогу вважати, що населення буде спиратися на нове біополітичне законодавство, здійснювати свою біоетичну поведінку у масовому порядку. Значення цих інституційних перетворень полягає у тому, щоб забезпечити біоетиці широкий шлях до проникнення до всіх нормативних і управлінських контекстів. Проте розвиток біоетичних доктрин не є постійним та таким, що перетворюється на проєктивний, ідейний концепт сучасності, що перевищує за значенням в реальності такі доктрини, як ставлення до своєї оселі та локальної спільноти. Завершений зміст біополітичної доктрини сучасності повинен неодмінно включати все різноманіття біоетичних настанов та пріоритетів. Саме цим міркуванням зумовлене подальше зростання інфраструктури біотичних досліджень. «У 1988 році бюджет Центру <Hastings Center> вже становив 1,6 млн. Доларів (що надходили з урядових і з приватних джерел), і до його складу входило 24 члени керівного комітету, 30 співробітників і близько 130 стипендіатів. Першим і нинішнім директором його є один із засновників – Даніел Келлехен. З 1987 року Hastings Center перемістився в Бріакліфф-Манор (штат Нью-Йорк), розташований приблизно в 50 кілометрах від міста Нью-Йорк», стверджують аналітики [11].

Проблеми збереження біологічного різноманіття становлять лише частину проблем біоетичних досліджень. Проблематика людини у глобальній системі також є основою організованих біоетичних досліджень. Водночас задум цілеспрямованого наукового пошуку в галузі біоетики імплікативно базується на прагненні технократичної інтеграції всіх біологічних проблем людства і подальшого їх вирішення у технократичний спосіб. Політична істина в цьому плані є концептом, адепти якого формують скептичну позицію для соціально-раціонального інструменталізму як чинника забезпечення вирішення біополітичних завдань. Водночас наявність дослідної біоетичної інфраструктури є беззаперечним шансом для людства на прийняття етично вивірених рішень в галузі біосфери та біологічних ситуацій, які виникають перед політичними діями і суспільством. «Hastings Center виступає як незалежний дослідницький інститут, що стоїть поза релігією, чи не переслідує економічних інтересів і займається в основному широкої виховної діяльністю, виконуючи тим самим свого роду соціальну місію. Відповідно до покладених на нього специфічних завдань він повинен насамперед формулювати і намагатися вирішувати етичні проблеми, які в ході розвитку біомедичних наук ставить сама професія лікаря, виховувати в людях свідомість етичної значущості багатьох наукових відкриттів, сприяти розробці рішень таких, наприклад, складних в моральному відношенні проблем сучасного суспільства, як синдром набутого імунного дефіциту (СНІД), припинення підтримуючої життя терапії, коли справа стосується безнадійно хворих, штучне розмноження, пренатальна діагностика, розподіл фондів у галузі охорони здоров'я» [11].

Розширення спеціалізованих підходів до біоетичної проблематики дозволило звернути увагу на мотивацію поведінки людини у різних сферах життєдіяльності суспільства. Також були знайдені емпіричні сфери, в яких біоетична проблематика актуалізується найбільшою мірою і є предметом політичних дискусій і політичних рішень. У цих умовах біоетичні публікації політичної істини набувають характеру нових модерністських етичних регулятивів, які необхідно брати до уваги, будуючи будь-яку концепцію політичної діяльності. Це викликає необхідність імплементації біоетичних положень до ідеологічних доктрин та спонукає до використання біоетичної риторики у політичних медіа-комунікаціях. «Фактично цей Центр запровадив широку медичну та медико-соціальну тематику в суперечці про біоетику, розширивши її діапазон в порівнянні з поглядами Поттера, і сприяв виробленню освітніх програм і напрямів, які зачіпають різні проблеми спеціальної біоетики. Результати цих досліджень опубліковані в журналі «Hastings Center Report», офіційному органі центру, і в численних монографіях», стверджують дослідники [11].

Увага до біоетичної проблематики в сучасному науковому міждисциплінарному науковому дискурсі пов'язана з конституюванням проблеми людини у таких сферах як медицина та біологічні дослідження. Своєю чергою, розробка цієї проблематики та поширення відомостей про дослідження стали основою формування позиції в межах громадської думки провідних демократичних держав світу, таких як США та країни ЄС. Висування біоетичної проблематики до порядку денного біополітичних дискусій стало результатом суто наукового процесу та елементом суспільного інформування. Зміст політичної істини в цих умовах, пов'язаний з референтністю основоположних джерел, в яких містяться авторитетні думки з даної проблематики. Однак, як ми побачимо далі, ці положення не завжди кореспондуються з суто політичними пріоритетами вірогідного політичного знання. У ті ж роки, коли народжувався Hastings Center, в Джорджтаунському університеті у Вашингтоні, столиці Сполучених Штатів, проводилися...дослідження Хеллегерса в галузі фізіології зародків. Він перейшов на роботу в цей університет з конкретним наміром зайнятися програмою міжнаукових досліджень в галузі біоетики. Саме з цією метою Хеллегерс запросив протестантського богослова-мораліста Пола Ремсі (Ramsey), запропонувавши йому прочитати в 1968 і 1969 роках кілька курсів на медичному факультеті Джорджтаунського університету. Матеріали цих лекцій були узагальнені згодом у двох монографіях – «The patient as person» («Пацієнт як особистість») і «Fabricated Man» («Сфабрикований людина»), що вийшли з друку в 1970 році і стали по суті першими публікаціями, які відкрили еру біоетики в Америці [11].

Інституалізація біоетичної проблематики та розширення масштабів досліджень в цій сфері засвідчили, що поштовхом для розширення політизації біологічних технологій та процесів стали саме зацікавлення політичних еліт у цій проблематиці. Потенціал, закладений у біологічних технологіях та можливість трансформації життя людини і суспільства на цій основі спонукала до вивчення різноманітних аспектів біоетики, що стало підставою для вилучення її в окрему галузь дослідження. Для політичної проблематики наявність подібних розробок стало імплікативним чинником просування вказаних процесів у суспільстві. Зацікавленість в цій проблематиці відомих політичних постатей також сприяло наповненню біоетичної проблематики політичним змістом. «Саме в цей період сім'я Кеннеді вирішила фінансувати деякі дослідження, пов'язані з попередженням вроджених розумових вад. Наслідки, в тому числі й етичні, що випливають з цих досліджень, спонукали Хеллегерса висунути ідею заснування інституту, який би займався як фізіологією розмноження, так і біоетикою. Таким чином, в 1971 році був заснований The Joseph and Rose Kennedy Institute for the Study of Human Reproduction and Bioethics – перший центр, який офіційно іменувався інститутом біоетики. Після смерті Хеллегерса в 1979 році інститут, що зберіг за собою колишнє найменування – Kennedy Institute of Ethics, приєднали до Джорджтаунського університету. Багато років директором його був Едмунд Д. Пеллегріно (Pellegrino). При Інституті Кеннеді є також Center for Bioethics зі своїм власним директором», стверджують Ю. Сгречча і В. Тромбоне [11].

Перехід дослідних структур в освітні та перепідготовка фахівців в межах біоетичної проблематики зумовила консолідацію уявлень та перехід біоетики на рівень популярної науки та конкретних навичок щодо використання у різних сферах життєдіяльності. Подібна легітимація й інституалізація ще більшою мірою сприяють проникненню біоетичній та біополітичній проблематики до соціокультурних засад індустріального та технологічного суспільства. Наявність норми та відхилень у біоетичних розробках пов'язані саме з конституюванням освітньої мережі в цій сфері. А наявність підготовлених фахівців – з появою певної аудиторії, для якої цікаві біоетичні, біотехнологічні та біополітичні питання. У зв'язку з цим, правомірним стає питання для появи подібної точки зору з політичних міркувань. Згодом Центр з біоетики став проводити спільні дослідження з іншими підрозділами Джорджтаунського університету: Division of Health and Humanities, одним з відділів Department of Community and Family Medicine; Center for population research, відкритому в університеті ще в 1964 році; The Asian Bioethics Program, що займається етичними проблемами, які виникли у зв'язку з науково-технічним прогресом у галузі біомедицини в країнах Азії; The European Program in Professional Ethics, що розробила освітні програми спочатку в Німеччині, а потім і в інших європейських країнах [11].

Формування дослідної та освітньої мережі в галузі біоетики зумовило появу й інтеграцію міждисциплінарних підходів, серед яких одне з провідних місць посідає релігійна та теологічна концепція біоетики, що вказує на Сен критичний потенціал біоетичних положень. Таким чином, актуалізація прикладних аспектів в рамках біополітики через розвиток у профільному експертному середовищі призвела до необхідності тлумачення з теологічних та філософських позицій, які є близькими до проблематики формування політичної істини. Виявилося, що біополітичний дискусійний потенціал біоетики є невичерпним, що дозволяє вести мову про наявність подальших рівнів для політичного пізнання в галузі біоетичних проблем. У 1975/76 академічному році в Іспанії на богословському факультеті в Сан-Кугат дель Валлес (Барселона) було проведено ряд наукових семінарів з деяких розділів біоетики. Прямим наслідком

організації цих зустрічей вчених з'явилася установа *Institute Borja de Bioetica*, яким керує єзуїт Франсиско Абель (Abel), учень і співробітник Хеллегерса. У 1980 році інститут отримав статус приватного фонду. Крім діяльності цього центру, завдяки якому Іспанії належить пальма першості щодо інтересу до досліджень в галузі біоетики, слід відзначити також і роботу Д. Грасії, директора *Departamento de Medicina Preventiva, Salud Publica e Historia de la Ciencia* при медичному факультеті Університету Комплютензе в Мадриді. Чимале значення має його робота *Fundamentos de bioetica*, про яку ми вже згадали в примітках [11].

Наявність певної ієрархії та підпорядкованості смислових модулів біоетичної проблематики пов'язана з її історичними генеалогічними конструктами. Сучасна біоетика, яка почала розвиватися у другій половині XX століття, охоче інтерпретує і бере на озброєння положення античної філософії та теологічні доктрини. Ця суміш свідчить про високий доказовий та переконувальний потенціал більш ранніх біополітичних доктрин, а також прагнення пов'язати модерну біоетичну та біополітичну проблематику з компонентами і поширеними положеннями масової свідомості, які гуртуються на змісті масової освіти. У цих умовах політико-епістемологічна позиція стосовно біоетики має ґрунтуватися на прискіпливому аналізі компонентів наявних біоетичних і біополітичних доктрин. Виходячи з історико-філософського аналізу еволюції етичних понять в галузі біомедицини з часу появи школи Гіппократа і до наших днів, вона окреслює ті з них, які сприяли розвитку філософської думки і основ етичних суджень у біомедичній області. Історичний аналіз має широкий діапазон: еволюція таких понять, як принципи благодіяння, незлодеяння, автономії, справедливості, була розглянута на різних етапах розвитку етичної думки, починаючи з найдавніших часів і закінчуючи сучасною епохою, представленою, зокрема, американської думкою [11].

Система аргументації біополітичних доктрин сучасності пов'язана не лише з інтерпретацією відомих філософських положень, але і вказує на вибірккову рецепцію найбільш знакових та масштабних подій та процесів, які порушували норми біоетики. Завершуючи цю історичну панораму різних вкладів, внесених у формулювання принципів і практичних критеріїв в біомедичній області, необхідно згадати і про той внесок світського характеру, що має величезне значення з точки зору права та професійної етики, який був зроблений Нюрнберзьким процесом (1945-1946) [11].

Виокремлення в історичному процесі певних політичних подій, які є еталонними з точки зору порушень норм біоетики стають досить яскравим прикладом використання життєвих аргументів та фокусування свідомості на негативних емоціях з метою обґрунтування власної точки зору. Водночас масштабність сучасних проблем та глобальні проблеми людства мають підґрунтя у вигляді певних подій у минулому, які мають чітке політичне забарвлення і є засудженою міжнародною спільнотою. У цьому аспекті проблематика політичної істини в сфері біополітики стикається з явищем встановленої та обґрунтованої авторитетної точки зору, а також наявності поширених і апробованих прикладів. До них апелюють всі мислячі суб'єкти, хоча проблематика Нюрнберзького трибуналу не є єдиним прикладом викриття й засудження геноциду, порушення прав людини, норм біоетики (можна згадати режим Пол-Пота та Сталінські репресії). На цьому процесі проти нацистських злочинців світ вперше дізнався про злодіяння, скоєні над військовополоненими і цивільними особами за наказом нацистського режиму за співучасті лікарів. Ці злочини сьогодні добре відомі, про них можна дізнатися з документів процесу, що є страшним свідченням того, що може зробити абсолютна влада, звільнена від будь-якої моралі або впливу особистості, яка виступає символом моралі, за участю лікарів, які, стаючи знаряддями політичної влади, виправдовують себе тим, що їх, мовляв, «змусили» [11].

Перетворення біоетичних настанов на знаряддя управління біологічними та медичними процесами відкрила шлях законодавчого врегулювання морально-етичних дилем та питань. В цьому випадку біоетичні регулятиви набули статусу правових та загально-обов'язкових, що не могло не викликати появу нового рівня політичних рішень і обговорень. В умовах Євроінтеграції питання запровадження біоетичного законодавства є обов'язковою умовою реформування країн-членів ЄС. Для концепції когерентної політичної істини ставлення до біоетичних проблем як до проблем дискусивних, та як до компонентів законодавства, виступає індикатором реалізації цілеспрямованої стратегії на фокусування уваги міжнародної спільноти на однозначне тлумачення біоетичних проблем. Останнє вийшло за межі теоретичної дискусії, породжує низку інших питань, які досі не вирішені у політичній теорії. Серед них ключовими є набуття політичної суб'єктності клонованими істотами, розгляд злочинів проти людяності та меморандуми щодо позбавлення волі і життя. Саме ці питання мають перейти з категорії емотивно зумовлених до категорії всебічно раціонально обґрунтованих. Від цієї драматичної події, яка в уявленні багатьох збігається за часом з народженням біоетики *ante litteram*, ведуть свій початок дві нормативні лінії: формулювання «прав людини» і постійно приводяться у відповідність із сьогодишнім днем Кодекси

професійної медичної етики, прийняті такими міжнародними установами, як Всесвітня медична асоціація (ВМА) і Рада міжнародних організацій медичних наук. Це законодавство і ці нормативи неминуче породжували роздуми про їх теоретичної та виправдувальною основі, які, в силу природного ходу речей, повинні були злитися в систематичну дисципліну – біоетику [11].

Процес імплементації біоетичних настанов у життя суспільства, який розпочався як теологічна та вузько-спеціальна дослідна проблема в сучасний період набуває характеру зворотного процесу, який стосується багатьох сфер життєдіяльності. У теперішній час політичне значення біоетичних настанов, їх загальна обов'язковість, діяльність політичних суб'єктів, залишається відкритим для розгляду. Особливо це стосується відстоювання прав людини у сфері біоетичних проблем. Відсутність профільних політичних партій, які б розробляли ідеологічні доктрини пов'язані з правилами біоетики. Приклади зеленого руху та руху за гендерну рівність потребують розробки на новому рівні. Істинність біоетичних тверджень потребує верифікації у контексті реалізації прав людини на визначення статі, а також у контексті проблем, абортів. Політична істина у контексті біоетики залишається в межах дії правил непевної еристики, яка передбачає наведення і спростування нових і нових риторичних зворотів і аргументів. В першу чергу склалася кодифікація біоетики, відображена в самих різних матеріалах, починаючи з Загальної декларації прав людини, опублікованій ООН (10 грудня 1948), та Конвенції про дотримання прав людини та фундаментальних свобод (Римський договір від 4 листопада 1950), які містять основоположні заяви щодо як захисту життя та фізичної недоторканності, так і захисту та дотримання інших фундаментальних громадянських і політичних свобод, і кінчаючи цілою серією декларацій, конвенцій, рекомендацій та документів. Як приклад, рекомендацій ... вказати на наступні рішення, вироблені Радою Європи: № 29/1978 – з пересадки тканин і органів, №79 / 1976 – про права хворих і вмираючих, № 1046/1986 і 1100/1989 – про використання ембріонів і людських зародків [11].

Наявність кодифікації біоетичних проблем і норм на сучасному етапі робить політичну дискусію з позицій врівноваженої та неупередженої політичної істини досить проблематичною. Держава як суб'єкт міжнародного права виступає гарантом виконання тих чи інших настанов, прийнятих на глобальному рівні. Водночас спостерігається тенденція до врегулювання питань, які мають резонансний характер, наприклад щодо прав ембріонів. Разом з тим, залишається неврегульованим і не менш значущі для суспільства проблеми, такі, як міжгенераційна рівність біологічного існування людини. У бідних країнах норми споживання та інші аспекти не висуваються на порядок денний і не є предметом відстоювання й обговорень за винятком відносно маргінальних осіб і спільнот. Біоетична проблематика, як основа біополітики (у значенні давніх полісів) в умовах сучасного суспільства слугує прикладом технократичного врегулювання важливих проблем і викликів. Водночас моральне й остаточне політико-правове врегулювання і вирішення проблеми, які не враховані на концептуальному і проєктивному рівні може бути забезпечено в межах відповіді на питання щодо істинності майбутньої біоетичної програми розвитку людства. Остання передбачає відповідь на питання щодо істинності і хибності існуючих тверджень відносно необхідності захисту тих чи інших політичних тверджень. У процесі розгляду окремих проблем ми будемо звертатися до культурної авторитету і етичним цінностям... Відомо, що за своєю юридичною значимістю декларації, конвенції та рекомендації мають різну нормативну вагу. Рекомендації, зокрема, набувають юридичну значимість у власному розумінні слова, починаючи з того моменту, коли вони приймаються державами, однак культурне й етичне значення вони мають в будь-якому випадку [11].

Міжнародна правова регламентація на основі біоетичної концепції, які набули достатньо розробленої, вказують на швидкоплинність процесів політичного регулювання в умовах жорстких викликів. Водночас наявні кодекси і нормативно-правові документи, які несуть зобов'язальний характер, пов'язані, передусім з конкретними подіями, або діяльністю міжнародних акторів стосовно тієї, чи іншої ситуації. Вироблення своєрідної біоетичної культури в межах окремих ареалів та просування цих зв'язків у глобальному вимірі свідчать про те, що очевидність і ясність відповідей, а також сприйнятність цілей і завдань в сучасному світі є більш бажаним і важливим, ніж концептуальна розробленість відносно тих, чи інших проблем. Водночас позиція політичної істини у даному випадку ґрунтується не на поширеності тих чи інших правил і не на мажоритарній підтримці певних концепцій, а на тверезій і реалістичній оцінці щодо вирішення тих чи інших питань. Декларативність багатьох міжнародно-правових документів щодо проблем біоетики є очевидною через нерівномірність розвитку країн сучасного світу. Звідси політико-епістемологічна розробка біополітичних питань потребує подальших комплексних і міждисциплінарних зусиль. Серед кодексів професійної етики слід назвати Нюрнберзький кодекс 1947 року й Кодекс медичної етики, опублікований в 1948 році в Женеві і містить так звану Женевську клятву з боку Всесвітньої медичної асоціації, оновлену тією ж Асоціацією в Лондоні в 1949 році. Відома і знаменита Гельсінкська декларація Всесвітньої медичної асоціації (див. «Документацію») про біомедичних експериментах і

дослідженнях, опублікована в 1962 році, перероблена в Гельсінкі же в 1964 році і оновлена в Токіо в 1975 році, у Венеції – в 1983-му і в Гонконзі – в 1989 році [11].

Комплексність і багатовекторність біоетичної проблематики структурує концептуалізацію біополітики з тієї точки зору, що визначає основні вузлові проблеми, проблеми регулювання, які перебувають у сфері інтересів і дій політичних суб'єктів громадської думки і діяльності окремих громадян. Феномен біоетичних настанов, які в короткий термін стали основою поведінки багатьох сфер життєдіяльності суспільства показує, що обґрунтування, можливе й на основі популярних ідей. На часі біотична проблематика вказує на те, що у технократичному суспільстві розв'язання масштабних проблем можливе лише на основі співвідношення доцільності та витрачених ресурсів, що передбачає апеляцію на доцільнісні структури, які мають абсолютний характер до міркувань прагматики. Звідси політична істина у біополітичних питаннях виступає більш обґрунтованою позицією з точки зору ефективного захисту біоетичних норм. На час обґрунтування цих позицій, нормативів біоетики, досі залишається завданням майбутнього, оскільки основні положення біоетики не є ґрунтовними і остаточно розробленими і можуть бути відновленими у дискусіях у будь-який момент.

Будь-яка наукова дисципліна у своєму розвитку з необхідністю приходить до такого стану, коли її інтелектуальні інтенції стають замалими, щоб здійснювати раціональну реконструкцію зростаючого інформаційного потоку.

З методологічної точки зору подібне явище пояснюється наступним чином. Науковий пошук передбачає пояснення певного фрагменту дійсності шляхом не тільки фіксації емпіричних фактів, але й включення їх до штучної інтелектуальної конструкції, алгоритму, яка дає можливість зрозуміти смисл подібних фактів, їх логічний зв'язок тощо. Еволюція наукової дисципліни власне виглядає як послідовна зміна алгоритмів пояснення дійсності. Наукова дисципліна внаслідок послідовної заміни алгоритмів пояснення дійсності підходить до такого етапу, коли постає питання про пошуки нових можливостей щодо пояснювальних процедур перш за все шляхом звернення до споріднених, але нетотожних дисциплін, тобто наукова дисципліна вступає у етап міждисциплінарних досліджень.

Якщо ми погоджуємось з тим, сучасна політична наука за своїми методологічними вимірами відповідає вимогам, які притаманні науковій дисципліні, то логічним виглядає припущення, що її розвитку також властива тенденція до міждисциплінарності.

Таким чином, сучасні погляди на біополітику передбачають розкриття основних смислових горизонтів осмислення цієї проблеми пошуку нормативних і технологічних засад. Вирішення біологічних проблем одночасно на сучасному етапі і цієї проблеми не пройшли шлях концептуальної дискусії і вироблення спільних підходів, що означає ситуативність і реагування на ситуацію, які можуть виникнути у процесі вироблення державної політики. Концепція політичної істини зосереджує увагу на філософських аспектах проблеми та пошуку універсального підходу, який буде інтегрувати як потреби політичних суб'єктів, так і наявні глобальні проблеми людства, а також бути збалансованими з етичної точки зору.

Сучасний політичний дискурс є свідченням формування міжнародної біополітичної доктрини, яка закладає нові положення щодо біополітичної істини. Вона формується в межах дискусії на основі інтерпретації результатів біологічних розробок та етико-філософських реакцій на розвиток біологічних технологій. Водночас біополітика є одним з напрямів проникнення в політичну сферу етичних нормативів і міркувань, спрямованих на рятування людства. Формування консолідованого галузевого бачення біополітичної істини спрямоване на вирішення завдань всього людства у контексті формування над національних органів глобального управління.

Діалогізм в рамках суспільного знання вимагає акцентування уваги не лише на обміні думками між суб'єктами пізнання, але також і між цілими галузями знань, впорядкованими у технологічний спосіб. Міждисциплінарна діалогова комунікація розкриває можливості обміну між різнорідними структурами знання, що вимагає побудови асоціативних механізмів та знакових систем, які можуть забезпечити конвертування даних відомостей з одної дисципліни в іншу з метою досягнення нового рівня знання. Політична істина у цих дисциплінарних зв'язках відіграє роль кореспондентської координаційної інстанції, яка визначає управлінський модус умов конвенційної міждисциплінарної співпраці за умови когерентної та загальновизнаної політичної істини, яка визначає як макро-суспільний пріоритет трансдіалогову комунікацію без обмежень. Імовірно, що продукування знань на основі міждисциплінарного синтезу буде кількісно зростати. Це також передбачає підвищення значення політичного знання у загально-науковій і загально-культурній традиції. «Сьогодення потребує цілісного трансдисциплінарного погляду на світ, причому на рівні свідомості більшості громадян суспільства, тому що інакше в суспільстві не зможе виникнути адекватного розуміння глобальних проблем і способів їх вирішення. Реальність, в якій переважають нелінійні процеси (див. [199]), нестійкі системи, що саморозвиваються, діючі когерентності,

синергійності та коеволюції, відкриється лише підготовленій свідомості. Інтенсивний розвиток системних досліджень взагалі й кібернетики зокрема був не тільки однією з причин появи синергетики, а й спричинив зміни стилю наукового мислення. Наслідком цього виявився міждисциплінарний комунікативний діалог як між різними науковими дисциплінами, так і між наукою й іншими галузями культури», стверджує Т. Русаєва [10, с. 98]

Прогрес у комунікаційній взаємодії та обміні наукової інформації визначає інші підходи до політичного пізнання. Міждисциплінарна взаємодія в середині політичної науки забезпечується через активізацію рівнів політичного пізнання та комунікаційної взаємодії в середині політологічної спільноти незалежно від кордонів та цивілізаційно-культурних ареалів [214]. У цьому контексті набуття наукової новизни щодо політичних явищ і процесів взаємодії в середині політичного світу набуває нових форм, які характеризуються не лише допоміжною роллю політичної науки в межах політико-управлінського процесу, але й самостійним значенням політичного знання відносно інших сфер та підходів опрацювання синергетичної методології в рамках політичного пізнання. Це спонукає наукову і політичну спільноту до спільного визначення позицій і взаємної ідентифікації суб'єктів політичного знання і тексту споживає ці відомості в рамках міждисциплінарного і міжсуб'єктного полілогу. Взаємовизнання визначає встановлення комунікаційних і комунікативних контактів, які спричиняють нові рівні нелінійної діалогової багатосторонньої взаємодії. На думку Ю. Половичнак «здатність вийти за традиційні межі своєї галузі, побачити і сформулювати проблему «нелінійно», застосувати іншогалузеві методи та підходи досить часто стає визначальним чинником для тих наукових досягнень, які ми характеризуємо не як сукупність кількісних змін, а здобуття якісно нового знання. В сучасних умовах глобалізації та інформатизації, прискорення темпів виробництва і поширення нової інформації, поряд з вузькою предметною спеціалізацією в науковому світі дедалі чіткіше простежується тенденція «розмивання» кордонів і взаємопроникнення різногалузових знань» [9, с.51].

Ідентифікація в рамках мережної знаневої комунікації основних акторів забезпечує не лише передавання інформації та обмін її на нове досягнення суб'єктами пізнання своєї колективної місії та корекцію свого наукового пошуку з моно суб'єктної та індивідуального та полі суб'єктний, конвенційний і груповий (див. [17]). У межах корекції поняття політичної істини це означає наявність одночасного існування багатоманітних підходів та одно моментної чинності багатьох епістемологічних парадигм. Врешті використання потенціалу знанієвих традицій забезпечує сталість репродукції політичного знання та пропозиції нових наукових результатів і ідей, які забезпечуватимуть сталий розвиток суспільства на основі технологій і економіки знань. Таким чином, політична істина і політичне пізнання включаються до процесів наукової стабілізації суспільно-політичного розвитку на основі як найповнішої реалізації потенціалу спільних наукових проєктів та міждисциплінарного синтезу. Як стверджує С. Пазинич, «великого значення набуває така характеристика соціуму, як стабільність, що дозволяє його членам жити в соціальному просторі впевненості й передбачуваності. Звідси впливає нагальна необхідність розробки і плідного використання найбільш інтегруючих і, як наслідок, ефективних методів управління соціальними і природними системами» [7, с.125].

Зміст політичної істини як поняття і явища у контексті ідеологічної концепції знання набуває всезагального і вселюдського значення в умовах, коли стає очевидним універсальність філософського підходу до мислення, філософствування як певного роду діяльності з досягнення прихованих смислів буття та представлення їх освіченій спільноті, виступає певною інстанцією, яка формує поле визначень і смислів, якими обмінюються учасники процесу пізнання під час діалогової взаємодії. Поєднання у політичній істині вселюдського значення, епістемності та політичної мінливості і кон'юнктурності забезпечує діалог між фаховим і філософським знанням, а також взаємодію технологічного знання з соціальною мудрістю. На думку С. Пазинич, «саме орієнтованість на осмислення і вивчення дихотомії буття і свідомості, всієї сукупності суб'єктно-об'єктних відносин, складає специфічну межу, видову відмінність філософської думки від інших. У цьому контексті стає зрозумілим, чому філософія не може обмежуватися осмисленням і узагальнюючим аналізом досягнень тільки наукового знання, чому вона з необхідністю повинна базуватися також на життєвій школі людської історії в цілому і різних сторонах суспільного буття і свідомості. Вона відіграє унікальну роль, здійснюючи синтез знань, досягнутих конкретно-науковими дисциплінами. Саме тому філософія змушена ґрунтуватися на мудрощах всесвітньо-історичної практики людства, враховуючи принципи етики, естети і всієї взагалі системи соціально-гуманітарних цінностей» [7, с. 126].

Технологізм біополітичного пізнання набуває політичне значення смислів буття, яке розкривається не за логікою філософського сукупного досягнення дійсності, а на основі галузевого інструментального аналітичного підходу, який вихоплює частину реальності та споряджає її певною смисловою оболонкою. За цих умов, мотивація політичної цінності буття відбувається подібно до сніжного кому, нарощуючи

кількість вторинних політичних акцентуацій і конотацій. У зв'язку з цим, зворотній рух до буденних філософських смислів можливий через механізм декодування політичної реальності. Взаємне діалогове існування політичної епістемності та множини практик філософського пізнання можливе лише в умовах постнекласичного модусу осягнення дійсності. Синкретизм сучасних глобальних проблем людства змушує звернутися до об'єднання всіх практик вивчення соціальної і політичної дійсності для забезпечення комплексної і адекватної картини світу. На думку Ліщинської, постнекласична наука передбачає врахування єдності біосфери, ноосфери, суспільства і людини, що спричинює важливість для прикладної етики принципу єдності природничого, соціогуманітарного і філософсько-етичного типів наукового знання [6, с. 57].

Реальність епістемічного обґрунтування раціональної політичної поведінки підтверджується багатостолітніми нормативними засадами політичної діяльності. Етична норма, породжена філософською рефлексією впроваджується до політичного модусу життя через прикладну етику, яка стає чинником регулювання людської поведінки на основі осягнення конкретним соціумом політичної і філософської епістемності і механізмів самообмеження. «Тому осмислення ціннісних засад прикладної етики, серед яких рельєфно виділяється вартість життя, насичене не лише теоретичним, а значним практичним потенціалом, адже дає змогу розв'язувати складні морально-етичні дилеми різноманітних сфер людської життєдіяльності.», вважає О. Ліщинська [6, с. 57].

Реальність прикладної етики, яка існує з античних часів та відокремлює бажане від небажаного, оптимальне від надмірного, відзначає тканину політичного, як сукупність дій в межах дозволеного (правил гри, які забезпечують встановлення рівноваги між бажаннями, широкими потребами соціуму та можливостями їх реалізації на даний момент). Політична епістемність прикладної етики виникає не на основі первинної регламентації і оптимальної дозволеної поведінки людини, але вона стає чинником конвенційного закріплення природно вироблених норм людського співжиття. В цьому сенсі аристотелівська концепція природної політики і є виявом прикладної етики, яку запровадили і закріпили мешканці стародавніх грецьких полісів. На сучасному етапі розвитку людської цивілізації існує потреба в універсалізації прикладної етики, яка повинна мати понад цивілізаційний і понад культурний характер і має бути чинником самообмеження людства у питаннях кліматичних змін, зброї масового ураження, демографічної революції, забезпечення сталого розвитку. Саме ідеологічні форми встановлення загальнолюдських цінностей демонструють надкультурну, надісторичну і надцивілізаційну чинність політико-епістемної обґрунтованості універсальної прикладної етики. «Виникнення прикладної етики зумовлене сучасною реальністю. Її методологічні засади базуються на відповідному до сьогодення широкому плюралізмі різноманітних стратегій. Серед них варто виокремити етико-дискурсивний підхід. Він спирається на ідею можливості і необхідності глобальної етики людського співтовариства, в якій здійснюється дієвий і відповідальний моральний вибір. Відбір норм і правил відбувається у процедурі дискурсу — реального полілогу, висловлення різних думок, бажання вислухати позиції інших, пошуку спільної згоди; обміну думками, ідеями, що втягує якнайбільшу кількість учасників; моральної дискусії, спрямованої на досягнення консенсусу» [6, с. 58].

Політична істина як консенсусне явище утверджується у політичному світі не лише на основі трансцендентальних основ універсалістської макро етики (Єрмоленко), але й на основі технологічних модусів практичного застосування етичних настанов осягнення конкретними індивідами істиннісного підґрунтя політичної етики в межах конкретних політичних професій консультанта, референта, посадовця-лідера. Це визначає можливість проникнення етичних настанов самообмеження до числа мотивацій конкретних як особистостей та груп, які мають певну професійну орієнтацію, подібну до об'єднань ремісників середньовічної Європи. Професійна корпоративна етика стає основою для ідентифікації сучасних політичних консультантів. «Професійна етика — це конкретизація загальної моралі щодо специфіки професії; розглядає переважно норми, правила поведінки. Професійна етика, по-перше, встановлює певну професію як етичну інстанцію, що задає норми. По-друге, описує ті винятки чи відступи від загальних моральних принципів, які продиктовані логікою професії і в конкретному професійному контексті сприймаються не як відступи, а як адекватний вираз духу самих цих принципів», стверджує О. Ліщинська [6, с.60]

Таким чином, реконструкція ідеологічних взаємин у контексті знання демонструє важливість відкритості та іутерсуб'єктивності не лише у між індивідуальних відносинах, але і у взаємодіях смислових площин, які традиційно сприймалися як протилежні з точки зору природничо-наукової логіки і сцієнтистського світогляду. Діалогізм у широкому розумінні є підґрунтям консолідації і раціональних інтенцій осягнення світу і формування конвенційних спільних уявлень. Саме на цій основі політична істина виходить не лише на надкультурний і надцивілізаційний, але й на наддисциплінарний рівень.

Таким чином, політичні ідеології сучасності створюють еклектичну суміш позицій, тлумачень та висловлювань, які є готовими формами для формування позицій у межах політичного дискурсу. Риторична природа класичних політичних ідеологій формує окремі концепти для політичних дискурсивних пропозицій. Цими компонентами політичного дискурсу є поняття «свобода», «рівність», «справедливість», релігійні норми та положення про захист навколишнього середовища тощо. Ці поняття набули обґрунтування у попередні періоди політичної історії і в теперішній час мають інший зміст. Водночас вони продовжують використовуватися політичними суб'єктами у незмінному вигляді. Це перешкоджає формуванню об'єктивної та неупередженої політичної істини подальшим шляхом інтелектуального та ідейного середовища політичних ідеологій має стати радикальний перегляд змісту положень класичних ідеологічних доктрин.

Джерела

1. Костючков С. К. Біологічне й соціальне розуміння природи людини: біополітичний аспект. Науково-теоретичний альманах. Грані. 2014. 17(9). 72-76.
2. Білоус Т. М. Роль ідеалізації в сучасній формальній епістемології : дис... канд. філос. наук: 09.00.01 / Білоус Тетяна Миколаївна ; Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. К., 2005. 195.
3. Вернадський В.І. Науковий світогляд. На зламі. Філософські дискусії 20-х голів: Філософія та світогляд. К.: Політвидав, 1990. С. 180-203.
4. Гутнер Г.Б. Комунікативне співтовариство і суб'єкт комунікативної дії URL: http://iph.ras.ru/elib/Ph_sc11_4.html
5. Кравець А. Ю., Біополітичні школи в контексті розвитку сучасної політичної науки URL: DOI 10.31558/2519-2949.2018.1.7
6. Ліщинська О. І. Цінність життя як аксіологічний орієнтир етико-прикладного знання. Університетська кафедра. 2013. № 2. С. 57-73.
7. Пазиніч С. М., Пономарьов О. С. Філософія в системі наукового знання та управління. Вісник Харківської державної академії дизайну і мистецтв. Мистецтвознавство. Архитектура. 2008. № 3. С. 124–129.
8. Половинчак Ю. Синтезоване знання як відображення суспільних процесів. Бібліотечний вісник. 2012. № 4. С. 51–52.
9. Поттер В. Р. Біоетика міст у майбутнє. Українська асоціація з біоетики. К.: Видавець Вадим Карпенка, 2002. 216 с.
10. Русяєва Т. Г. Діалогова епістемологія в умовах сучасного розвитку науки. Вісник Національного авіаційного університету. Сер. : Філософія. Культурологія. 2010. № 1. С. 95–98.
11. Стречча Е. Томбоне В. Біоетика. URL: <http://agnuz.info/app/webroot/library/332/45/index.htm>
12. Таран В. О. Ідеологія перехідного суспільства: (соціально- філософський аналіз ідеологічного процесу в пострадянській Україні) Запорізький юридичний ін-т. Запоріжжя : 2000. 316 с.
13. Тарасович В. С. Біополітика: фізіологія людини і комунікативні здібності. URL: <https://www.ukrlogos.in.ua/10.11232-2663-4139.03.06.html>
14. Фуко М. Народження біополітики. Короткий зміст курсу лекцій. URL: <http://gtmarket.ru/laboratory/doc/6709/6723>

*Розділ четвертий***Облік, оподаткування, фінанси, банківська справа, страхування, менеджмент, маркетинг, підприємництво, торгівля, біржова діяльність, легка промисловість, видавництво, поліграфія, готельно-ресторанна справа, туризм****Iuliia Ushkarenko**

Doctor of economic sciences, professor

ORCID: 0000-0002-6429-5253

*Kherson State University***4.1. Fundamentals of the management decisions theory**

Management decisions, as one of the key and defining elements of management, are aimed at achieving the goals of the organization – optimizing performance results. The science of «management» studies the problems of justification, adoption, and implementation of management decisions in close interaction with the mathematical theory of decision making, which in the 19th-20th centuries. had revolutionary development and is being dynamically improved today. The concept of a management decision in science is usually interpreted as choosing the best way to solve a problem from a variety of alternatives. One cannot but agree with this definition.

Existing in a management system, management decisions and the mechanism for making them directly depend on the type of management itself. In the practice of management (management), three methodological approaches are known: traditional, systemic, situational. Traditional management (approach) develops and uses management principles and rules that are suitable for any organization. The traditional approach understands management as a fairly simple one-dimensional interaction of people in an organization. This approach implies a simplified attitude to the processes of forming management decisions.

The systems management approach focuses on the interaction of parts in an organization and emphasizes the importance of studying each individual part in the context of the whole. The main elements of the system approach are: login (incoming resources); the process of converting incoming resources into a product; logout (product); feedback (knowledge of the result influencing the chain in the opposite direction). Methods for making management decisions in a system management environment are subject to the laws of linear programming and are also obviously simplified.

Situational management (approach) is based on the fact that in managing an organization there is not only one set of principles (rules) that could be used in all situations. In systems engineering, a situation is understood as the triple «state of the control object» – «available control actions» – «consequences of control actions» [6]. Later, it was proposed to distinguish three more types of management: social-ethical, moral-ethical, stabilization.

Social and ethical management is aimed at reducing the likelihood of making decisions that could lead to unacceptable damage to the financial, technological, technical, personnel, external and internal structures of objects falling within the sphere of influence of the decisions being made. In this case, the object of activity is chosen as a result of social and ethical marketing. Objects falling within the sphere of influence of the decisions made can be classified at various levels of the hierarchy: individuals (consumers, intermediaries and personnel), legal entities (suppliers, intermediaries, consumers), wildlife, society as a whole, if their dependence on these decisions cannot be considered negligible. It is important that operations are considered that are not intended to cause unacceptable damage.

If in the management process a decision is made that leads to unacceptable damage to objects falling within the sphere of influence of the decisions made, then social and ethical management requires the development of sufficient compensating solutions.

Management goals (the ideal result of activity in the future, for example, profit maximization, etc.) in social and ethical management should take into account, as a limitation, the requirement of not causing unacceptable damage to other elements of the market system. This requirement must also be taken into account when formalizing management goals in the process of synthesizing a criterion for assessing the effectiveness of a decision. For example, the criterion can be formulated as follows: «Maximize net profit while avoiding certain consequences (recognized as unacceptable: changes in market shares by more than ...% in a calendar period, price changes by more than ...% per month and etc.) for certain market participants» [9, p. 115].

The implementation of social and ethical concepts of marketing and management is possible if the following problems are solved. Firstly, it is necessary to predict the consequences of impacts in the future, exceeding, in particular, the total duration of development cycles, market and life cycles of goods. For this purpose, appropriate forecasting methods can be used. Secondly, it is necessary to justify the norms for the values of the most important

parameters in accordance with the classification of states (for example, into desirable, acceptable, undesirable, unacceptable) of objects falling within the sphere of influence of the decisions made. For this purpose, methods of system analysis and management theory can be used. Thirdly, special procedures for developing and making decisions in social and ethical management must be synthesized.

Social and ethical management is closely related and can be used to manage social processes, ensure life safety, legal regulation and other areas of life.

To reduce the likelihood of making decisions that could lead to unacceptable consequences for the object of activity chosen as a result of social and ethical marketing, it is necessary to develop generally acceptable standards and define the concept of «unacceptable damage». Researchers agreed to consider the state of a person or organization unacceptable if, due to at least one of their needs, they are located in an area that does not allow them to support the life of a person or the functioning of an organization.

Socio-ethical management can be effective in ensuring the development and consolidation in scientific, organizational, and in some areas or hierarchical levels (for example, the state) of decision-making and legal plans of special decision-making algorithms. Stabilization management has as its goal either to ensure that the control object is in a given range of parameter values, or to prevent this object from moving into the area of uncontrollable, unacceptable states. This type of management does not set new independent goals.

It is important to consider that different types of management: firstly, in general, use forecasting and planning as a management tool to varying degrees; secondly, in particular, they use different methods of forecasting and planning management decisions to varying degrees. Thus, typical traditional management is more inclined to rely on forecasting results by analogy with expert forecasting. System management more often uses functional-logical and structural forecasting.

In situational and socio-ethical management, functional-logical, structural, and mathematical parametric forecasting are used. At the same time, social and ethical management additionally requires a forecast and assessment of the admissibility of the states of objects falling within the zone of influence of the solutions being developed.

The existing classification of solutions makes it possible to study their features and select the most effective ones under the conditions of a specific task. However, due to the complexity of the conditions (number of influencing factors), decision-making goals, requirements and decision structure, it seems quite problematic for the author to create a simple and clear classification of them. Therefore, there can and do exist different classifications of management decisions.

First of all, according to the nature and specificity of the methods of influencing the control object, researchers distinguish political, economic, technical (design, technological) solutions [4, 5, etc.]. However, it is immediately necessary to note the interconnection and interdependence of «political – economic – technical decisions». And, conversely, from the author's point of view, it is possible to trace how the political system influences the prevailing type of management (traditional, situational, etc.) and economic priorities, and these priorities and the type of management predetermine the decisions made.

With another approach, it is possible to classify decisions according to the number of subjects (active parties) influencing it [2]:

- one subject – determining decisions (internal decisions in the organization, decisions of government bodies, etc.);

- two or more entities – competitive solutions;

- one subject of decision and nature – adapting solutions.

In addition, in decision-making theory, it is customary to distinguish individual classification features, namely [4, p. 16]:

- the number of objectives of operations pursued by each of the operating parties;

- dependence of the goals and conditions of the decision on time (static and dynamic decision-making problems);

- the presence of random and uncertain conditions.

At the same time, it seems possible to classify solutions where the following factors are considered as classifying features [6]:

- organizational (prescribed by job descriptions and powers) or dispositional, initiative (generated by the current situation);

- factors of the problem that gave rise to them (functional, structural, parametric);

- frequency of adoption (one-time, cyclical, constant (process));

- the degree of structure of the solution: programmed (standard) and unprogrammed (original);

- time of onset of consequences: strategic, long-term, current, operational;

- target (allowing you to achieve independent goals) and stabilization (ensuring that the parameters of the control object are within certain tolerance limits);
- target decisions, which, according to the factor of the methodology of adoption, can be divided into decisions of traditional, systemic, situational, socio-ethical, moral and ethical management;
- the nature and quality of the information available;
- efficiency (ineffective, rational, optimal solutions can be distinguished);
- factor for assessing the acceptability or unacceptability of consequences for control object and (or) elements of the external environment;
- possibility of implementation: realizable or unrealizable (the solution may be unrealizable due to the lack of necessary organization, motivation, control, resources, opposition from groups (group egoism), conflicts during implementation.);
- degree of risk: with acceptable, critical or catastrophic risk;
- responsibility: legal (criminal or civil), social, moral;
- subject area of management (political, economic, technical, technological, constructive, marketing, production, sales, financial decisions, decisions on development, management, planning, organization, motivation, control, etc.);
- stage of the development cycle: life cycle or market cycle;
- control object: system (systems engineering) and process (operations research);
- the nature of the efficiency of resource use and technology: ordinary (conventional), synergistic or asynergic.

Other approaches to classifying solutions are also possible. This is due to the variety of solutions and factors significant for a particular case. Based on the technology for developing solutions, researchers identify the following types of solutions [2, 9, etc.]. An organizational decision is a choice that a manager must make in order to fulfill the responsibilities of his position. These solutions fall into two categories.

A programmed decision is the result of implementing a certain sequence of steps or actions (decision-making algorithm), similar to those taken when solving a mathematical equation. Typically, the number of possible alternatives is limited and choices must be made within the directions given by the organization.

The development of decision-making algorithms can be called an important auxiliary tool in making effective organizational decisions. Moreover, the development of special decision-making algorithms can ensure the necessary level of quality of organizational decisions and reduce the role of subjective factors.

Unprogrammed decisions are required in situations that are somewhat new, internally unstructured, or involve unknown factors. Since it is impossible to draw up a specific sequence of necessary steps in advance, the manager must develop a decision-making procedure. Programmed decisions include decisions with a high degree of creativity, for example, what should be the goals of the organization, how to improve products, etc.

In practice, few management decisions turn out to be programmed or unprogrammed in their pure form. Most likely, they are extreme reflections of some spectrum in the case of both every day and fundamental decisions. Almost all decisions end up somewhere between the extremes. Few programmed decisions are so structured that the personal initiative of the person making them is completely excluded. And even in the situation of the most difficult choice, the methodology for making programmed decisions can be useful.

Moreover, throughout the study of the organizational decision-making process, it should always be remembered that it is so closely related to the management process as a whole that, provided that the approach is realistic, they cannot be considered separately.

It is important to note that in almost all cases it would be difficult, if not impossible, for a manager to make a decision that does not have negative consequences. Every decision must «balance such conflicting values, goals, and criteria that, from any point of view, it will be less than optimal. Every decision or choice that affects the entire enterprise will have negative consequences for some parts of it» [6]. That is why the organization should be viewed from the perspective of a systems approach and the possible consequences of a management decision for all parts of the organization should be taken into account.

An effective leader understands and accepts as a fact that the alternative he chooses may have disadvantages, perhaps significant ones. He makes this decision – he makes a compromise – because, taking into account all the factors, it seems to be the most desirable from the point of view of the final effect. There are situations in which temporarily refusing to choose at all would be a good solution. For example, if additional information is due soon and time is not a critical factor, it may be better not to make a decision immediately. The literature also contains a classification of decisions, according to which the decision-making process is intuitive, based on judgment, or rational in nature [2, 5, 6].

A purely intuitive decision is a choice made only on the basis of a feeling that it is correct. The decision maker does not consciously weigh the pros and cons of each alternative and does not even need to understand the

situation. In a complex organizational situation, thousands of choices are possible. From a statistical point of view, the chances of making the right choice without some application of logic are low. Judgment-based decisions are relevant in this situation. Such decisions sometimes seem intuitive because their logic is not obvious. A judgment-based decision is a choice driven by knowledge or experience. A person uses knowledge of what has happened in similar situations before to predict the outcome of alternative choices in an existing situation. Using common sense, he chooses an alternative that has brought success in the past.

Judgment as a basis for organizational decision is useful because many situations in organizations tend to repeat themselves frequently. In this case, the previously made decision can work again no worse than before (this is the main advantage of programmed decisions). Since a decision based on judgment is made in the head of the manager, it has such a significant advantage as the speed and cheapness of its adoption. It relies on common sense, but true common sense is very rare. Perhaps more importantly, judgment alone will not be sufficient to make a decision when the situation is unique or very complex.

The judgment cannot be related to a situation that is truly new because the manager has no experience on which to base a logical choice. This should include any situation that is new to the organization, for example, a change in the range of products produced, the development of a new technology, or the trial of a reward system that differs from the current one. In a complex situation, judgment may turn out to be poor, since the factors that need to be taken into account are too many for the «naked» human mind and it is not able to comprehend and compare them all.

Since judgment is always based on experience, excessive emphasis on experience biases decisions in directions familiar to managers from their previous actions. Because of this bias, a manager may miss a new alternative that should be more effective than familiar choices. More importantly, a leader who is overly committed to judgment and experience may consciously or unconsciously avoid taking advantage of opportunities to venture into new areas. If you take this thought to its conclusion, fear of new areas of activity can end in disaster.

The risk of failure due to making a bad decision cannot be ruled out, but in many cases a manager can significantly increase the likelihood of making the right choice by approaching the decision rationally. The main difference between rational and judgmental decisions is that the former is not dependent on past experience. In accordance with the predicted effectiveness, we can distinguish, first of all, ordinary and synergistic solutions [10]. Ordinary decisions are decisions in which the efficiency of resource expenditure per unit of effect obtained corresponds to the norms and standards adopted for the industry or type of activity under consideration.

Synergistic solutions are solutions in which the efficiency of resource expenditure per unit of effect obtained increases sharply, that is, the effect is clearly disproportionately increasing. Synergistic solutions arise when developing new intensive technologies or integrating elements of systems or operations. Since the effect is most often expressed in monetary terms, the synergistic effect is most often found in the financial sector. In financial management, synergistic solutions are called leverage or leverage. The indicator of the synergy of a management decision can be included in the criterion for assessing effectiveness, in particular, as an additional parameter of the effect.

Asynergic solutions are those that lead to a disproportionate reduction in the efficiency of the system and/or operation. Among the most common reasons for such decisions are: delay in decision, lack of necessary resources, ignoring the lack of organization and motivation for resolving conflicts generated by the solution, etc.

This classification, from the author's point of view, is most interesting for analyzing and managing the effectiveness of decisions, since it allows us to take into account many factors influencing the adoption and implementation of decisions in practice. In this regard, it seems to the author that it is advisable to distinguish the following types among ordinary solutions: ineffective, not allowing to solve the problem; rational, i.e. allowing you to solve the problem; optimal solution option – an option that allows you to solve the problem in the best way, in the sense defined by the criterion, or to build the best system in the sense defined by the criterion. The author intends to dwell on this in more detail in the paragraph devoted to the criteria for assessing the effectiveness of systems and operations.

Based on the importance of taking into account time constraints on the development, adoption and execution of decisions, the following types of decisions can be distinguished [7]:

- real-time decisions are decisions made and implemented quickly enough to monitor and manage the object, including in the event of emergency control situations. This category of decisions includes all decisions on actually occurring processes. It seems possible to distinguish «crisis solutions» from real-time decisions;
- decisions made during one of the stages;
- decisions that do not have obvious restrictions on the time of their adoption (these are, first of all, decisions on the start of a process or a single action).

Based on the composition and complexity of the solution implementation, two types of solutions can be distinguished [3, 7, 10]:

- simple – implemented by performing one action;

- process – implemented when a certain set is executed interrelated actions.

Process decisions, in turn, can be divided into:

1) algorithmized – with a clearly defined sequence, deadlines for completing the component actions and a certain responsibility for their implementation (only such decisions can be implemented automatically, in a bureaucratic organization);

2) vague decisions – decisions poorly structured in terms of component actions and (or) deadlines for their implementation, in which there is no unambiguous distribution of duties and (or) responsibilities for the implementation of actions that make up the decisions (such decisions are more often carried out in the dialogue mode of an individualistic organization).

Based on the characteristics and nature of taking into account or not taking into account changes in the conditions of implementation, the following decisions can be distinguished [11]:

- flexible solutions, implementation algorithms, which in advance, already upon their adoption, provide for various options for action depending on emerging conditions;

- tough decisions that have a single implementation option under any conditions and state of the subjects and objects of management.

In general, it seems possible to assert that the knowledge and use of classification characteristics of a solution indicates the solution developer's understanding of the problem facing him. In particular, understanding what kind of solution is being prepared allows the person developing the solution to more clearly formulate and solve the problems of the solution development stages. For example, the use of classification characteristics of a solution makes it possible to determine the composition of the information necessary to develop a solution. This helps concentrate efforts and more efficiently spend time and money when developing solutions. Thus, any of the proposed classification criteria may have practical utility in certain management decision-making circumstances.

In fact, all researchers who offer their classification of management decisions, from the author's point of view, are right. There is no scientific controversy in this area, and different approaches to the selection of classification criteria are explained only by different emphasis, and not by different views on the problem.

For the purposes of the study, it seems rational to the author to classify management decisions according to the number of influencing factors, the degree of structure, the time of onset of consequences, the nature and quality of the initial information. All these classification criteria are listed above. The criteria for classifying solutions chosen by the author are the most typical in science and practice. Thus, the reasons that create the need to solve problems in production can be different. Operational tasks in most cases arise as a result of random deviations from the normal course of production (machine breakdown, defects in the manufacture of products, lack of any material, tools, etc.). These types of problems must be solved in a short time.

Production tasks are related to the elimination of shortcomings existing in production (systematic overexpenditure of materials or wages, unsatisfactory organization of maintenance of the main production, etc.). When solving such problems, it is necessary to carry out a deep systemic analysis of the reasons causing these shortcomings and develop measures to eliminate them. Solving problems of this kind can take quite a long time. Tasks of the third type consist in choosing optimal tactics and strategies in production management activities (creating new product designs, introducing new equipment into production, etc.). The fourth type of tasks may include issues related to forecasting production development.

Tasks of the second, third and fourth types are quite difficult to distinguish, since they have much in common and are closely related to each other. However, problems of the second type are much easier to solve than those of the third, since they depend less on random, probabilistic phenomena. The most difficult problems to solve are problems of the fourth type.

According to the number of factors (subjects) of decision-making, they are divided into one-factor, two-factor and adaptive. Single-factor decisions should be understood as the sole decisions of the manager, decisions of an administrative nature. Two-factor decisions mean competitive decisions, the adoption of which takes into account the opinions of two or more persons who have an equal position in the organization's management hierarchy. These decisions are the fruit of discussion and compromise. Finally, adaptive decisions are a consequence of the need to harmonize the desired management result with the objective characteristics of the production environment.

Standard and original solutions are fundamentally different in terms of structure, that is, in the presence (absence) of a proven algorithm for their adoption. Typical decisions are most often made frequently; they can relate to any area of production management, but are predominantly of an operational or current nature. Prospective, and especially strategic decisions, by definition cannot be typical due to the originality of the situation in which each organization finds itself and the lack of experience in making such decisions at each subsequent stage of its development.

Based on the time of onset of consequences, the author divided decisions into operational, current, long-term and strategic. The author considers it unnecessary to define specific time frames for classifying decisions into one category or another, since these very conditional criteria can negatively affect the approach to solving the problem on the merits. As a result, the author defines operational decisions as those made daily as part of the normally ongoing production process. Current solutions are also short-term, but more ambitious than operational ones. They may affect several areas of management. Prospective decisions are made, as it seems to the author, within the framework of the planning period. Finally, strategic decisions are much less specific and are designed for real implementation in the long term. They mainly concern the establishment and revision of the organization's goals, activities carried out, etc.

Finally, decisions vary significantly in the nature and quality of the input information. Recognizing the fact that every decision is made under conditions of uncertainty, it should be noted that the degree of uncertainty is ambiguous. At the same time, trying to ensure the quality and array of information, one should not forget about the time limitations of the period of justification and decision-making.

It is obvious that the implementation of the production management process through the adoption of management decisions and their subsequent implementation should be in close relationship with the methods of making management decisions. In order to be effective, that is, to achieve certain goals, the solution must, from the author's point of view, satisfy a number of requirements:

- be real, i.e. proceed from achievable goals, actually available resources and time (the decision must contain goals, decomposition (division) of the goal into tasks, an assessment of the available and required resources, a scenario for achieving goals as a result of solving problems and other elements of the relevant focus);
- contain an implementation mechanism, that is, the content of the decision should include sections covering organization, stimulation, control during the implementation of decisions;
- be resistant in efficiency to possible errors in determining the initial data;
- prepare, accept and execute in real time those processes that are controlled, taking into account the possible speed of development of abnormal, emergency situations (sometimes they try to ignore this most important requirement – only control in normal situations is considered);
- be implementable, that is, not contain provisions that will disrupt implementation as a result of the conflicts they generate;
- be flexible, that is, change the goal and/or algorithm for achieving the goal when external or internal conditions change, contain a description of the states of the control object, the external environment, in which the implementation of the decision should be suspended and the development of a new solution should begin;
- provide for the possibility of verification and control of execution;
- Goals and objectives must be realistic and correlated with available
- resources and their types to solve specific problems, as well as those methods and technologies that are supposed to be used. This involves the use of various types of standardization when forecasting and planning decisions.

The solution will be implementable if it provides for: organization, stimulation (motivation), control of implementation. Organizing the implementation of a decision can include two aspects. First, it is the organization of a new system to solve a major new problem. In this case, the method of functional-logical design of the structures of organizational and production systems can be used [2]. Secondly, this is a change in the functions, structure, parameters of an existing system. In particular, it is important to avoid linear-functional conflict in the organization, generated by the discrepancy between the administrative division (departmentation) of the organization and the technologies used. At the same time, there is a redistribution of the functions of departments, their specialization and, accordingly, power, responsibility, the roles of individual managers, with all the ensuing consequences.

Stimulating the implementation of a decision can also be twofold: organization-wide or targeted. Organization-wide incentives are usually called incentives provided by the fact of working in a given organization in a given position, with corresponding material rewards, social status, and the opportunity for self-realization. The threat of losing a position can ensure the implementation of a decision as long as the health factors corresponding to this position (workload, remuneration, safety, etc.) are in an acceptable range for this category of managers. When health factors go beyond the above range, organizational motivation becomes insufficient. Therefore, when developing a solution, it is first necessary to check whether the level of corporate incentives is sufficient and, if not, to provide targeted measures and allocate appropriate resources for this. At the same time, not only material, but also moral incentives, as well as the expectation of career growth, can be used as motivating resources.

The lack of real control measures, especially when this is known at the stage of developing decisions, can make all other work on preparing and making decisions meaningless. The quality of a management decision determines to a large extent the final result and the effectiveness of performing management tasks. It depends on a number of factors [1, 3, 6, 9]:

- the quality of the source information, determined by its reliability, sufficiency, protection from interference and errors, form of presentation (it is known that the accuracy of the calculation results cannot be higher than the accuracy used to calculate the information.);
- the optimal or rational nature of the decision being made;
- timeliness of decisions made, determined by their speed of development, acceptance, transfer and organization of execution;
- compliance of decisions made with the current management mechanism and management methods based on it;
- qualifications of personnel involved in the development, adoption of decisions and organization of their execution;
- readiness of the managed system to execute decisions made.

Making a final decision is preceded by the formalization of the problem situation, the search for similar, previously encountered situations, and an attempt to break the decision-making process into several stages, which are easier to algorithmize than the entire decision-making process as a whole. It seems to the author that, regardless of the type of decision, and most often even unconsciously, the decision maker performs these actions when making each decision. Only the degree of detail of the model of a problem situation and the time of its construction differ. Thus, an ordinary operational decision is made, one might say, «automatically», but solving an original strategic problem may require a lengthy detailed analysis of possibilities, prospects, and consequences.

The formalization of a problem situation with the aim of resolving it is implemented in the construction of a model, the presence of which is especially important when making a decision in a complex situation. By complex decision-making situations we mean problem situations that differ from simple situations by the presence of at least one of the following features:

- the decision maker has not encountered a similar problem before, it is difficult for him to immediately formulate the purpose of the upcoming operation and select adequate criteria for its description, he does not have sufficient information to analyze the problem or does not have experience in building models to study the situation;
- the decision maker has previously encountered similar problems (he knows ways to solve analogous problems), but the problem he is currently considering has significant features in the listed aspects in comparison with analogous problems;
- the decision maker knows that the leading factors when making a decision are deterministic (unambiguous mechanism of the situation), but he is unable to adequately describe the purpose of the operation with a single target function (indicator) and is forced to resort to several evaluation criteria - multi-criteria decision-making situation;
- the decision maker does not have sufficient information about the genesis (nature, origin) and contributions of factors of different genetic nature to the operation of the situation mechanism, but the information he has about such factors indicates the predominance of factors of an uncertain nature, turning the situation mechanism into ambiguous;
- the decision maker is not the only subject on whose will the course and outcome of the operation depends. There are also (one or more) sovereign subjects whose opinion cannot be ignored when making decisions due to existing relations (legal, contractual or conflict).

It can be argued that when developing solutions in complex situations, gradual (over time) and abrupt (instantaneous) changes in ideas in the mind of the decision maker about the essence of the complex problem facing him and about the best way to solve it are observed. The process of solving a problem begins with its formulation. However, it is not always immediately possible to do this accurately. As research progresses, new questions related to its solution often arise that may influence the results. In this regard, as the solution process progresses, clarifications and, in some cases, changes in the formulation of the problem are made. In cases where similar problems have already been solved, existing experience is used when formulating the problem, and therefore it can be formulated immediately with sufficient accuracy.

When considering the question of what caused the formulation of the problem, to a certain extent the general contours of the created situation are already clarified. However, for a more precise formulation of the problem and in order to make the right decision, it is necessary, on the basis of already available information, to first study the situation so that it is possible to identify the internal and external causes of its occurrence, to establish which of the workers was directly related to the area where such a situation was created, determine the importance of the influence of the results of solving the problem on the activity of both individual subsystems and the system as a whole, etc.

A decision made in a given situation can be correct if controllable and uncontrollable factors and limitations are sufficiently taken into account. Controllable factors are those that the decision maker can influence. This is the number of employees, the amount of equipment, the technological processes used, the size of the batch of parts to be

processed, etc. Of course, some of the controlled variables may have certain limitations that should be taken into account. Having determined the list of controlled variables, it is necessary to establish the significance of each of them.

We consider uncontrollable factors to be those that the decision maker cannot influence within the framework of the problem being solved: changes in the product range and volume of output established from above, actions of consumers and suppliers, etc. Most of the uncontrollable factors are random in nature, so determine the probability their appearance is difficult. However, in order to make the right decision, it is necessary to foresee as fully as possible everything that could happen over a certain period of time and could influence the chosen decision. This requires the decision maker to have deep system knowledge of production.

There is also a problem such as the difficulty of determining the goals of decision-making. This is explained by the fact that usually, with the exception of very simple tasks, it is not possible to limit oneself to one goal. In most cases there are several of them, sometimes they can be contradictory. Thus, when solving the problem of reducing production costs, one cannot exclude such goals as improving product quality or at least maintaining it at the achieved level, etc. Thus, there may be goals that need to be achieved and goals that need to be maintained. Goals must be formulated precisely, since the choice of the best way to achieve them largely depends on this. In addition, the psychological side must also be taken into account: the more precisely the goal is formulated, the more confident and effective the performers work, on whom the implementation of this goal depends. When defining goals, it is necessary to take into account all possible goals (results) that need to be achieved. The complexity of solving a problem usually depends on the number of goals and the number of solution options being considered. Therefore, it is advisable, if possible, to strive to reduce the number of goals by enlarging and simplifying them. We propose to do it this way [5, p. 56]:

1. Consider whether any of the goals set are only subgoals for achieving another goal. If yes, then they can be excluded from the list of targets. For example, reducing production costs is a subgoal, a means to increase profits. Therefore, obviously, both of these goals should not be set simultaneously.

2. Analyze whether goals have been set that are impossible to achieve.

3. Try to combine those goals that basically coincide.

It should be noted that reducing or limiting production costs and other economic indicators should always be included in the goals of solving the problem, but not necessarily directly, it can also be done through other indicators. When several goals are identified, it is necessary to select the most important one in order to obtain the optimal solution for it. It is almost never possible to optimize a solution for several goals at once. A way out of this situation can be found by determining the optimum in relation to the main goal. But at the same time, certain restrictions should be set with the need to achieve other goals.

When determining goals for solving a given problem, it is necessary to take into account that sometimes goals that are desirable for one of the subsystems turn out to be unacceptable for other subsystems or for the entire system as a whole. In this regard, when setting goals for solving individual problems, it is necessary to proceed from the general interests of the system.

If there are in some cases incompatible goals, a higher order goal can be formulated. This becomes possible only if measurements applied to different purposes can be made on the same scale or converted from one scale to another. The formulation of more general goals makes it possible to resolve contradictions between specific goals and to better evaluate alternative courses of action.

Based on the above, we can conclude that at the first stage of the decision-making process, mainly logical reasoning is used, in which the techniques of analysis, synthesis, comparison, abstraction, generalization, analogy, forms of induction and deduction are used in various combinations. In addition, in some cases, the decision maker also uses intuition based on knowledge and experience.

At the next stage, it is necessary to select a criterion for assessing the effectiveness of the solution. To select it, we offer the following recommendations:

- for decisions related to planning, development of product designs and production processes, etc., in most cases, the volume of costs for production of products is taken as an efficiency criterion. Sometimes it is necessary to take the working conditions of workers or the complexity of service as a criterion;

- it is not necessary that the same criterion be applied to the entire system and its subsystems. But when choosing a criterion for evaluating subsystems, it is necessary to take into account the criterion for the effectiveness of the entire system, since the interests of subsystems may not always coincide with the interests of the entire system, and in some cases they may be completely opposite;

- when choosing an efficiency criterion, you should not always strive for the maximum or minimum of certain indicators. Sometimes, depending on the conditions, certain limits of indicator values can be taken as an efficiency criterion, if beyond these limits the efficiency of the system does not increase at all or increases too slightly, and achieving it is associated with great difficulties;

- in cases where the assessment of the system is associated with a large number of criteria, you should group them into interrelated groups, select the most important one, and then, examining the relationship between the criteria in this group, try to select the main criterion with which you could take into account and others. It is desirable that the selected criterion includes the requirements of all other criteria.

The operation of the decision-making process under consideration, like the previous one, is based on logical reasoning and intuition. The right decision on any issue can be made only if there is sufficient and reliable information. Its volume depends, first of all, on the complexity of the problem under consideration. To solve simple, frequently encountered problems, it is required less than to solve complex, promising problems.

The amount of information required also depends to a certain extent on the qualifications and experience of the decision maker. A highly qualified person, especially when solving problems that are often encountered in practice, usually supplements the received data with logical reasoning, using his experience of behavior in similar situations. However, in any case, first of all it is necessary to collect complete information about the current situation. It can be presented in writing or orally. When solving urgent and at the same time important issues, the decision maker can personally familiarize himself with the situation on site. This does not take much time and makes it possible to obtain the most reliable information. When evaluating incoming information, the decision maker must take into account its source, the psychology of the people presenting the information, and even their mood.

In order to study a problem in depth, scientific decision-making methods such as operations research, systems analysis and many others should be used. All this data can be used to accurately formulate the problem, develop solution options, and create mathematical models.

The precise formulation of the problem is carried out on the basis of processing data obtained as a result of studying the nature of the problem, the urgency of its solution, studying the current situation, setting goals and criteria for assessing the effectiveness of solving the problem.

In our opinion, a precisely formulated problem should reflect the following [5]: a fairly complete objective description of the current situation, including the main factors influencing decision-making, specific reasons for the occurrence of undesirable phenomena, the actual means available to implement the decision, the conditions in which the problem must be solved; the significance of the problem being solved for the activities of the company and its divisions; deadlines for solving the problem; purpose, quantitative and qualitative restrictions that must be taken into account when choosing a solution; specific quantitative and qualitative criteria for assessing the effectiveness of the solution.

At the stage of developing possible solution options, we recommend that you carefully consider each of the possible solution options, including those that at first glance seem impossible. First of all, it is recommended to use the experience gained in solving similar problems. If this experience is positive and individual solutions have given good results, then it is advisable to include them among the solution options, but you should not dwell on them only. We need to try to find even more effective ways to solve the problem.

When considering various options, the solution should be determined (through preliminary logical reasoning and partly with the help of intuition) [5, p. 53]: the development of which options may be useful, which options will be difficult to implement for one reason or another – lack of funds, necessary materials and equipment, lack of time, high labor intensity, etc. For the final choice, the most realistic solution options should be left, since The greater the number of options, the more labor-intensive the calculations to assess their effectiveness become.

The next stage is the compilation of mathematical models (if it is possible to apply mathematical modeling). At the stage of comparing solution options, it is necessary to make a calculation additional costs and losses for each of the options and choose one of them, at which the damage to production will be minimal. Decision-making is always carried out personally by the manager, who is directly responsible for it. When using mathematical methods, a group of specialists involved in the development of solution options develops specific recommendations, based on appropriate calculations, and presents them to the decision-maker. In order to choose the most appropriate option for specific conditions, the manager needs to take into account all those qualitative factors that could not be taken into account in the mathematical model (the psychological impact of various decision options on subordinate and superior managers, the personal prestige of the manager, technical capabilities, time, necessary to implement the solution, etc.).

When making a decision based on logical reasoning and intuition, the manager must once again check how correct the course of logical operations was, whether everything was taken into account and provided for in the decision-making process.

In order to make the most rational decision, especially in difficult situations and when considering promising issues, the manager should involve in the selection of decisions all employees who are familiar with these issues and can give useful advice and suggestions. In some cases, it is advisable to organize a discussion of the current situation and develop a program (plan) of action at production meetings, work meetings with the involvement of a wide range of workers and specialists.

The decision-making process is primarily a process of making planned decisions, which are necessary primarily for the creation of various automated control systems. It is known that the quality of plans is largely determined by the quality of decisions made during their preparation. The use of computer technology without a significant change in the methodology for making planned decisions will not bring much effect. In addition, planning decision-making processes, like no other planning information processes, depend on the individual characteristics of the planner.

Having summarized a large number of materials on this issue, we propose the following scheme of planning decision-making processes, including 13 stages:

1. Obtaining information.
2. Information analysis.
3. Identifying a problem situation.
4. Formation of goals.
5. Construction of a system model.
6. Development of alternatives.
7. Forecast of alternatives and their consequences.
8. Formation of a criterion and (or) preference profile.
9. Statement of the problem.
10. Search for procedures for solving the problem.
11. Choice.
12. Correction of the problem.
13. Implementation of the solution.

The information used by the decision maker can be determined by observing the external environment. Observation can be carried out in various ways, but it is necessary to combine the completeness and reliability of information (external criteria) with the costs of obtaining it (internal criterion). When searching for information, the task comes down to the method of selecting from a set of messages, be it passive selection or active influence on the elements of this set. Search criteria are determined depending on the conditions under which it is performed.

In real-life problems, the timeliness of obtaining information is important. Accurate routing of the information that is actually needed will help fulfill this requirement. It is necessary to distinguish between primary and derived information. There is no need to store the latter if the algorithm for its formation based on primary information is known.

Information analysis is carried out for the purpose of selecting and organizing input data used in the decision-making process, and includes a number of operations. First of all, the reliability of the information received is assessed and possible errors associated with the coding and transmission of messages, insufficient representativeness of the sample, imperfection of human sources of information, etc. are identified. Then the data is filtered: the input information is transformed so that it is suitable for further research. Filtering is usually carried out by cutting off, aggregating or typologically selecting information. When cutting off, a lot of information is divided into two classes (skipped and cut off) using threshold values, scales of importance, etc. When aggregating, information is enlarged – individual information is combined into subsets based on the aggregation feature. Naturally, in this case, some information about microconnections is lost, but, on the other hand, it becomes possible to generalize the characteristics of macroconnections. The main task of the decision maker during aggregation is to preserve the characteristics of interest to him.

Typological sampling involves dividing the original data set into equivalence classes and selecting elements – representatives from each class. Important functions of the analysis are checking the consistency of information; obtaining derived groups of data, their generalization and presentation in a form convenient for subsequent use.

The forecast of alternatives and their consequences is carried out in two stages. At the first stage, the possibility of implementing each alternative is assessed. The judgment is based on an analysis of conditions in a certain time interval before the implementation of the actions provided for by the alternative. At the second stage, the possibility of consequences of the implementation of each alternative is assessed. Such a judgment depends not only on external conditions, but also on the actions caused by the alternative itself. In cases where this is possible, at the first and second stages the probabilities of realizing each alternative and the probabilities of their outcomes are determined.

Despite the apparent abundance of methods, forecasting is still an art, not a science [3]. The problems of forming composite evaluation criteria attract the attention of many researchers [5, 8].

Let us highlight the following groups of forecasting methods [9]: intuitive («brainstorming», Delphi method); survey methods (trend extrapolation, learning curves, morphological research, scenario writing, economic analysis); normative methods (operational models, complex decision schemes using a tree of goals); methods with

feedback. Concluding the analysis of the decision-making process, it should be noted that the introduction of time or resource restrictions can lead to a significant reduction in the process.

Conclusions. Summarizing the above, we note that any decision-making process includes the following main stages (different scientists have them more or less pronounced, not all are separated into separate stages): clarification of the problem (task); assessment of the situation; forming a plan for upcoming actions and issuing preliminary orders to subordinates to prepare for the upcoming operation; justification of the decision (analysis of the mechanism of the situation, formation of a variety of alternatives, obtaining and evaluating results for alternatives, measuring and modeling preferences for decision making); decision-making, its legal registration and communication of the operation plan to the executors; comprehensive organization of decision implementation, organization of control and interaction; immediate assistance if a significant deviation of the operation from the planned plan is detected during control; completion of the operation: assessment of the actual results achieved, summing up the overall results of the operation, recording and organizing a study with subordinates of the experience accumulated during the operation.

Sources

1. Vasylenko V. A. Theory and practice of development of management solutions: training. manual Kyiv: TsUL, 2003. 420 p.
2. Derlow D. Key management decisions. Decision-making technology; trans. from English K.: Science. dumka, 2001. 242 p.
3. Yevtushenko, O. N. (2014). Management decisions: essence and characteristics. *Public administration*. (237). 47-51.
4. Lanko M. V. Making managerial decisions at the enterprise. *Management of development*. 2013. №. 2(142). Pp. 16-17.
5. S. V. Tyutsyura, O. V. Kryvoruchko, M. I. Tsiucura Theoretical foundations and essence of management decisions. *Management decision-making models. Management of the development of complex systems*. 2012. Issue 9. P. 50-58.
6. Osovska G. V. Basics of management: a course of lectures: education. manual for students of the specialty 7.050201 «Management of organizations». Zhytomyr: ZHYTI, 2008. 556 p.
7. Oliynychenko O. M. An aspect approach to the definition of the concept of «management decision». *Scientific works of the National Technical University of Ukraine*. 2007. №. 21. P. 79-83.
8. Pushkar Z. V., Pushkar B.V. The essence and role of management decisions in personnel management. URL: <http://dspace.tne.edu.ua/bitstream/316497/3274/1/%D0%9F%D1%83%D1%88%D0%BA%D0%B0%D1%80%20%D0%97..pdf>.
9. Taran T. A., Shemaev V. A. System studies and information technologies. 2005. №. 3. P. 114-131.
10. Shulzhenko, I. V., Ostapenko, S. Yu. & Symonenko, V. A. (2018). Improvement of the management decision-making process. *Pryazovsky Economic Bulletin*. (4). 73-77.
11. O. Yushkevich Systematization of views on the theory of enterprise development as an open system. *Bulletin of the Zhytomyr State Technological University. Series: economic sciences*. 2011. №. 2 (56). Part 2. P. 179-183.
12. Fayol H. Administration industrielle et générale. Dunod et Pinat. 1917. 174 p.

Soloviov Andrii

Doctor of economic sciences, professor

ORCID: 0000-0002-0377-7881

Kherson State University

4.2. Theoretical aspects of the motivational system of managers in organizations

To date, quite extensive theoretical material has been accumulated on the problems of employee motivation. Let us turn to the classical theories of motivation from the point of view of using their fundamental provisions to build a motivational system for managers of an organization.

In the 19th century, the dominant concept in the West was that human aspirations were based on the desire to obtain pleasure or to relieve feelings of dissatisfaction. It was based on the ancient Greek philosophy of hedonism. Then, at the turn of the 20th century, a new theory emerged that considered people's instincts as motivating sources. In the twenties of the 20th century, in the wake of sharp criticism of instinctive concepts, the theories of behaviorists appeared, which explained human behavior by conscious reactions and reflexes [16, p. 173].

Modern classical theories of motivation can be divided into three large groups: initial, substantive and procedural. Let's take a closer look at some of the most common theories.

The very first motivational influence on people's behavior was the «carrot and stick» method, which is still widely used today. The «stick» used to be most often the fear of the death penalty or expulsion from the country, and the «carrot» was wealth. The «carrot and stick» policy is captivating due to the simplicity of motives and incentives to achieve the set goal. It is preferable in extreme situations, when the goal is clearly defined, and is hardly suitable for complex projects with a long duration and a significant number of participants [18, p. 73].

This motivational technique of «carrot and stick» was based on the fact that a person by nature is lazy, cunning, selfish, wants to give less and take more; therefore, it is necessary to constantly force him to work, and in order for him not to be burdened by the constant compulsion to work, he must be systematically rewarded for good work [12, p. 62].

F. W. Taylor proposed the ideas of «scientific management». Through the rationalization of labor based on developed standards, he improved the «carrot and stick» type of motivation by introducing «daily output» and

wages in proportion to the output produced, in proportion to the employee's contribution. This led to an increase in labor productivity [8, p. 64].

The school of human relations (the main focus is on favorable relationships in a team) arose after the Hawthorne experiment conducted by E. Mayo. He substantiated the influence of human factors, especially social interaction and group behavior, on individual productivity.

Content theories of motivation include: A. Maslow's hierarchy of needs (1954); Alderfer's theory (1972); McClelland's theory (1961); Herzberg's two-factor theory (1959, 1968). They are supposed to be based on the distinction between primary and secondary needs. Despite some limitations of the theory of human needs, it provides the basis for more developed motivational models.

The mechanism of interaction between a person's needs and the motives of his behavior was one of the first to be considered by the American psychologist A. Maslow, who developed the so-called hierarchy of needs. According to it, human needs vary in their urgency and arise in a certain sequence. As primary needs are sufficiently satisfied within a reasonable framework, the individual's attention shifts to secondary needs. According to this theory, all human needs can be divided into five main levels: physiological needs, needs for safety and security, needs for group membership and social needs, needs for respect and status, self-actualization and complete satisfaction of needs.

Satisfying the needs of the first level ensures the very existence of a person [11]. We are talking about the basic physiological needs of food, air, water and sleep. The needs of the second level correlate with physical (safe working conditions) and economic (job security, etc.) safety. Typically, these two levels of needs are considered together and are called lower-order needs.

In addition, the hierarchy distinguishes three levels of higher order needs. The third level is devoted to the needs for love, feelings of belonging and social involvement at work (friends and psychologically compatible colleagues). Level 4 needs include the desire for respect and status, as well as high self-esteem and competence. Feelings of competence and the opinions of others form the basis of status. The fifth level of the hierarchy is the need for self-actualization, the desire to become everything that an individual is capable of being, to fully use one's skills and develop talents.

The considered model assumes that each person has certain needs that he seeks to satisfy. The satisfaction of certain needs only means that they are replaced by qualitatively different needs. Unsatisfied needs are the most motivating. A person is motivated primarily by the goal he is striving for at a given time. A fully satisfied need is not a strong motivating factor. A person perceives the satisfaction of needs as a new challenge.

This interpretation of A. Maslow's concept allows us to better understand the motives of the organization's managers. When developing a system of motives, the following is important:

- regularly conduct research in the form of sociological surveys to determine the motives of managers, and then offer their satisfaction;
- identify and accept the needs of managers;
- recognize the differences in the aspirations of managers;
- offer the satisfaction of specific unsatisfied needs;
- understand that the constant use of the same type of incentives (especially those that satisfy lower-order needs) gradually leads to a decrease in the motivation of managers.

In addition to the considered advantages, L. Maslow's model has its disadvantages. In particular, the organization does not have the ability to provide conditions for self-actualization to all managers. The conducted research also does not allow us to assert that human needs can really be ranked in a strict hierarchy; the necessity of a sequential path from satisfying needs of a lower level to a higher one has not been proven [14].

With the development of economic relations and the improvement of management, a significant role in the theory of motivation is given to the needs of higher levels. The representative of this theory is David McClelland. According to him, the structure of higher-level needs comes down to three factors: the desire for success, for power and for recognition. With this statement, success is regarded not as praise or recognition from colleagues, but as personal achievements as a result of active work, as a willingness to participate in making difficult decisions and bear personal responsibility for them.

Organizational managers with a high need for success are willing to take on challenging work that allows them to set their own goals, but they find it difficult to engage in work that does not have a clear and tangible outcome that occurs quickly enough. People with this need work hard and willingly, but do not really like to share their work with others. They are much less satisfied with the joint result than the individual result.

The desire to achieve makes managers successful in solving the problems they face. A successful manager must have a high level of need for achievement. However, often people with a high need for achievement do not

realize it in the management hierarchy, since at the upper management levels it is necessary to make more risky decisions and set higher goals than those for which they are ready [15, pp. 97-98].

Some observers suggest that the achievement motive is similar in meaning to the meaning that the concept of kaizen carries in Japanese culture. The Kaizen philosophy is an organizational culture aimed at continuous improvement. Japanese success is often associated with the fact that organizations constantly encourage staff to find ways improving everything around them. Kaizen is reminiscent of American individualism, the American desire for achievement, where the individual takes full responsibility for his actions and their results, seeks constant feedback and receives the satisfaction of knowing that he is contributing to conquering the top (personal or team) [19, p. 121].

The desire for power should not only speak of ambition, but also show a person's ability to work successfully at different levels of management in organizations, and the desire for recognition should indicate his ability to be an informal leader, have his own opinion and be able to convince others of its correctness.

Individuals motivated by power are excellent managers, but only if their aspirations are aimed at good organization, and not to achieve only personal success. Power for good organization is the need to influence the behavior of other people for the success of the company as a whole. Individuals with such a need achieve expansion of power using exclusively legitimate ways, achieving high performance in their work, which is why their efforts are positively perceived by subordinates and colleagues [19, p. 122].

Managers with a high need for recognition try to establish and maintain good relationships in the team, and receive approval and support from others. Such people prefer to occupy positions in the organization and perform such work that allow them to be in active interaction with people (colleagues and clients).

They need to regularly receive information about how others react to their actions and actively interact with a wide range of people. According to McClelland's theory, people seeking power must satisfy this need and can do this if occupying certain positions in the organization.

Manage such managers can, preparing them for the transition through the hierarchy to more high level through their certification, referral to advanced training courses, etc. Such people have a wide circle of contacts and strive to expand it. Their superiors should facilitate this. The needs in McClelland's concept are not mutually exclusive and are not arranged hierarchically. The influence of these needs on human behavior greatly depends on their mutual influence.

The theory of needs proposed by Clayton Alderfer proceeds from the fact that human needs can be combined into three groups: subsistence needs; communication needs; growth needs. These groups of needs correspond quite fully with the groups of needs of Maslow's theory.

Alderfer's growth needs correlate with the needs of self-expression, recognition and self-affirmation from Maslow's theory [14]. Connection needs are the needs of belonging, involvement and security, and the need for existence corresponds to the physiological needs from Maslow's hierarchy.

The three groups of needs are arranged hierarchically, but movement can go in two directions (unlike Maslow's theory):

- up if previous needs are satisfied;
- down if higher level needs are not met.

Alderfer called the upward movement through the levels of needs the process of satisfying needs, and the downward movement the process of frustration, i.e. defeat in the effort to satisfy a need. The presence of two directions of movement in satisfying needs opens up additional opportunities for motivating managers in the organization.

In the second half of the 50s of the 20th century, Frederick Herzberg and his colleagues developed another model of motivation based on needs. This theory arose in connection with the growing need to understand the influence of material and social factors on a person's future motivation. As a result of the study, F. Herzberg identified two groups of factors that show job satisfaction.

Hygienic factors associated with the environment in which work is carried out (wages, working conditions, status, work schedule, interpersonal relationships, degree of control over work) and motivation factors associated with the very nature and essence of the work (opportunity for growth, recognition, promotion service, work in itself). According to Herzberg, in the absence or insufficient degree of presence of hygiene factors, a person develops job dissatisfaction.

However, if they are sufficient, then in themselves they do not cause job satisfaction and cannot motivate a person to do anything. In contrast, the absence or inadequacy of motivation does not lead to job dissatisfaction.

But their presence fully causes satisfaction and motivates employees to improve their performance [20]. F. Herzberg made an original conclusion: eliminating factors that cause an increase in human dissatisfaction does not necessarily lead to an increase in satisfaction, and vice versa.

The growth of satisfaction is carried out under the influence of motivating factors, and the transition from dissatisfaction to its absence is under the influence of external factors. Therefore, priority attention should be paid to a person's dissatisfaction and only then, with the help of motivating factors, it is necessary to ensure satisfaction [12]. Thus, the two-factor model made it possible to expand the «arsenal» of management, demonstrating the potential of internal rewards arising from the labor process as such.

The theory of «X», «Y» and «Z» by D. McGregor, which is based on a person's attitude to work, is attractive due to the simplicity of using motives and incentives. The author analyzed the activities of the performer in the workplace and found that the manager can control the following parameters that determine the actions of the performer:

- tasks that a subordinate receives;
- quality of task performance;
- time of receiving the task;
- expected time to complete the task;
- means available to complete the task;
- the team in which the subordinate works;
- instructions received by a subordinate;
- convincing the subordinate that the task is feasible;
- convincing the subordinate of reward for successful work;
- the amount of remuneration for the work performed;
- the level of involvement of the subordinate in the range of work-related problems.

All these factors depend on the manager and, at the same time, to one degree or another influence the employee, determine the quality and intensity of his work. D. McGregor came to the conclusion that, based on these factors, it is possible to apply two different approaches to management, which he called «Theory X» and «Theory Y» [11].

«Theory X» (based on Taylor's theory) embodies a purely authoritarian management style, characterized by significant centralization of power and strict control over the factors listed above. «Theory Y» corresponds to a democratic management style and involves delegation of authority, improving relationships in the team, taking into account the appropriate motivation of performers and their psychological needs, and enriching the content of work.

Both theories have an equal right to exist, but due to their polarity, they are not found in their pure form in practice. As a rule, in real life there is a combination of different management styles. These theories had a strong influence on the development of management theory in general. References to them today can be found in many practical manuals on enterprise personnel management and motivating subordinates.

McGregor's theories were developed in relation to an individual person. Further improvement of approaches to management was associated with the development of the organization as an open system, and the work of a person in a team was also considered. This led to the concept of a holistic approach to management, i.e. the need to take into account the entire range of production and social problems.

Thus, W.G.Ouchi proposed his understanding of this issue, called «Theory Z» and «Theory L», which was largely facilitated by differences in management, respectively, in the Japanese and American economies.

W.G.Ouchi notes the disproportionate attention to engineering and technology to the detriment of the human factor. «Theory Z» was based on the principles of trust, lifelong employment (as attention to the person) and the group method of decision-making, which also provides a strong connection between people and a more stable position. However, it could be seen that management was developing mostly towards the ideas contained in «Theory Y», the theory of the democratic style of management.

Thus, with certain assumptions, «Theory Z» can be called a developed and improved «Theory Y», adapted primarily to the conditions of Japan. «Theory L» is more typical for the United States, where individualism, short-term hiring and a predominantly liberal management style are developed. However, some companies in Western countries successfully apply the principles of Theory Z.

The similarity of the considered models of human needs is quite obvious, but there are also significant differences between them (Table 1).

Table 1

Comparison of substantive theories of motivation

theory	characteristic
Maslow's theory	1. Needs are divided into primary and secondary and represent a five-level hierarchical structure in which they are arranged according to priority. 2. Human behavior is determined by the lowest unsatisfied need of the hierarchical structure. 3. Once the need is satisfied, its motivating impact stops.
McClelland's theory	1. Three needs that motivate a person are the need for power, success and belonging (social need). 2. Today, higher-order needs are especially important, since the needs of lower levels, as a rule, have already been satisfied.
Herzberg's theory	1. Needs are divided into hygiene factors and motivations. 2. The presence of hygiene factors only prevents job dissatisfaction from developing. 3. Motivations that roughly correspond to the needs of higher levels of Maslow and McClelland, actively influence behavior person. 4. In order to effectively motivate subordinate managers, the superior manager must understand the essence of the work himself.
Alderfer's theory	1. All human needs can be combined into three groups: the needs of existence, communication and growth. 2. These needs can be satisfied in two directions - up and down.
Theory by D. McGregor, W.G.Ouchi	This model has three components «X», «Y», «Z»: - according to theory «X» - people are lazy and must be forced to work; - according to the «U» theory, people are hardworking and want to work; - according to the «Z» theory - when developing a system for motivating employees, it is important to know their attitude to the values of the team and the norms of behavior in a given organization.

Source: compiled by the author based on [13, 14, 15].

In particular, Herzberg's theory of motivation has much in common with Maslow's theory. Herzberg's hygiene factors correspond to physiological needs, needs for safety and confidence in the future. His motivations are comparable to the needs of Maslow's higher levels. But there is one point where these two theories diverge sharply. Maslow viewed hygiene factors as something that causes a particular line of behavior [14].

If a manager is given the opportunity to satisfy one of these needs, he will perform better in response. Herzberg, on the contrary, believes that a manager begins to pay attention to hygiene factors only when he considers their implementation inadequate or unfair [14].

Content theories of motivation are based on needs and associated factors that determine human behavior. Process theories view motivation from a different perspective. In them analyzes how a person distributes efforts to achieve different goals and how to choose a particular type of behavior.

Process theories do not dispute the existence of needs, but believe that people's behavior is determined not only by them. According to procedural theories, a person's behavior is also a function of his perceptions and expectations associated with a given situation, and the possible consequences of his chosen type of behavior [11]. Thus, the basis of process theories is the proposition that an individual's motivation arises in the process of some action or work. The process initiates a person's future motivation.

There are four main process theories of motivation: expectancy theory (1980), equity theory (1965), Porter-Lawler model (1968) and E. Locke's goal setting theory.

Expectancy theory is one of the motivational theories widely used in practice. It is often associated with the works of V. H. Vroom and is based on the position that the presence of an active need is not the only necessary condition for motivating a person to achieve a certain goal. A person must also hope that the chosen type of behavior will actually lead to satisfaction or the acquisition of what he wants.

Expectations can be considered as an assessment by a given person of the probability of a certain event, i.e. the employee performs actions in anticipation of a reward and the person must believe that his efforts will increase the likelihood of receiving the reward.

When analyzing work motivation, expectancy theory emphasizes the importance of three relationships:

- labor costs – results;
- results – reward and valence (satisfaction with reward).

Expectations regarding labor inputs and results (3-P) are the ratio between the effort expended and the results obtained. So, for example, a manager can expect to receive high praise for his performance if he spends the extra effort and writes all the certificates and reports required by a superior manager. Of course, the manager may not expect that his efforts will lead to the desired results.

If he feels that there is no direct connection between the effort expended and the results achieved, then, according to expectancy theory, motivation will weaken. The lack of communication may occur because the manager has a poor self-image, because he is poorly trained or poorly trained, or because he has not been given enough authority or time to complete the task at hand.

Expectations regarding results – rewards (R-B) are expectations of a certain reward or incentive in response to the level of results achieved. A manager can expect that, as a result of his efforts, he will be recognized by management as a highly qualified specialist and will receive promotion and associated benefits and privileges. In this case, as in the previous one, if he does not feel a clear connection between the results achieved and the desired encouragement or reward, the motivation to work will weaken.

The third factor that determines motivation in expectancy theory is the valence or value of the incentive or reward. Valence is the perceived degree of relative satisfaction or dissatisfaction resulting from receiving a particular reward. Because different people have different needs and desires for rewards, the specific reward offered in response to performance may not be of any value to them.

The manager may end up getting a raise when he was expecting a promotion or more interesting and challenging work, or a greater degree of respect and recognition for his achievements. If the valency is low, i.e. the value of the reward received for a person is not too great, then the theory of expectations predicts that the motivation for work activity will weaken in this case [7, p. 85].

If the value of any of these three factors critical to determining motivation is small, then motivation will be weak and work results will be low. The relationship between these factors can be expressed by the following formula: $\text{Motivation} = 3 \cdot P \cdot B \cdot \text{valence}$, where 3 is labor costs; P – results of labor; B-remuneration for work.

To create a system of motivation for the work of managers, the theory of expectations presents various possibilities. Since different people have different needs, they value specific rewards differently. Therefore, the organization must match the remuneration offered to the needs of managers and align them. To effectively motivate managers, it is also necessary to establish a firm relationship between achieved results and rewards. In this regard, it is important to reward only effective work.

There are three possible options for the impact of a manager's efforts on the probability of receiving a reward:

- reward comes regardless of the effort put in, so it is not a stimulating factor;
- there is a direct connection between effort and reward, which stimulates work activity and is the motive for work, while the connection is probabilistic in nature and a person evaluates this probability. He may exert effort if it increases the likelihood of receiving a reward;
- the connection between effort and reward is insignificant, a person feels it, he can refuse an activity if he is convinced that his efforts slightly increase the likelihood of reward.

Consequently, the connection between effort and reward stimulates work, but they are rewarded not for effort, but for the results of work. Based on the theory of expectations, we can conclude that the manager must have such needs that can be largely satisfied as a result of the expected rewards. The organization should give such incentives that can satisfy the expected need of the manager.

Another explanation of how people distribute and direct their efforts to achieve their goals is provided by the theory of justice. According to S. Adams' theory of justice, the effectiveness of motivation is assessed by a manager not by a specific group of factors, but systematically, taking into account the assessment of rewards issued to other managers working in a similar systemic environment.

The manager compares the results of his participation in completing work tasks with the efforts made to achieve them, and also compares the resulting proportion with similar proportions of other managers.

The concept of labor contribution brings together a variety of elements that managers believe they have to sacrifice on the altar of the result – education, seniority, previous work experience, dedication and participation, time and effort, creativity and labor achievements [19, p. 121].

The result is a system of rewards that employees perceive as received for their work from employers: wages and bonuses, additional benefits, guarantees against unemployment, social and psychological rewards (Table 2).

Table 2

Key factors for assessing fairness

Employee contribution (compared with contributions from others of people)	Results obtained by the employee (compared to the results of other people)
Labor Effort	Real salary and benefits
Education	Social rewards
Work experience	Psychological reward
Labor indicators	
Job task complexity	
Other factors	

Source: compiled by the author based on [6, 18].

If a manager perceives compensation as too high, equity theory states that he will perceive an imbalance in the relationship with the employer and strive to restore balance. Perhaps the intensity of his work efforts will increase (Table 3), attempts will be made to devalue the rewards received (internal and psychological), encourage other managers to put forward demands for additional remuneration (external and physical), or simply employees will choose some other object for comparison (external and psychological).

Table 3

Possible reactions of managers to unfair actions

Type of reaction to injustice	Possible behavioral reactions to inflated reward	Possible behavioral reactions for insufficient remuneration
Internal, physical	Increasing labor intensity	Decreased labor productivity
Internal, psychological	Depreciation of incentives	Inflating the value of incentives
External, physical	Encouraging employees to demand additional remuneration	Bargaining for additional incentives; dismissal
External, psychological	Changing the comparison object	Changing employee behavior

Source: compiled by the author based on [12].

The main provisions of the theory of justice are confirmed by numerous studies. In particular, they showed that insufficient reward does lead to motivational tension with predictably negative consequences. At the same time, data on the behavior of employees when receiving inflated remuneration is quite contradictory.

The differences in the study results revealed the emergence of the concept of fairness sensitivity, which argues that each of us has highly individual preferences regarding fairness. Some people strive for inflated rewards, others behave in accordance with the traditional model of justice, and still others show «generosity», leaning more towards underestimated rewards. Determining individual predispositions allows managers to fairly accurately predict employees' reactions to injustice and their subsequent behavior.

Comparing models of justice and expectations allows us to highlight the similar elements used in them – effort (labor input) and reward (result). The main role in both models belongs to perception, which once again confirms the position that the organization's task is to obtain information from the manager, and not to impose its assessments on him.

L. Porter and E. Lawler developed a complex process theory of motivation, including elements of expectancy theory and equity theory [6]. Their model includes five variables: effort expended, perception, results obtained, reward, and satisfaction. According to the authors of the model, the results achieved depend on the efforts made by the employee, his abilities and characteristics, as well as his awareness of his role.

The level of effort exerted will be determined by the value of the reward and the degree of confidence that a given level of effort will actually entail a very specific level of reward. Moreover, the Porter and Lawler's Expectancy Theory establishes a relationship between reward and results, i.e. a person satisfies his needs through rewards for achieved results.

If there is a connection between the amount of external reward and the employee's efforts (and he feels this connection), then the motivation system works fully; in the opposite case, the employee is partially motivated by the results of his work (second internal feedback) and receives only internal rewards for his work. The distribution of five variables among themselves according to importance can give one or another motivational result.

One of the most important conclusions of L. Porter and E. Lawler is that productive work leads to satisfaction. As a result, this model has made a major contribution to the understanding of motivation. She showed,

in particular, that motivation is not a simple element in the chain of cause-and-effect relationships. This model also shows how important it is to integrate concepts such as effort, ability, results, rewards, satisfaction and perception within a single interconnected system.

In E. Locke's theory of goal setting, a person's motivation is determined by the goals he sets for himself and satisfaction with the results of his work. At the same time, it is believed that goal setting is a conscious process that presupposes a person's future intentions. The results of work depend on: complexity, specificity (clarity and certainty), profitability (acceptability) of the goal for a person and the employee's willingness to expend effort to achieve it, and the motivation of individuals can increase as they approach the goal.

The quality of work performance depends on organizational factors and the employee's abilities, which, in turn, also influence the goals and, as a consequence, the employee's motivation.

An employee's satisfaction or dissatisfaction is determined by the «struggle» of two processes:

- internal (how a person evaluates the results of his work from the point of view of correlating them with the goal);

- external (how a person and his work are assessed by others).

If these two processes do not conflict, then the employee is quite satisfied with his work results and how he is moving towards the goal. If a contradiction arises, then dissatisfaction with regard to achieving the goal prevails.

In recent years, new approaches to motivating employees have emerged – the concept of participative management, P. Warr's «vitamin» theory, etc. According to the concept of participative management, employees can be motivated by an interest in how their work affects the activities of the entire organization, and a desire to participate in the processes taking place in organizations. If an employee feels that he is in demand, that there is a connection between his initiative and reward, then the return from such an employee will be greater.

An analysis of the most common theories of motivation shows:

- most often the motivation of any human activity is considered, but insufficient attention is paid to the motivation of work;

- motivation is considered mainly as a socio-psychological phenomenon of a person, the economic side is not studied enough;

- the focus of most researchers is on the motivation of the individual; the motivation of teams, social and professional groups of personnel is practically not studied;

- problems of stimulating workers on the part of organizations are poorly developed, i.e. only one of the interacting parties, the employee, is considered, and the position of the organization is not examined.

All this indicates that in the theory of labor motivation of workers and teams, the theory of labor stimulation on the part of organizations, there are many «blank spots» that have yet to be filled in by Ukrainian and foreign researchers.

Nevertheless, many provisions of well-known theories of motivation are relevant for modern conditions in Ukraine. However, when using them, it is necessary to take into account the characteristics of a specific situation, the individual differences of managers, their psyche, culture, religious, demographic aspects, etc.

Many of the provisions of the above theories of motivation are, to one degree or another, reflected in the market management system. In particular, the following are actively used in the system:

1. Frederick W. Taylor – «principle of remuneration» – managers are remunerated in accordance with their labor contribution to the overall results of the organization, its structural unit.

2. Abraham Maslow – when implementing the system, the needs, interests and motives of managers' work are studied. Sociological surveys of managers of different organizations showed that the first place in importance is occupied by material needs and motives, the second by moral, the third by status, and the fourth by labor as a need. The needs and motives of work differ among managers of different organizations, as well as within one organization according to the levels of management of managers.

3. David McClelland – research confirms that managers of organizations have higher-level needs: power, success and belonging. Sociological surveys have revealed a great need among managers for recognition and approval of work performed, independence in work, responsibility for work results, creative work, participation in management, etc. The needs of the lower order include material needs (remuneration for work and material corporate benefits), and the needs of the higher order: moral, status, work as a need.

4. Frederick Herzberg – in the system, both hygiene and motivation factors are motivating. Wages are directly related to the result of labor (the volume of sales and production of products, its cost, etc.). The enterprise is developing and implementing an Action Plan to create conditions for effective work. The policy of the company and administration is implemented through the development and adoption of the Mission and Declaration of Corporate Values, which are communicated to each manager and become a motivating factor.

5. Expectations theory – fully applied in the system. Considering that each manager has his own needs (motives) and they can change, surveys are conducted annually among them about the value of this or that remuneration for them.

Labor records are kept daily (by deviations), which shows their labor contribution to the overall results of the work of the structural unit and the organization as a whole. Remuneration is carried out in accordance with labor contribution to overall results. Remuneration is determined individually, taking into account the value of a particular remuneration for the specific manager being rewarded. Remuneration must match the manager's needs.

6. Adams' theory of justice – provides for transparency in the system of assessment and remuneration of managers within a specific structural unit and transparency and openness in the assessment of the work of teams of structural units.

7. Porter – Lawler model (expectancy theory and equity theory). From the Porter-Lawler model, 3 elements are used (out of 14 elements):

- expectation that rewards (incentives) will be fair;
- reward (incentive) perceived as fair;
- satisfaction with reward (stimulation).

We must not forget about the motivation of managers – this is one of the main factors in achieving the overall goals of the organization. The effectiveness of work, the socio-psychological climate, labor productivity and the level of organizational culture of the organization depend on how motivated managers are in practice. To organize labor motivation in practice, it is necessary to determine the motives of work of managers and organize the process of motivating managers.

The fundamental task of stimulating the work of managers in organizations, therefore, is to ensure that the system of incentives corresponds to the system of motives for the work of managers and promptly takes into account changes in the latter. For each type of labor motive, the organization should strive to provide an exhaustive list of labor incentives in order to attract and retain managers, and then strengthen their motivation.

Thus, an analysis of real economic processes shows that the relationship between the organization and managers arises regarding the list of incentives and their changes. Clarification of the subjects and objects of these relations allows us to define the incentives for managers as an economic category in the following way.

Incentives for the work of managers as an economic category expresses the relationship between an organization and its managerial corps regarding the set of benefits (labor incentives) that the organization offers to managers for their work.

As for the category «labor motivation», it shows the attitude of managers towards work. Their minds contain a system of motives. The more the organization's incentive system coincides with it, the higher the degree of implementation of motives in practice, the higher the motivation of managers. Its level can be high, medium and low.

In modern conditions, the level of labor motivation in most organizations is low, and this causes some anxiety among owners and their dissatisfaction with the attitude of managers towards work. This has become especially visible in recent years. More and more owners understand that low labor motivation has become the most acute problem of the organization. For many organizations, the only way out of a crisis is to increase the motivation of managers and other personnel [9, pp. 79-80].

That is why many organizations are developing their own labor incentive systems, modifying the traditional tariff system of remuneration, introducing tariff-free systems, changing the provisions on bonus systems for managers, paying for length of service, etc. Thus, the motivation of managers falls within the circle of economic interests and relations between them and the organization.

In most organizations, the level of labor motivation of managers does not satisfy the owners; they take various measures to improve it. Unfortunately, this does not always work out. There are often cases when new provisions on bonuses, instead of growth, give rise to a drop in the motivation of managers.

labor motives are on the side of the individual, labor incentives are on the organization's side, motives are in the employee's mind, incentives are in the list of benefits that the organization gives in exchange for labor [9, p. 81].

To satisfy needs and realize its interests, the organization is forced to provide managers with a system of material and social benefits. Otherwise, it will be left without professional management of the organization, which will doom it to bankruptcy. The needs and interests of the organization are divided into resource ones: in material resources (fixed and working capital), labor resources (personnel), financial resources, etc., and socio-economic ones: increasing the economic and social efficiency of the production of goods and services, increasing competitiveness and market shares, preservation and development of the organization and personnel, growth of the organization's image, etc.

People's attitudes towards work are multifaceted. In one respect, work is an economic necessity, in another it is a social need. In the first case, labor is a source of income, in the second, it is a source of enjoyment in the labor process itself. Work brings a lot of positive emotions: the joy of creativity, inspiration from success, generates a surge of strength and energy, provides physical, intellectual and emotional stress necessary for a normal life, maintaining health and prolonging the active period of life. For these reasons, labor itself becomes the motive of labor. This motive is labor as a need.

Errors in the formation of a system of labor incentives lead to a mismatch between the interests of the organization and managers. Thus, in the tariff-salary system, managers are paid depending on their working hours. At the same time, the organization expects that the manager it hires will work intensively and proactively.

However, the manager soon learns the obvious truth: the salary does not actually depend on the efficiency of his work, and any initiative is not encouraged. Under these conditions, the manager begins to save his labor, while for decreasing work he receives a constant salary, i.e. the organization begins to pay more and more for each unit of labor expended [9].

Differences in labor motivation in organizations depend on many circumstances. These are the level of salaries in the organization and in the local labor market, management style, relations between owners and employees, level of personnel development, etc. Managers' work motivation is influenced by tension in relations between staff and owners, low wages and loss of hope for its growth, detachment of staff from making important decisions, confidentiality of information about financial indicators of production, etc. All this does not in any way encourage most managers to be creative, take initiative, or overcome difficulties.

Work motivation can be considered in statics and dynamics. IN In the first case, the existing level comes to the fore labor motivation (high, medium, low) and fixed set of labor motives. In the second case we are talking about changing the set motives and about the dynamics of the level of labor motivation, for example, from low to medium and high, that is, motivation is considered as process. Analysis of the existing level of motivation allows us to outline measures to change it. The analysis reveals the level of motivation of managers in general and by «levels» of management. On its basis, differentiated measures are developed to enhance labor motivation, that is, labor incentives are improved. The dynamics of the level of motivation acts as a response from managers to the organization's efforts to improve labor incentives. Thus, labor motivation is a process of changing the composition of labor motives and the level of motivation of managers. Labor motivation appears as a complex process, as a developing economic relationship.

The process of labor motivation proceeds cyclically. Each cycle can strengthen or weaken the motives for work. If remuneration increases, work evaluation is fair and the manager is morally rewarded, then his motivation increases, and vice versa [7].

In practice, in organizations, owners offer managers a set of various benefits in the hope of a positive reaction from the latter, for intensive and proactive work. However, they often find that managers do not behave as expected.

In turn, managers, having received a system of incentives from the organization, often see that rewards can be obtained without bothering themselves with intense work, without showing creativity, and see a weak connection between incentives and labor. In this regard, labor motivation remains low, the labor potential of managers is only partially used, the organization's material resources are used ineffectively, etc.

Sociological surveys of managers in organizations in various industries show that most of them do not work at full capacity; they can work better. It all comes down to the disadvantage of working hard and well in the existing system of labor incentives. Time and time again, owners enter into relationships with managers regarding low work motivation.

Thus, regarding the motivation of work, two subjects enter into a relationship – the organization and managers. By changing the composition of labor incentives (by introducing new ones and removing ineffective ones), the organization thereby influences the composition of managers' labor motives.

In this regard, managers have a new motive for work – to become a leader in their position, to receive material and moral rewards. Being dissatisfied with the attitude of managers towards work, the organization takes measures to increase labor motivation, as a rule, by changing the conditions and amounts of bonuses. Thus, the objects of relations in this process are the structure of managers' labor motives and the level of their motivation.

Clarification of the subjects and objects of these relationships allows us to determine the category «motivation of managers' work». Labor motivation of managers as an economic category expresses the relationship between the managerial corps and the organization regarding the achievement and maintenance of motivation at a level that ensures the effective use of the labor potential of managers and the organization's means of production.

Currently, the practical task of organizations is to learn to systematically study the motives of work of managers, their satisfaction with the composition of incentives and each of them. It is very important to stimulate the work of managers as much as possible, because.

The efficiency of production and the competitiveness of the organization primarily depend on the level of their motivation. In the vast majority of organizations, there is no study of managers' opinions about the sufficiency and value of available labor incentives, or about the degree to which the motives of their work are realized. Almost everywhere, labor incentives are organized blindly, out of habit, out of intuition, sometimes borrowing the experience of other countries without adapting it to local conditions, etc. It is quite clear that such labor incentives cannot be effective.

Conclusions. An analysis of the most common theories of motivation showed:

- most often the motivation of any human activity is considered, but insufficient attention is paid to the motivation of work;
- motivation is considered mainly as a socio-psychological phenomenon of a person, the economic side is not studied enough;
- the focus of most researchers is on the motivation of the individual, while the motivation of teams, social and professional groups of personnel is practically not studied;
- problems of stimulating workers on the part of organizations are poorly developed, i.e. only one of the interacting parties, the employee, is considered, and the position of the organization is not examined.

All this indicates that in the theory of labor motivation of workers and teams, the theory of labor stimulation on the part of organizations, there are many «blank spots» that have yet to be filled in by Ukrainian and foreign researchers.

Sources

1. Zbrytska T. P., Savchenko G. O. The role of work motivation in personnel management in modern conditions. *Bulletin of the Khmelnytskyi National University*. 2011. № 2. Vol. 3. P. 220-224.
2. A. M. Kolot, S. O. Tsybalyuk Personnel motivation: textbook. K.: KNEU, 2011. 397 p.
3. Lukyanenko N. D., Buntovska L. L. Personnel motivation: Training manual. Donetsk, DonNU, 2004. 302 p.
4. Maslova S. O., Kononyuk K. E. Motivation as a factor of work efficiency. *Herald of ZHTU*. 2018. №2. P. 85-89.
5. Management: conceptual and terminological dictionary. G. V. Shtokin, M. F. Golovaty, O. V. Antonyuk, V. P. Sladkevich. K.: MAUP, 2007. 744 p.
6. G. V. Nazarova, I. O. Martynenko Conceptual model of motivated personnel training. *Herald of social and economic research*. 2013. № 4. P. 106-111.
7. Sokolenko V. A., Klyzhenko A. S. The mechanism of influence of personnel motivation on increasing the level of labor productivity. *Bulletin of NTU «KhPI»*. 2013. № 69 (1042). P. 83-87.
8. Taylor F. Principles of scientific management / trans. with English A. I. Order. Controlling, 1991. 104 p.
9. Shpektorenko I. V. The theory of motivation of F. Herzberg in the context of the structure of professional mobility of personnel. *Aspects of public administration*. 2013. № 1. P. 78-83.
10. Auty Richard M. Sustaining Development in Mineral Economies: The Resource Curse Thesis. London: Routledge, 1993.
11. Barnett, T. and Scott B. Droege. «Theory Z.» *Encyclopedia of Management*. Ed. Marilyn M. Helms. 5th ed. Detroit: Gale, 2006. 914-916. Gale Virtual Reference Library. Web. 5 Feb. 2012.
12. Gylfason, T. Natural resources, education and economic development. CEPR Discussion Paper 2594, 2000.
13. Haney, C., Banks, W. C., & Zimbardo, P. G. (1973). Study of prisoners and guards in a simulated prison. *Naval Research Reviews*, 9, 1-17. Washington, DC: Office of Naval Research.
14. Maslow, A. H. (1943). A Theory of Human Motivation. *Psychological Review*, 50, 370-396.
15. McClelland, D. (1953). The Achievement Motive. New York: Appleton-Century-Crofts.
16. Miner J. B. Organizational behavior 1: Essential theories of motivation and leadership. Routledge. 2015. 415 p.
17. Pardee, R. L. (1990). Motivation Theories of Maslow, Herzberg, McGregor & McClelland. A Literature Review of Selected Theories Dealing with Job Satisfaction and Motivation.
18. Plutchik, R. (2001). The nature of emotions. *American Scientist*. 89(4), 344.
19. Schultz & Schultz, D. (2010). Psychology and work today. New York: Prentice Hall. pp. 121-122.
20. Zimbardo, P. G (2007) «Understanding How Good People Turn Evil». Interview transcript. «Democracy Now!», March 30, 2007. Accessed March 31, 2007.
21. Roxana Corduneanu, Adina Dudau & Georgios Kominis Crowding-in or crowding-out: the contribution of self-determination theory to public service motivation. *Public Management Review*. 2020. Vol. 22 (7). Pp. 1070-1089. URL: <https://doi.org/10.1080/14719037.2020.1740303>
22. Levitats Z. & Vigoda-Gadot E. Yours emotionally: How emotional intelligence infuses public service motivation and affects the job outcomes of public personnel. *Public Administration*. 2017. Vol. 95. Pp. 759-775. URL: <https://doi.org/10.1111/padm.12342>

Розділ п'ятий **Біологія, екологія**

Когут Василь Іванович / Kohut Vasyllvanovych

ORCID: 0009-0005-2777-5177

Тернопільський національний педагогічний університет ім. В. Гнатюка

5.1. Підходи до біогеографічного районування землі

5.1. Approaches to the biogeographic regionation of the earth

Вступ. Загалом кожен біоценоз характеризується певним набором таксономічних груп живих організмів. Система цих угруповань є сформованою впродовж багатоміліардних еволюційних процесів, що супроводжувались періодичними вимираннями та міграціями живої речовини, де на перший план вийшли глобальні палеогеографічні чинники, які за сучасними науковими поглядами стали вирішальними у формуванні біомів, та розглядаються з точки зору різних теорій, зокрема: «мостів суходолу», постійного розташування материків і океанів, пендуляції (коливань), руху літосферних плит, які дозволяють достовірно пояснити принципи сучасного розселення організмів, формуючи тим самим розуміння, щодо багатогранності ареалів їх поширення [7]. Виявлення закономірностей розподілу величезного різноманіття організмів тісно пов'язано з проблемами впорядкування інформації про їх поширення на планеті, що стало рушійним фактором для виникнення різнопланових методологій, які покликані порівнювати видове біорізноманіття окремих біоценозів. Подальші наукові пошуки призвели до розробки узагальненого способу виділення окремих територіальних, природних, одиниць поширення живих організмів-біогеографічного районування [2].

Вивченням підходів до біогеографічного районування Землі займалися вітчизняні: Марисова І. (2005) [5], Кукурудза С., Блажко Н. (2012) [4], Тарасюк Н., Тарасюк Ф. (2016) [7], Ішук О. В., Світельський М. М. (2019) [3], Білоус Л. Ф. (2020) [2], Фекета І. Ю. (2020) [8], Підгорна С. Я. (2021) [6], та зарубіжні: Олсон Д., Дінерштайн Е. (2001) [9], Санмартін І. (2012) [11], Ледл Р. Дж., Мор П. Д., Кох К. Б. (2016) [10] науковці, проте дане питання розглянуто фрагментарно та потребує розширеного дослідження, що робить дану тему досить актуальною.

Ціль роботи. Узагальнити підходи, щодо флористичного та фауністичного районування поверхні Землі. Основними завданнями є: дослідження актуальних наукових підходів до біоценотичного, флористико-фауністичного та біофілотичного районувань; вивчення груп організмів з точки зору їх організації та географічного розподілу; здійснення аналізу літературних джерел, щодо впливу біорізноманіття на особливості біогеографічного районування. Результати дослідження можуть служити підґрунтям для розробки принципово нових підходів до біогеографічного районування планети науковою спільнотою. Об'єкт дослідження: біогеографічне районування. Предмет: особливості методологічних підходів у районуванні живих організмів та характеристика їх поширення у просторі й часі.

Матеріали та методи. Біогеографічне районування є одним із способів ранжування територіальних одиниць на локальному і глобальному рівні з відносно однорідними біогеоекологічними умовами та подібними якісними і кількісними характеристиками. Попри юридичну незатвердженість біогеографічного регіону, як окремої одиниці районування. Біогеографічне районування активно використовують, послуговуючись методом моделювання у мережах: «Емеральд» та «Natura 2000». У ЄС ієрархізація біогеографічних регіонів є закріпленою в «Оселищній директиві» Ради ЄС від 21 травня 1992 року, що постійно вдосконалюється [1].

Основними методами, які простежуються в роботі, стали: емпіричні, теоретичні, методологічні, спостереження, моделювання, районування, картографічні, геоінформаційні [8].

Результати та обговорення. На поширення живих організмів впливає низка факторів, що дозволяє ієрархізувати таксономічні групи за характером дії та походженням на такі складові: абіогенні (кліматичні, едафічні, орографічні, гідрологічні), біогенні (фітогенні, зоогенні), антропогенні, історичні (геологічна історія, еволюція) [4].

Таким чином класифікація територіальних угруповань організмів фундаменталізована на певних діагностичних параметрах відповідних угруповань. Зокрема Марисова І. (2005) виділяє такі основні напрямки класифікації: 1) за аналогічними ознаками (схожістю системий функцій угруповань); 2) за гомологічними ознаками (схожістю філогенезу цих угруповань). Даний поділ забезпечує здійснення

біогеографічного районування за такими формами: 1) біоценотичною; 2) флористико-фауністичною; 3) біофілотичною.

Біоценотичне районування дозволяє ієрархізувати таксони у системно-логічній послідовності від найменшого (асоціація) до найвищого (біом, як об'єкт біоценотичного районування) [5].

Джамєєв В. Ю. (2019) окреслює біом, як певні функціональні сукупності різних груп організмів, або середовищ існування, які територіально відповідають природним зонам Землі. Тому головними біомами суші виступають біоценози наземних і водних екосистем [3].

В свою чергу флористико-фауністичне районування забезпечує системну рангову градацію регіонів.

Першим, хто спромігся здійснити флористичне районування Землі був німецький ботанік Адольф Енглєр (1879), який склав карту «Світові ботанічні царства» (рис. 1), де відобразив межі поширення окремих регіональних флор та різних типів рослинності в кожній з виділених ним областей. Також вчений вперше ідентифікував чотири основні квіткові регіони, або «царства», у світі, та спробував простежити їх еволюцію [10].

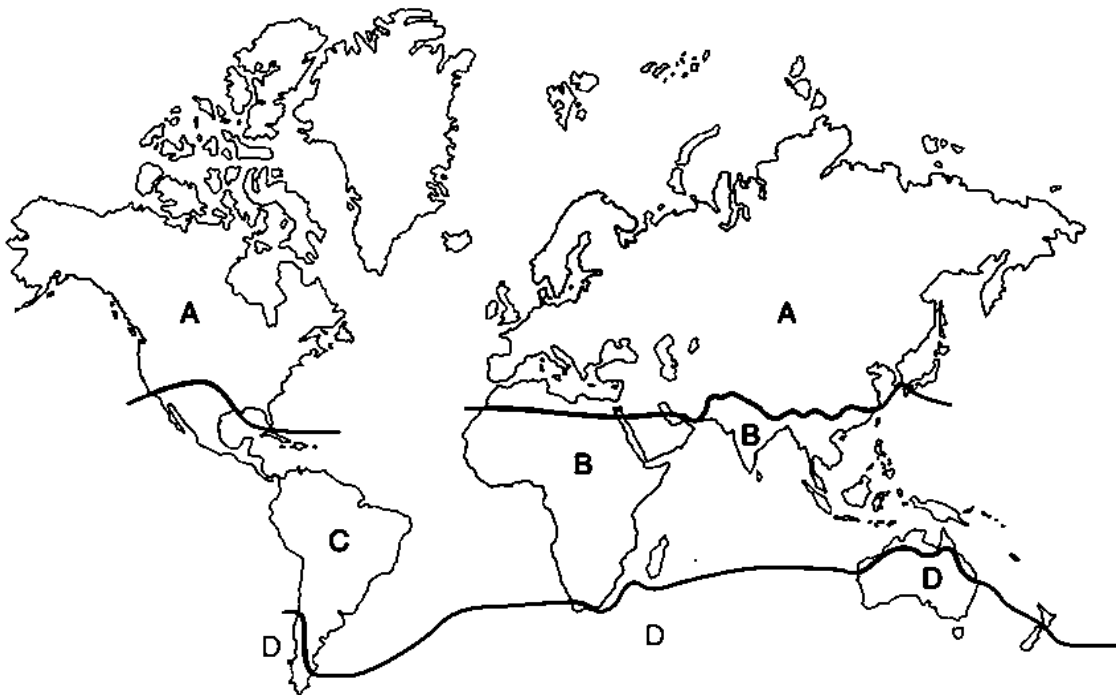

Рис 1. Світові ботанічні царства за А. Енглєром, де А- Північне позатропічне царство; В- Палеотропічне царство, що простягається від Африки до Ост-Індії; С- Південноамериканське царство; D- Старе океанське царство, що простягається від узбережжя Чилі через південну частину Африки та острови Південної Атлантики та Індійського океанів, до Австралії та частини Нової Зеландії.

В подальших працях Тахтаджян А. Л. (1978) здійснив ранжування флористичних угруповань, виділивши наступні ієрархічні одиниці районування: царство – підцарство – область – підобласть – округ – район-дільниця. Де флора суші поділяється на 6 царств, у межах яких виділяють 34 області, а флора Світового океану класифікується окремо [8].

Іщук О. В. (2019) вважає, що між різними флористичними угрупованнями відсутні чіткі межі, що ускладнює її ієрархізацію. Тому вчений пропонує виділяти фітохорії (одиниці флористичного районування) за флористичним принципом ієрархічності. За яким подібні за складом флори необхідно об'єднувати за чітко виокремленими одиницями районування і кількісними показниками (абсолютна кількість та % подібності таксонів), а також за ступенем систематичної спорідненості неспівпадаючих представників різних таксонів. Під час здійснення флористичного районування має враховуватись ступінь враженості, локалізація та характер ендемізму для оцінювання значення досліджуваної територіальної одиниці в системі флористичного районування [3].

Ледл Р. Дж., Мор П. Д., Кох К. Б. (2016) у праці «Біогеографія, екологічний та еволюційний підхід» створили глобальну карту сучасного поширення рослинності на Землі з допомогою прогнозів комп'ютерної моделі, BIOME 3. Проте вона є дещо ідеалізована, оскільки ігнорує антропогенний фактор (рис. 2).

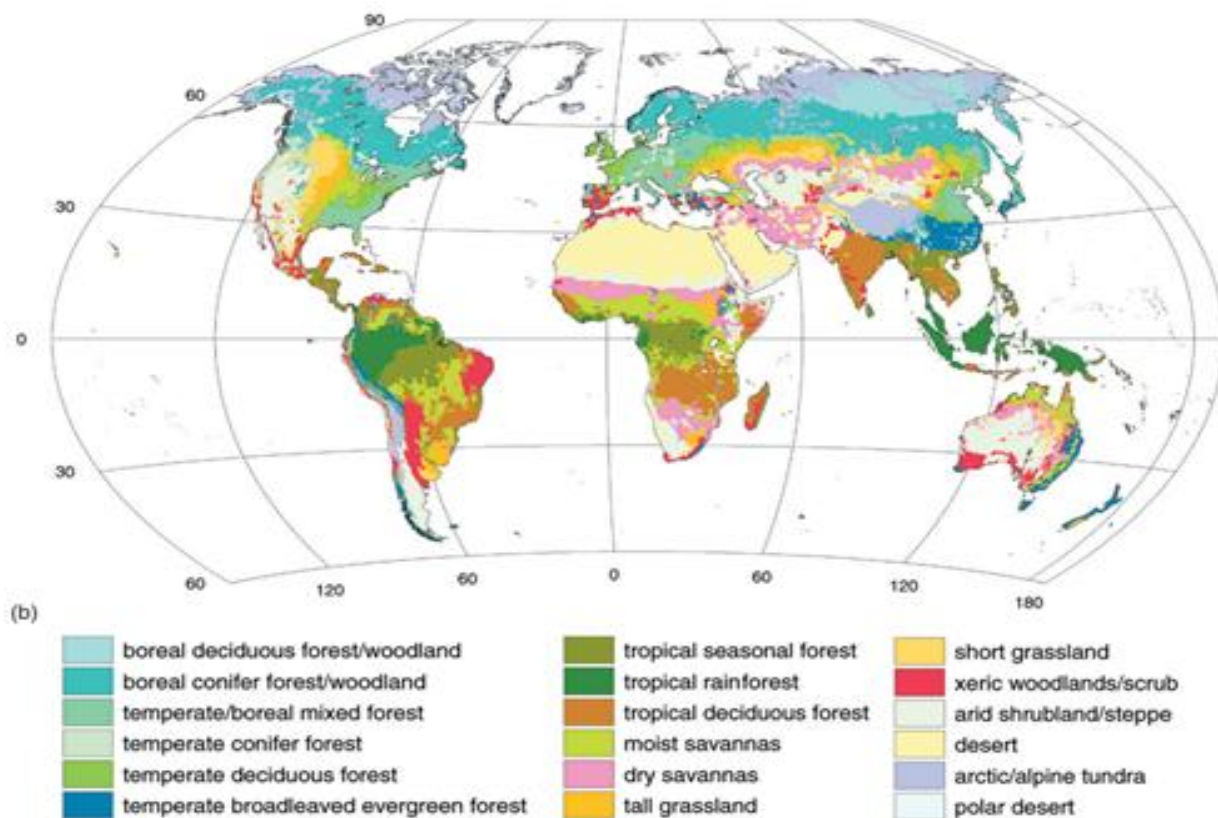

Рис. 2. Глобальна карта рослинності, отримана з прогнозів комп'ютерної моделі, BIOME 3 [10]

В дослідженні флористичних угруповань чільне місце займає аналіз реліктових та ендемічних груп організмів, оскільки вони забезпечують неповторну специфічність флори.

Головним фактором даної ієрархізації виступає ступінь ендемізму таксонів різних рангів, генетичний, географічний та історичний елементи флори [10].

В фауністичному районуванні виокремлюють такі особливі підходи:

1) фауногенетичний-застосований Склетером Ф. (1875), Уоллесом А. (1876), де ключова роль віддається реліктовим та ендемічним видам; 2) ландшафтно-зональний – вивчає біотопи та ареали поширення тварин, які пов'язані спільним проживанням і трофічними ланцюгами один з одним та з компонентами фітоценозів, що дозволяє фауністичним регіонам відповідати ландшафтним зонам. Фауна за своїм просторово-часовим генезисом є неоднорідна (гетерогенна), що має велике значення у її формоутворенні на певній території, а на їх розповсюдження впливає широтна та висотна зональність. Також важливими є еволюційні процеси у формоутворенні таксономічних груп та способи поширення тварин у природі [1].

Ледл Р. Дж., Мор П. Д., Кох К. Б. (2016) переконані, що фауністичне районування зародилось разом із появою нового наукового напрямку – зоогеографії, яка виникла з початку XIX століття. Сам процес районування на ранніх етапах був достатньо складним, через те, що чисельні фауністичні угруповання, особливо такі домінуючі групи, як птахи і ссавці є значною мірою розповсюдженими та водночас ізольованими в окремих популяціях і до того ж часто зустрічаються у великій різноманітності біотопів. Одними із перших, хто заклав основу для фауністичного районування стали зоогеографи: Прічард Дж. (1826) та Свенсон В. (1835), які узагальнено визначили шість регіонів, що відповідали сучасним континентам.

Детальніше районування Землі здійснив британський орнітолог Філіп Склеїтер в 1858 році. Перше таке дослідження було здійснене на горобцеподібних птахів, що дозволило вченому висунути власну гіпотезу про те, що всі види тварин виникли в межах тієї території, в якій вони мешкають сьогодні й останки яких знаходять, тому вивчення районування і порівняння різних місцевих фаун дозволяє встановити центри виникнення живих організмів [10].

Більш сучасне фауністичне районування починає своє ранжування від областей, що можуть об'єднуватись в геї (царства) та мають більш високий ранг, ніж флористичні, при меншій кількості класифікаційних одиниць [6], зокрема Гептнер В. Г. виділяє три фауністичні царства (Нотогея, Неогей, Арктогея) на основі древності фауни ссавців, що входять до складу п'яти областей (Австралійська, Неотропічна, Ефіопська, Індо-Малайська, Голарктична). В свою чергу фауністичні області за своїм обсягом відповідають флористичним царствам [2].

Своє ранжування фауністичних угруповань подає Кукурудза С. (2012), який виокремлює такі ієрархічні групи, як: царство – підцарство – область – підобласть – провінція – підпровінція – округ – підокруг [4].

Абдурахманов Г. М. (2001) у фауністичному районуванні земної кулі виділяє такі основні царства (рис. 3): нотогея, неогей, палеогей, арктогея. В свою чергу царства поділяють на області (підобласті).

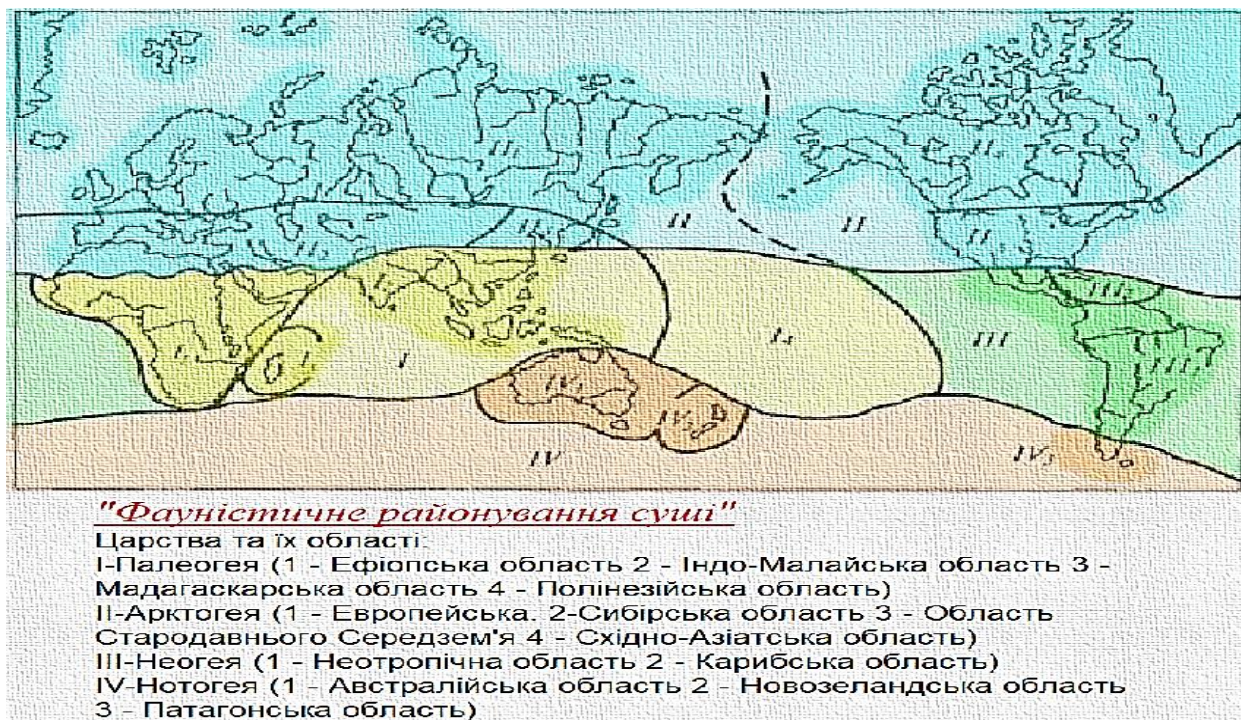

Рис. 3 Фауністичне угруповання суші [5]

Біофілотичне районування (рис. 4) являється цілісним районуванням фауністичних та флористичних угруповань (біофілот), що відображає географо-генетичну та фізичну і динамічну своєрідність кліматувоволуційному процесі тваринного і рослинного світу, маючи при цьому опосередкований результат поширення і географічного генезису всіх організмів.

Біофілотичне районування вперше розробили і ввели в біогеографічну науку Второв П. (1978) та Дроздов М. (2001), які виділили так званий «генеалогічний ряд» царств від найбільш стародавніх до молодих: Орієнтальне, Ефіопське, Неарктичне, Мадагаскарське, Капське, Антарктичне, Австралійське, Палеарктичне, Неотропічне. Їх районування майже повністю відповідає уже існуючим схемам розподілу флор і фаун з деякими відмінностями у структурі. Важливим критерієм біофілотичного районування є наявність ендеміків, з урахуванням їх якісних та кількісних показників у співвідношенні систематичних таксонів різного рангу [2].

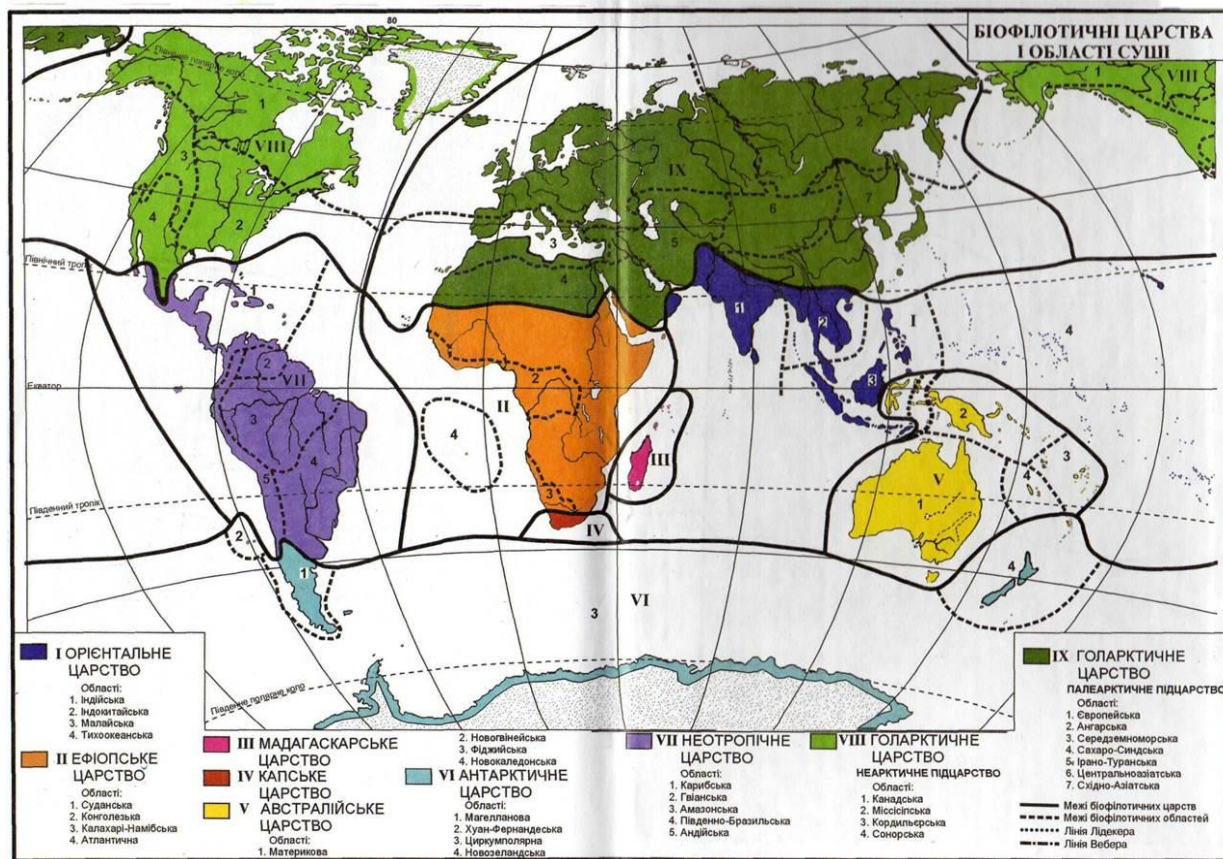

Рис. 4. Біофілотичні царства і області суші [5]

Санмартін І. (2012) вважає закономірним виокремлювати принципи біофілотичного районування за аналогічними (біоценотичною таксономічною шкалою) та гомологічними ознаками. А відтак і системи еколоморфологічного (біоценотичного) та генетико-регіонального (біотичного) впорядкування окремих елементів в ієрархічну систему регіонів, об'єктом якого виступає ареал [11].

Науковці «Всесвітнього фонду дикої природи» (World Wide Fund for Nature) Олсон Д., Дінерштайн Е. (2001) розробили власну систему біогеографічного районування і змогли поєднати еколого-морфологічний та генетико-регіональний підходи до системного розуміння територіальних особливостей біорізноманіття, де одиницями найвищого рівня є екозони, які містять у своїй структурі певну кількість біомів, які визначаються зональністю екологічних факторів, територіального поділу біорізноманіття та типами оселищ.

За системою «World Wide Fund for Nature» виділяють 8 екозон: 1) Неарктика – NA (22,9 млн км²); 2) Палеарктика – PA (54,1 млн км²); 3) Афротропіка – AT (22,1 млн км²); 4) Індомалайя – IM (7,5 млн км²); 5) Нотогея – NT (Австралазія) (7,7 млн км²); 6) Неотропіка – NT (19,0 млн км²); 7) Океанія – OC (1,0 млн км²); 8) Антарктика – AN (0,3 млн км²) [9].

За ранжуванням «Всесвітнього фонду дикої природи» виділяють такі основні ієрархічні групи районування, як: екозони – біоми (прісноводні та морські) – екорегіони – оселища.

Оселища, за класифікацією організації Європейських університетських інформаційних систем природи (EUNIS), поділяють на: 1) морські; 2) прибережні; 3) внутрішні поверхневі води; 4) болотні; 5) лучні з переважанням різнотрав'я; 6) пустелі, чагарники й тундри; 7) ліси та лісопокритіземлі; 8) внутрішні без рослинності чи з незначною її кількістю; 9) сільськогосподарські; 10) забудови, промислові та штучні; 11) комплекси оселищ [2].

Висновки. Отже, регіонально-генетичний принцип є фундаментальним у біогеографічному районуванні, тобто за спільністю походження таксономічних груп живих організмів у межах ареалів з однорідними умовами можна визначити окрему ієрархічну групу районування.

Характеризуючи окремі форми біогеографічного районування важливо послуговуватись геолого-геоморфологічними, ботанічними, зоологічними, палеонтологічними, палеоботанічними, кліматологічними та метеорологічними даними, що дозволяють ґрунтовно дослідити генезис біоти загалом в межах природніх територіальних комплексів.

Флористичні та фауністичні угруповання різних регіонів Землі формуються в процесі еволюційного та філогенетичного розвитку різних біот. Тому ці угруповання складаються із видів різного походження та досить різноманітні в екологічному відношенні.

Джерела

1. Басюк Т. О., Гопчак І. В. Методичні вказівки до лабораторних робіт з навчальної дисципліни «Біогеографія» Рівне: НУВГП, 2021. – 19 с.
2. Білоус Л. Ф. Біогеографія. Навчальний посібник. Київ: Видавничий центр Київського національного університету імені Т. Шевченка, 2020. 260 с.
3. Ішук О. В., Світельський М. М., Федючка М. І., Матковська С. І., Пінкіна Т. В., Соломатіна В. Д. Біогеографія: навчальний посібник. за заг. ред. Олді-плюс, Херсон: 2019. 336 с.
4. Кукурудза С., Блажко Н. Біогеографія: навч. метод. посібник. Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2012. 102 с.
5. Марисова І. В. Біогеографія. Регіональний аспект: навч. посіб. Вид. 2-е, переробл. і допов. Суми: Університетська книга, 2018. 128 с.
6. Підгорна С. Я., Делі О. Ф., Трач В. А., Черничко К. Й. Біогеографія: метод. вказ. до практичних занять та самостійної роботи (для студентів біологічного факультету денної та заочної форм навчання); Одес. нац. ун-т ім. І. І. Мечникова, біологічний ф-т. Одеса, 2021. 24 с.
7. Тарасюк Н. А. Тарасюк Ф. П. «Біогеографія»: практикум з курсу. Луцьк :Східноєвр. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2016. 111 с.
8. Фекета І. Ю. Біогеографія. Методичні матеріали для студентів географічного факультету спеціальностей: 014.07 Середня освіта (Географія), 106 «Географія». Ужгород: Видавництво УжНУ «Говерла», 2020. 60 с.
9. David M. Olson, Eric Dinerstein, Eric D. Wikramanayake, Neil D. Burgess, George V. N. Powell, Emma C. Underwood, Jennifer A. D'amico, Illanga Itoua, Holly E. Strand, John C. Morrison, Colby J. Loucks, Thomas F. Allnutt, Taylor H. Ricketts, Yumiko Kura, John F. Lamoreux, Wesley W. Wettengel, Prashant Hedao, Kenneth R. Kassem, Terrestrial Ecoregions of the World: A New Map of Life on Earth: A new global map of terrestrial ecoregions provides an innovative tool for conserving biodiversity, BioScience, Volume 51, Issue 11, November 2001, 933-938 p.
10. Ladle R. J., Moore P. D., Cox C. B. Biogeography An Ecological and Evolutionary Approach. Chichester, UK; Hoboken, NJ: John Wiley & Sons, 2016. 509 p. URL: <https://mariomaira.com/wp-content/uploads/2020/10/Biogeography-AnEcological-and-Evolutionary-Approach-Cox-Moore-Ladle-9-Edition.pdf>.
11. Sanmartín I. Historical Biogeography: Evolution in Time and Space. Evo Edu Outreach, 2012. Vol. 625. P. 555-568. DOI: 10.1007/s12052-012-0421-2 URL :<https://evolutionoutreach.biomedcentral.com/track/pdf/10.1007/s12052-012-0421-2.pdf>.

Розділ шостий**Програмне забезпечення, комп'ютерні та інформаційні технології,
автоматизація та приладобудування, електроніка телекомунікацій****Попова Ірина Олексіївна / Popova Iryna Alekseevna**

Кандидат технічних наук, доцент

ORCID: 0000-0001-5429-8269

*Таврійський державний агротехнологічний університет ім. Д. Моторного***Чаусов Сергій Володимирович / Chausov Sergiy Vladimirovich**

Кандидат технічних наук, доцент

ORCID: 0000-0003-3811-9077

*Таврійський державний агротехнологічний університет ім. Д. Моторного***6.1. Дослідження негatronу на базі аналога лямбда-діоду в якості енергоекономічного датчика****6.1. Investigation of a negatron based on an analog of a lambda diode as an energy-efficient sensor**

Якість роботи пристрів захисту електрообладнання в першу чергу залежить від типу первинних перетворювачів, що застосовуються для контролю параметрів діагностування. Тому питання розробки і дослідження параметрів та можливостей сучасних перетворювачів, наприклад, таких як негatron лямбда-діод, є актуальним. Існує народно – господарча проблема: підвищення експлуатаційної надійності асинхронних двигунів в АПК, яких у виробництві переважна більшість. Головною причиною існуючої проблеми є експлуатаційні аварійні режими роботи асинхронних двигунів в сільськогосподарському виробництві, тому розробка і удосконалення пристроїв діагностування режиму роботи асинхронних двигунів є одним з шляхів рішення проблеми їх експлуатаційної надійності.

Розробку сучасних приладів діагностування та захисту електрообладнання проводять із використанням новітньої елементної бази, що дозволяє значно спростити схемотехніку порівняно із застосуванням класичних рішень. Завдяки цьому можливе розширення функціональних властивостей таких пристроїв. Одним з таких перспективних напівпровідникових елементів є негatron – електронний напівпровідниковий пристрій, який в певному режимі роботи має від'ємне значення основного диференційного параметру (від'ємний активний опір, ємність або індуктивність) [1]. Науковий напрям в області електроніки, пов'язаний з теорією і практикою створення і застосування негatronів отримав назву «негатроніка» – електронних пристроїв, що мають у визначеному режимі роботи від'ємний диференційний опір, а електронні пристрої на напівпровідних кристалах мають значну кількість схемотехнічних рішень для широкого класу як аналогових так і цифрових електронних пристроїв різних функціональних призначень. В області низьких частот більше розповсюдження мають різні модифікації негatronів на базі структури з декількома $p-n$ переходами – діністори, триністори, тетристори, лямбда-діоди тощо. В основі їх роботи лежить тиристорний лавинний ефект множення носіїв в $p-n$ переході, тобто такі негatronи є елементами, які працюють в ключовому режимі.

Технологія виробництва планарних напівпровідникових пристроїв сьогодні досягла високої досконалості, однак процес їх виготовлення достатньо трудомісткий. З цієї точки зору більш цікавим є застосування аналогів негatronів на базі різних схемотехнічних комбінацій активних пристроїв, наприклад, польових або біполярних транзисторів (рис. 1).

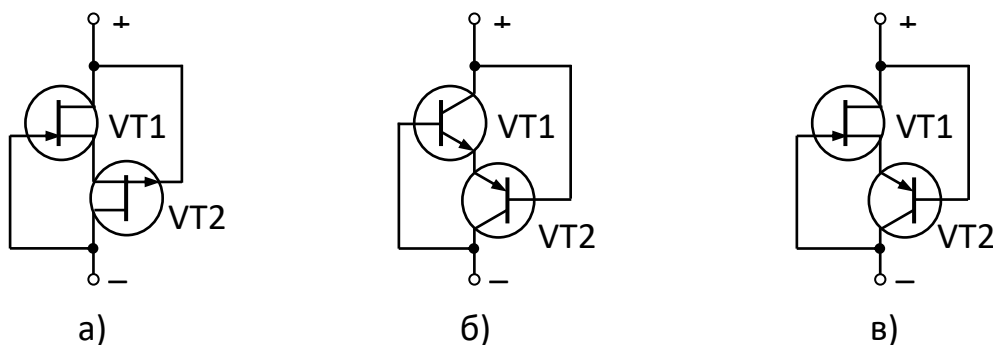
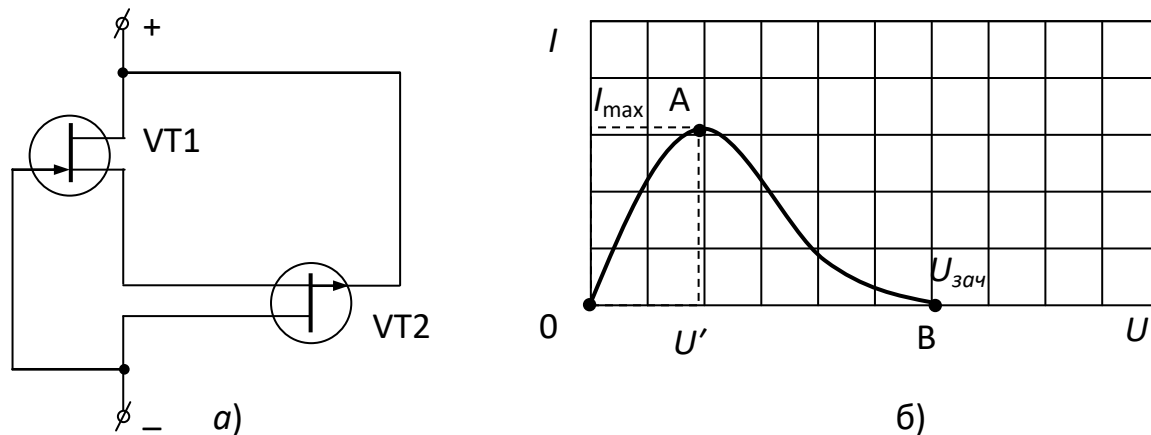

Рис. 1. Аналоги негatronів

Електронні схеми з негatronами мають малі втрати енергії, високу температурну стабільність, значну і стабільну амплітуду вихідного сигналу [2]. Вольт-амперні характеристики (ВАХ) негatronів мають ділянку, яка відповідає закритому стану при доволі великій напрузі, що зручно для використання. Одним з головних недоліків негatronу на основі інтегральної біполярної структури є обмежена ширина регулювання природньої ВАХ. Але застосування аналогу негatronу на базі дискретних біполярних транзисторів дозволяє отримати штучні регульовані ВАХ. Слід відмітити, що негatronи на основі інтегральної біполярної структури в Україні не виготовляються.

Вчені Таврійського державного агротехнологічного університету імені Дмитра Моторного (ТДАТУ, Україна) розробили негatron аналог лямбда-діоду (АЛД) на базі двох польових транзисторів, який складається з двох окремих уніполярних транзисторів, які утворюють комплементарну пару. Один з них має канал p -типу, інший – n -типу, і включені за схемою з об'єднаними витоками (рис. 1, а), мають природню ВАХ (рис. 2, б) [1].

а) принципова схема АЛД; б) природна ВАХ АЛД

Рис. 2. Аналог лямбда-діоду

З підвищенням прикладеної до АЛД напруги позитивної полярності (анод позитивний) сила струму спочатку зростає і при деякій напрузі досягає найбільшого значення $I_{\max}$. При подальшому зростанні напруги сила струму поступово зменшується аж до нуля, коли обидва транзистора переходять в зачинений стан, що відповідає точці В на рисунку 2, б.

Для зміни параметрів ВАХ АЛД затвори польових транзисторів приєднують до резистивних дільників напруги (рис. 3).

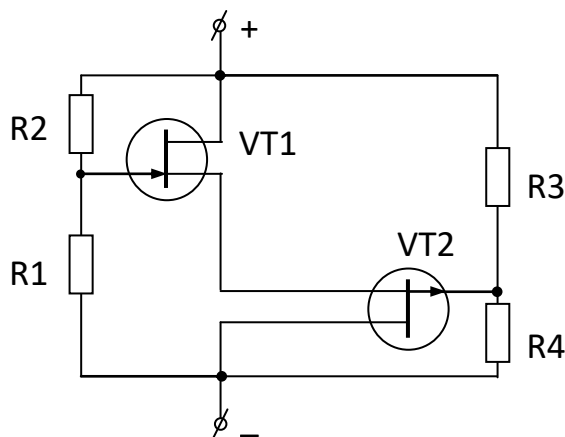

Рис. 3. Схема АЛД з резистивними дільниками напруги

Мета досліджень – дослідити ВАХ АЛД різних комплементарних пар транзисторів та визначити параметри і межі його використання у якості перетворювача.

Результати досліджень. Для дослідження АЛД були обрані наступні комплементарні пари транзисторів: КП303Г-КП103Л, КП303Б-КП103М, КП303Е-КП103М. Регулювання прикладеної напруги до АЛД здійснювалося за допомогою блока живлення ЛІПС-35. Напруга вимірювалась вольтметром Э59, сила струму – амперметром М1200, клас точності вимірювальних приборів – 0,5. Принципова схема експериментальної установки для дослідження ВАХ АЛД наведена на рисунку 4.

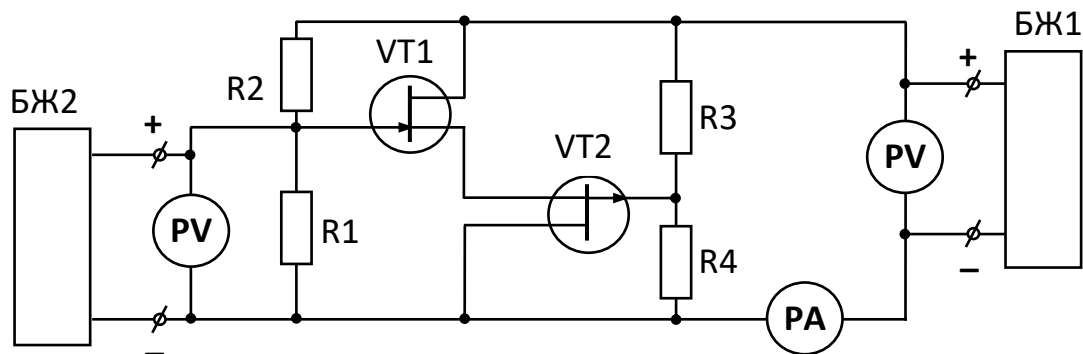

Рис. 4. Принципова електрична схема дослідження ВАХ АЛД

При зміні напруги на затискачах аналога АЛД від 0 до 10 В отримані природні ВАХ. За природну ВАХ аналога лямбда-діода прийнята залежність $I=f(U)$ при $R1=R3=0$ і $R2=R4=\infty$. Результати досліджень природних ВАХ наведені в таблиці 1.

Таблиця 1

Результати експериментальних досліджень природних ВАХ

Комплементарна пара	$U_{зач}$, В	$I_{макс}$, мА	U' , В
КП303Г-КП103Л	3,00	1,60	0,90
КП303Б-КП103М	2,85	1,55	0,85
КП303Е-КП103М	3,30	1,70	0,95

З таблиці 1 видно, що величини $U_{зач}$, $I_{макс}$, U' для різних комплементарних пар транзисторів доволі схожі, тому для подальшого дослідження обрано комплементарну пару КП303Е-КП103М.

Слід відмітити, що ВАХ АЛД практично не змінюється як при об'єднанні стоків польових транзисторів так і їх витоків. Оскільки ємність $p-n$ переходу виток-затвор менше за ємність виток-стік [2], використання стоку в якості вихідного електроду АЛД більш переважно. Результати дослідження ВАХ АЛД при об'єднанні стоків або витоків наведено у таблиці 2.

Таблиця 2

ВАХ АЛД КП303Е – КП103М при об'єднанні виводів

Напруга U_{λ} , В	1,00	1,40	1,60	1,80	2,00	3,00	4,00	5,00	5,80	6,00
Сила струму I_{λ} , мА, об'єднані витки	1,32	1,54	1,59	1,60	1,57	1,12	0,55	0,12	0,03	0,00
Сила струму I_{λ} , мА, об'єднані стоки	1,30	1,53	1,58	1,60	1,56	1,10	0,55	0,10	0,00	0,00

У подальших дослідженнях використовувалася схема АЛД з об'єднаними витками.

Як було вказано раніше, перевагою АЛД перед лямбда-діодом є можливість зміни параметрів ВАХ в широких межах шляхом зміни опорів резистивних дільників напруги в колах затворів транзисторів АЛД. Співвідношення опорів резисторів $R1$, $R2$, $R3$, $R4$ повинно задовольняти умові [2]:

$$K = \frac{R1}{R2} \approx \frac{R3}{R4} \quad (1)$$

ВАХ АЛД КП303Е-КП103М для різних опорів резисторів R1-R4 наведені на рис. 4, 5. Як можна побачити, при збільшенні опорів резисторів R1 і R3 від 0 до 100 кОм і при незмінних величинах опорів R2, R4 рівних 150 кОм, збільшується ширина ВАХ з 6 В до 18 В, при цьому збільшується максимальний струм АЛД з 1,55 мА до 3,4 мА (рис. 5).

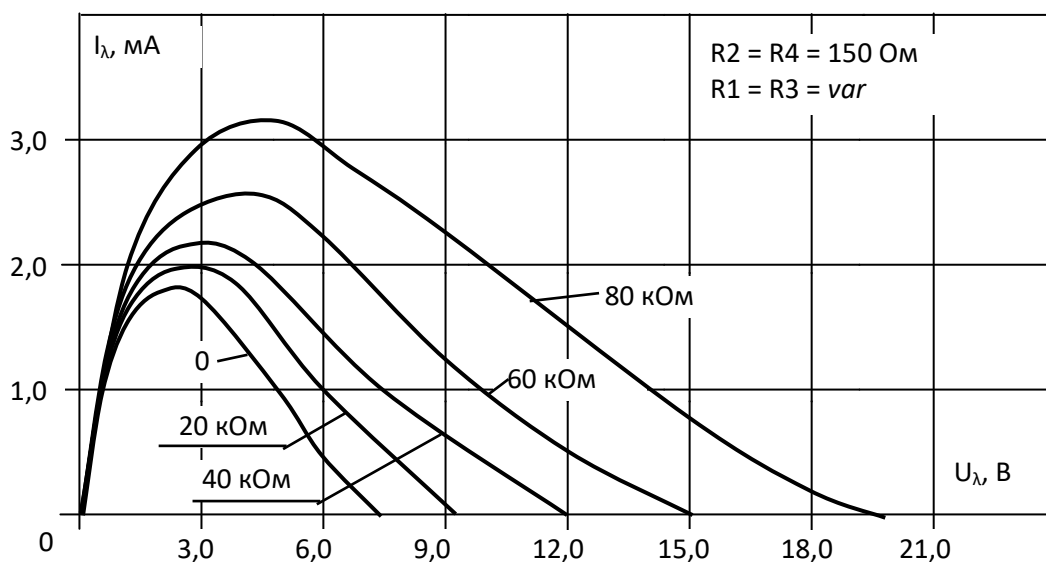

Рис. 5. ВАХ АЛД КП303Е-КП103М при зміні опорів резисторів R1, R3

При збільшенні величин опорів резисторів R2, R4 зменшується напруга запирання АЛД з 22 В до 6 В. Причому, чим більше співвідношення (1), тим більше ширина основи ВАХ АЛД. Так, при збільшенні величини опорів резисторів R2, R4 з 150 до 500 кОм і незмінних величинах опорів R1, R3, які дорівнюють 100 кОм, напругі зачинення АЛД зменшується з 22 В до 6 В, також зменшується $I_{\max}$ (рис. 6) і ВАХ АЛД наближається до природньої. Однак зниження величини опорів R2, R4 до величини менш 150 кОм призводить до неможливості закрити АЛД.

Якщо замість резисторів R2, R3 в схемі АЛД включити напівпровідникові пристрої, що змінюють величину опору в сторону збільшення, то ділянка з негативним ВАХ АЛД з негативним диференціальним опором зміщується вправо відносно до його природньої ВАХ і збільшується ширина її основи.

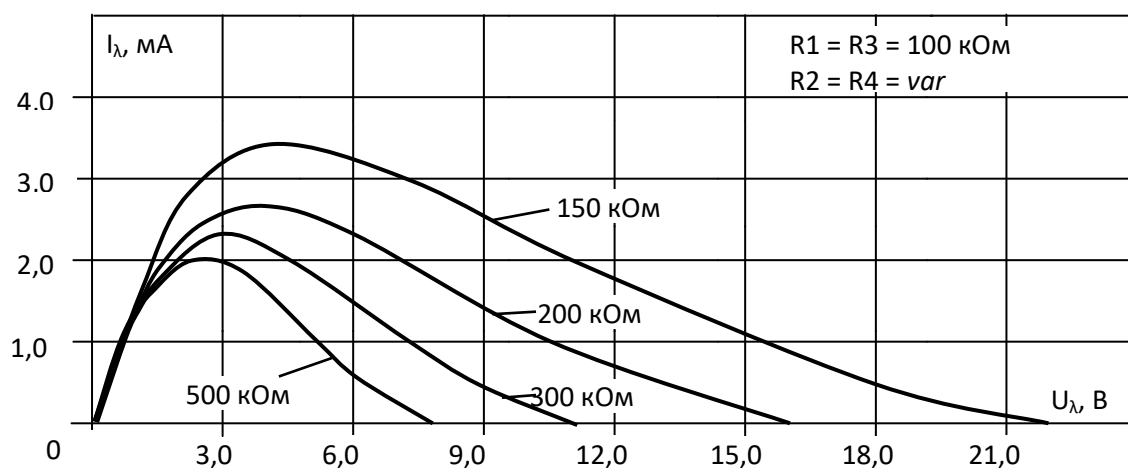

Рис. 6. ВАХ АЛД КП303Е-КП103 М при зміні опорів резисторів R2, R4 і постійних опорах R1 = R3 = 100 кОм.

Наприклад, якщо замість резисторів R_2 , R_3 в схемі АЛД включити позистори СТ14-ІБ, при збільшенні їх температури ділянка з негативним ВАХ АЛД з негативним диференціальним опором зміщується вправо, росте ширина її основи і збільшується напруга зачинення: при температурі 21°C напруга зачинення АЛД складає 6 В, а при збільшенні температури до 100°C напруга зачинення збільшується до 22 В, тобто в 3,7 разів [3].

Таким чином, АЛД з позистором, включеним між затвором транзистора VT1 і стоком транзистора VT2, можна використовувати в якості пристрою для контролю температури, або іншої неелектричної величини, наприклад, вологості або ступеню освітлення тощо.

Слід відмітити, що зі зміною напруги на затискачах АЛД пропорційно змінюється напруга на затворах транзисторів.

Якщо на затворі польового транзистора VT1 збільшувати напругу при незмінній напрузі на затискачах АЛД, це також призводить до збільшення ширини основи ВАХ АЛД при незмінних величинах опорів R_1 - R_4 .

В зв'язку з тим, що енергоспоживання АЛД в зачиненому стані вкрай мале, перспективним є використання цього пристрою в схемах автоматичного контролю, діагностування і захисту.

Експериментальне дослідження ВАХ АЛД показало, що підключення затворів польових транзисторів до резистивних дільників напруги дозволяє змінювати ширину основи ВАХ в декілька раз. Також до значної зміни ширини ВАХ призводить зміна напруги на затворах уніполярних транзисторів, що дозволяє використовувати їх в якості перетворювачів неелектричних величин в електричні.

Останній час зусиллями вчених Азербайджану, Росії і України розвивається мікроелектронна негatronіка на базі плівок полікристалічного кремнію, досліджуються їх фізичні властивості і функційні можливості [4-5]. Дослідження негatronу на базі польової структури, у якості якого застосовується аналог лямбда-діоду, раніше проводилося авторами у роботі [3].

Подальші перспективи розвитку негatronіки полягають у створенні негасенсорів різних фізичних величин і інтегральних первинних перетворювачів на їх основі з частотним виходом в єдиному інтегральному виконанні. Для отримання практичних рекомендацій щодо застосування біполярного транзисторного негatronу необхідно дослідити схему його аналогу, зняти ВАХ, дослідити способи і межі її регулювання.

Принципова схема досліджуваного негatronу біполярної структури зображена на рисунку 6.

Резистори R_1 , R_2 призначені для регулювання ширини штучної ВАХ негatronу в значному діапазоні напруги живлення. У якості змінного резистору R_1 може бути застосований нелінійний напівпровідниковий елемент, опір якого залежить від фізичного параметру (температури, вологості, освітлення тощо).

Стабілітрон VD призначений для регулювання струму негatronу і напруги піка його ВАХ і характеризується опорною напругою U_{zn} . Резистор R_3 призначений для обмеження напруги, яка подається на транзистор VT1.

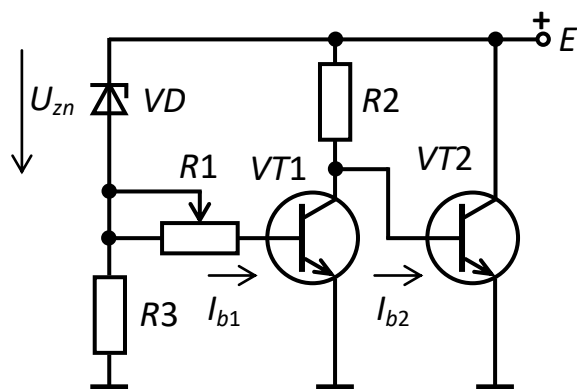

Рис. 7. Принципова електрична схема біполярного негatronу

ВАХ біполярного транзисторного негатрона (рис. 7) має ділянку з позитивним (AB) і негативним (BC) диференціальним опором. З ростом прикладеної напруги до пікового значення U_B , струм досягає максимального значення I_{max} , а потім зменшується до повного закриття при напрузі U_C .

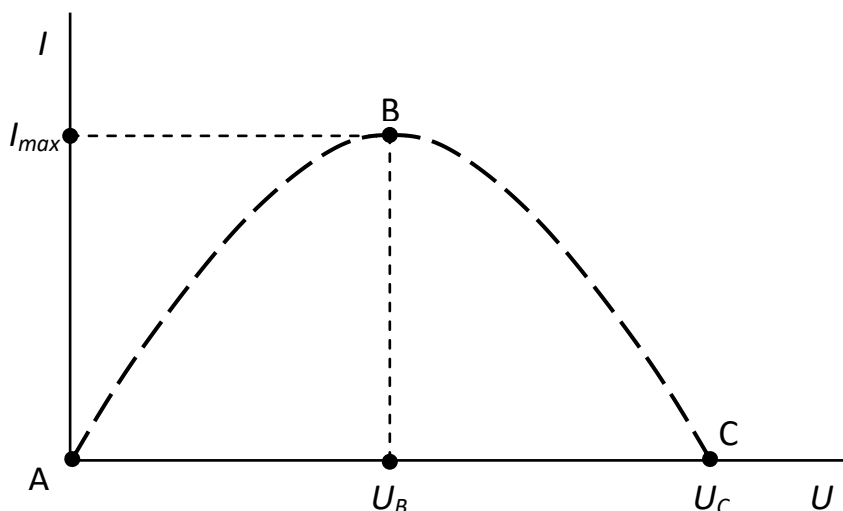

Рис. 7. ВАХ біполярного транзисторного негатрону

При напрузі, що подається на негатрон

$$E \leq U_{zn} \quad (2)$$

транзистор VT1 закритий, VT2 відкритий і через нього тече струм спокою I_{b2} . Робоча точка знаходиться на ділянці AB.

Як тільки напруга E перевищить опорну, транзистор VT1 відкриється. Але чим більша напруга E буде прикладена до негатрону, тим менше буде падіння напруги між колектором і емітером транзистора VT1, що приведе до закриття VT2 (ділянка BC).

Ширина ВАХ обмежується напругою відсічки U_C [5].

$$U_C = 2U_{zn}. \quad (3)$$

Таким чином критерієм вибору транзисторів VT1 і VT2 є умова

$$U_C \leq E \leq U_{ke.max}, \quad (4)$$

де $U_{ke.max}$ – припустима напруга U_{ke} транзисторів, В.

Експериментальне дослідження ВАХ проводилося за класичною методикою. Застосовувалися транзистори типу BD139. Вибір стабілітрону виконується за умовою

$$U_{zn} < U_{be.max}, \quad (5)$$

де $U_{be.max}$ – припустима напруга емітерного $p-n$ переходу транзисторів, В.

Оскільки для BD139 $U_{be.max} = 5$ В, обирається стабілітрон 1N4728A з $U_{zn} = 3,3$ В.

Співвідношення між опорами R1, R2 аналогу негатрону з біполярною структурою

$$k = \frac{R1}{R2} \quad (6)$$

визначає можливість зміни ширини ВАХ індивідуальним підбором. Так, при збільшенні опору резистора R1 відносно R2 приводить до зміщення ВАХ по осі напруги, що викликає збільшення напруги

відсічки U_C (рис. 8). В той час, як максимальний струм майже не змінюється $I_{\max}$. Навпаки, зменшення опору R_1 відносно R_2 приводить до зменшення амплітуди ВАХ.

Таким чином опір резистора R_2 впливає на струм, що споживається негatronом у закритому стані й визначає його енергоспоживання. Отже під час проектування доцільно обирати більші його значення [6-8].

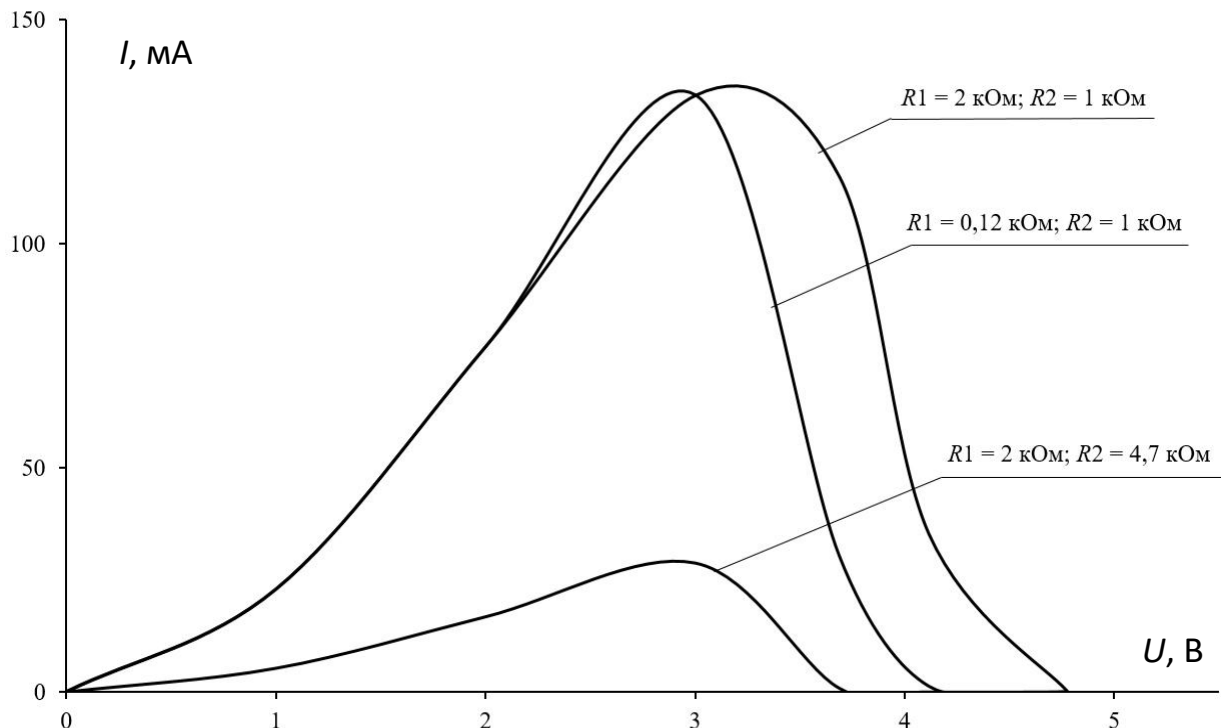

Рис. 8. Вплив параметрів негatronу на його ВАХ

Отримані ВАХ аналогу біполярного негatronу дозволяють зробити висновок про спроможність їх змінювати в широких межах у залежності від технічного завдання. Негatron можна застосовувати в якості перетворювача неелектричних величин в електричні. Оскільки ширину основи ВАХ можна збільшувати в рази – це дозволяє контролювати декілька об'єктів одночасно.

В ТДАТУ розроблено і запатентовано декілька десятків напівпровідникових приладів на базі АЛД для АПК, які можуть бути використані для контролю стану електрообладнання [9-12], пожежної сигналізації, опромінення розсади і автоматизації мікроклімату, контролю вологості повітря і ґрунту у теплицях [13-20], тощо.

Особливість датчиків на базі АЛД, щоб опір первинного перетворювача при зміні контрольованої величини змінювався в широких межах. Тому на базі АЛД створено багато енергоекономічних пристроїв контролю температури ізоляції електрообладнання та сигналізаторів напруги [11-12] та самі різноманітні датчики та реле: фотореле, що реагує на зміну освітленості при мізерному струмі в черговому режимі, що дозволяє використовувати його для автоматизації управління об'єктами, які живляться від автономних малопотужних джерел, залежно від освітленості, наприклад для управління маяками, світлофорами або електрозагорожами для випасу худоби, які живляться від малопотужних акумуляторних або сонячних батарей [13-15]. Важливо, щоб опір первинного перетворювача при зміні контрольованої величини змінювався в широких межах.

Оптоелектронний пристрій пожежної сигналізації на основі АЛД реагує на виникнення пожежі (підвищення температури або поява полум'я) при мізерному струмі (мікроампери) в черговому режимі. На денне світло фоточутливі елементи не реагують [14].

В пристрої телеконтролю вологості повітря [15] у АЛД між затвором кожного польового транзистора і стоком із каналом протилежного типу ввімкнений гігістор, опір якого суттєво залежить від вологості навколишнього повітря, а між затвором кожного польового транзистора і його ж стоком ввімкнений регулювальний резистор. Із зміною вологості повітря опір чутливого матеріалу, а отже і опір гігісторів змінюється.

Регульована світлодіодна система опромінення розсади [16-17] містить блок керування, генератор синусоїдальних коливань, виконаний на комплементарній парі польових транзисторів, резонансний трансформатор, лінії електропередачі, обмежуючі ємності або індуктивності, двохнапівперіодні випрямлячі, ланцюги світлодіодів, джерело живлення постійного струму.

Для телеконтролю вологості ґрунту в різних зонах теплиці нами розроблено пристрій [18-19] на базі АЛД, який містить джерело постійного струму, декілька датчиків вологості і приймальний напівкомплект. На базі АЛД можна створювати самі різноманітні енергоекономічні датчики для телеконтролю і керування параметрами мікроклімату в теплиці. Важливо, щоб опір первинного перетворювача при зміні контрольованої величини змінювався в широких межах.

Джерела

1. Попова І. О., Жарков А. В. Можливості виконання енергоекономічних пристроїв на базі аналога лямбда-діода для АПК / Вісник Сумського національного аграрного університету // Серія «Механізація та автоматизація виробничих процесів». Суми: СНАУ, 2016. Вип. 10/1 (29) С. 163-167.
2. Попова І. О. Енергоекономічний перетворювач на базі аналога лямбда-діода для контролю параметрів об'єктів в АПК / Збірник тез доповідей XVIII міжнародної наукової конференції «Сучасні проблеми землеробської механіки» присвячена 116 річниці з дня народження академіка П. М. Василенка». Суми: СНАУ, 2016. С. 213-214.
3. Попова І. О., Курашкін С. Ф. Еквівалентна схема заміщення первинного перетворювача на основі аналога лямбда-діода / Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України // Серія «Техніка і енергетика АПК». К.: НУБіП, 2017. Вип. 261. С. 163-169.
4. Філінюк М. А. Теоретичні основи негатроніки. Т.1 / М. А. Філінюк. Вінниця: ВНТУ, 2006. 456 с.
5. Касимов Ф. Д. Перспективы развития и применения микроэлектронной негатроники / Технология и конструирование в электронной аппаратуре. 2003. №5. С. 5-8.
6. Курашкін С. Ф., Попова І. О., Чураков А. Я. Експериментальне дослідження аналогу лямбда-діода на біполярних транзисторах / Праці Таврійської державної агротехнічної академії. Мелітополь: 2007. Вип. 45. С. 40-44.
7. Попова І. О., Курашкін С. Ф., Поприядухін В. С. Експериментальне дослідження вольт-амперних характеристик аналога лямбда-діода на уніполярних транзисторах / Енергетика і автоматика. 2018. №5(39). С. 59-67.
8. Попова І. О. Чураков А. Я. Обґрунтування параметрів аналога лямбда-діода на біполярних транзисторах / Праці Таврійської державної агротехнічної академії. Вип. 5. Мелітополь: ТДАТА, 2002. С. 11-18.
9. Патент 42932А Україна, МПК7 G01K7/16. Пристрій для телеконтролю температури / І. О. Попова, А. В. Жарков. – u2000020610; заявл. 04.02.2000; опубл. 15.11.2001, Бюл. № 10.
10. Попова І. О., Чаусов С. В. Побудова розрахункової схеми транзисторного негатрону аналога лямбда-діода на польових транзисторах / Науковий вісник Таврійського державного агротехнологічного університету: електронне наукове фахове видання / ТДАТУ; гол. ред. д.т.н., проф. В. М. Кюрчев. – Мелітополь: ТДАТУ, 2023. – Вип. 13, том 2. DOI: 10.31388/2220-8674-2023-2-33.
11. Патент 50344 А Україна, МПК7 H02H7/09. Пристрій захисту електродвигунів при несиметрії напруги. / Попова І. О., Чураков А. Я. (Україна). – u2001128981; Заявл.25.12.2001; Опубл.15.10.2002, Бюл. № 10.
12. Патент 45353 Україна, МПК (2009) G01K 7/16, H02H 7/09. Пристрій контролю відхилення напруги в електричній мережі / А. Я. Чураков, І. О. Попова, С. Ф. Курашкін (Україна). – u200904659; Заявл. 12.05.2009; Опубл.10.11.2009, Бюл. № 21. 2009.
13. Патент 3340 Україна, МПК7 H01L31/08. Електронне фотореле / В. Я. Жарков, А. В. Жарков, В. С. Плотніков, І. В. Кізім. – u2004010486; заявл.22.01.2004; опубл. 15.11.2004, Бюл.№11.
14. Патент 61661А Україна, МПК7 G05B17/12, G05B19/00. Оптиелектронний пристрій пожежної телесигналізації / В. Я. Жарков, А. В. Жарков, І. Ю. Чаусов, І. В. Кізім. – u2003032525; заявл. 24.03.2003; опубл. 17.11.2003, Бюл.№11.
15. Патент 64206А Україна, МПК7 G05D22/02. Пристрій для контролю вологості повітря / В. Я. Жарков, А. В. Жарков, І. В. Кізім. – u2003032554; заявл. 24.03.2003; опубл. 16.02.2004, Бюл.№2.
16. Патент 99479 Україна, МПК (2015.01) A01G9/00, Регульована світлодіодна система освітлення рослин в теплиці / В. Я. Жарков, В. Т. Дюрдієв, О. В. Піхтарь, А. Я. Чураков, – u201412840; заявл. 01.12.2014; опубл. 10.06.2015, Бюл. № 11.
17. Патент 100210 Україна, МПК (2015.01) A01G9/20, F21S10/00, F21Y101/02. Регульована світлодіодна система опромінення розсади / В. Я. Жарков, А. Я. Чураков, О. В. Піхтарь. – u201501689; заявл. 26.02.2015; опубл. 10.07.2015, Бюл. № 13.
18. Патент 103167 Україна, МПК G01N27/04. Датчик вологості ґрунту / В. Я. Жарков, А. В. Жарков, І. А. Орловський, О. В. Піхтарь. – u201504369; заявл. 05.05.2015; опубл. 10.12.2015, Бюл. № 23.
19. Патент 103180 Україна, МПК G01N27/04, G05D22/02, A01G9/26. Пристрій телеконтролю вологості ґрунту на базі аналога лямбда-діода / В. Я. Жарков, А. В. Жарков, І. А. Орловський, О. В. Піхтарь. – u201504643; заявл. 14.05.2015; опубл. 10.12.2015, Бюл. № 23.
20. Патент 103517 Україна, МПК G01N27/04, G05D22/02, A01G9/26. Датчик вологості ґрунту на базі аналога лямбда-діода / В. Я. Жарков, А. В. Жарков, І. А. Орловський, О. В. Піхтарь. – u201504502; заявл. 08.05.2015; Опубл., Бюл. №24

Післямова

У колективній монографії було досліджено аспекти удосконалення реалізації потенціалу Людини в умовах сучасних світових реалій. Було досліджено сучасні проблеми в таких сферах як: освіта, фізична культура, спорт, культура і мистецтво, релігієзнавство, історія, філософія, культурологія, журналістика, філологія, богослов'я, економіка, політологія, психологія, соціологія, міжнародні відносини, суспільні комунікації, соціальна робота, соціальне забезпечення, регіональні студії, облік, оподаткування, фінанси, банківська справа, страхування, менеджмент, маркетинг, підприємництво, торгівля, біржова діяльність, легка промисловість, видавництво, поліграфія, готельно-ресторанна справа, туризм, біологія, екологія, програмне забезпечення, комп'ютерні та інформаційні технології, автоматизація та приладобудування, електроніка телекомунікацій.

Над колективною монографією працювали автори, які представляють наступні профільні наукові, навчальні, науково-педагогічні, творчі та мистецькі заклади та установи (інформацію подано мовою оригіналу рукопису автора): Kherson State University, ДЗ «Луганський державний медичний університет», Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара, Івано-Франківський національний технічний університет нафти і газу, Київський національний університет культури і мистецтв, Національний університет «Чернігівська політехніка», Національний університет оборони України, ОЗО «Доброславський ліцей» Одеського району Одеської області, Рівненський інститут ЗВО «Відкритий міжнародний університет розвитку людини «Україна», Східноукраїнський національний університет імені Володимира Даля, Таврійський державний агротехнологічний університет ім. Д. Моторного, Таврійський національний університет імені В. І. Вернадського, Тернопільський національний педагогічний університет ім. В. Гнатюка, Університету Григорія Сковороди в Переяславі, Харківський національний університет радіоелектроніки.

Видавництво висловлює щирі подяку колективу авторів за їх роботу та особистий внесок у розвиток вітчизняної науки.

Наукове видання

Iuliia Ushkarenko, Malimon Vitalii Ivanovych, Soloviov Andrii,
Вербицька Анна Вікторівна, Когут Василь Іванович, Козар Юрій Юрійович,
Мінакова Вікторія Олександрівна, Попова Ірина Олексіївна, Плецан Христина Василівна,
Старікова Галина Геніївна, Танана Світлана Михайлівна, Тарасюк Лариса Сергіївна,
Третяк Олексій Анатолійович, Хайрулін Олег Михайлович, Чаусов Сергій Володимирович,
Шавлова Людмила Валеріївна, Юрчук Людмила Василівна.

Удосконалення реалізації потенціалу Людини

Колективна монографія

Видання українською та англійською мовами

ISBN 978-617-7886-48-7

DOI: 10.61718/mon-2023-6

Опубліковано на основі ліцензії Creative Commons Attribution License.

Формат 60x90 1/8
Гарнітура «Times New Roman»
Авторські аркуші – 20,1.

Видавець СГ НТМ «Новий курс»
Пр. Перемоги, 77, оф. 179, Харків, 61174, Україна
Тел.: +380962250903, +380500301905
Telegram, Viber: +380970440309
Сайт: www.newroute.org.ua

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до
Державного реєстру видавців, виготовлювачів і розповсюджувачів
видавничої продукції ДК № 8013 від 22.11.2023
Зареєстровано у Global Register of Publishers